

Restitutiebeleid in Nederland:
Publiek belang of individueel rechtsherstel?

***Onderzoek naar de belangenafweging in de
restitutieadviezen (2013-2020) over naziroofkunst***

Twee adviezen (2018 en 2019) van de Restitutiecommissie nader belicht

Masterscriptie Kunst- en Cultuurwetenschappen
Radboud Universiteit Nijmegen

oktober 2020

Else van Sterkenburg-Fransen

Begeleider: Prof. dr Johan de Haan

Tweede lezer: drs Jean-Pierre van Rijen

Aan mijn ouders

voor hun niet aflatende stimulans tot het verbreden van kennis.

Afbeelding voorblad: Wassily Kandinsky, *Schilderij met huizen (Bild mit Häusern)*,
1909, olieverf op doek, 98 x 133 cm, Stedelijk Museum Amsterdam

Voorwoord

Het rechtsherstel van Joodse slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog heeft een vaste plaats in de hedendaagse nieuwsgaring gevonden. Zo heeft de Nederlandse Omroep Stichting (NOS) onder een apart item de - vanaf oktober 2010 verschenen - mediaberichten over roofkunst digitaal een eigen platform gegeven. Ook andere aspecten die aan het herstel van het materiële Joodse oorlogsleed zijn gerelateerd, bereiken frequent de weg naar maatschappij en publiek. Zo werd op 22 mei 2020 verslag gedaan van een recent gestart *online* project over geroofd Joods vastgoed. Naast de in ons land grootscheeps opgezette roofpraktijken van de nazi's van kunstvoorwerpen, werden eveneens ruim 7000 panden en grondpercelen door de Duitsers in de oorlog onteigend, terwijl de Joodse eigenaren waren ondergedoken of op transport gezet naar werk- of vernietigingskampen. Het geroofde vastgoed werd doorgaans doorverkocht aan ondernemers en vastgoedhandelaren. Vanuit de overgeleverde Duitse *Verkaufbücher* is recent alle relevante informatie gedigitaliseerd. Het betrokken platform van journalisten *Pointer* sprak daarnaast met nabestaanden en probeerde persoonlijke portretten van slachtoffers te reconstrueren. Ook werd getracht de mogelijk dubieuze rol van betrokken notarissen in kaart te brengen. Inmiddels gaan nog eens twintig gemeenten onderzoeken hoe ze zich in en na de Tweede Wereldoorlog hebben gedragen tegenover Joodse huiseigenaren. In dit vastgoedonderzoek worden ook eventuele compensatieregelingen voor nabestaanden onder de loep genomen.¹

De restitutieproblematiek van naziroofkunst leeft nationaal en internationaal volop. Hoewel het streven naar 'rechtsherstel' formeel nog altijd centraal staat, lijken andere belangen zich in het herstelproces te hebben gemengd. Wellicht dat het tijdsverloop van inmiddels ruim 75 jaar hierbij een rol speelt. Hiermee is immers de afstand tot het leed van de oorspronkelijke eigenaren zodanig geworden dat de noodzakelijkheid van het rechtsherstel minder evident wordt beschouwd. Opvallend genoeg heeft - naast het ontstaan van aandacht voor het 'museale belang' bij het behoud van de eigen collectie - het idee postgevat dat nabestaanden, behalve te ver verwijderd van het oorlogsleed van hun familieleden, soms vanuit puur commerciële motieven claims lijken uit te brengen. Het is onder andere deze ontwikkeling die ertoe heeft geleid dat zich andere meningen hebben gevormd over de afhandeling van restitutievraagstukken. Zolang over de ethische, publieke en politieke aspecten rond teruggave van geroofd bezit - waaronder de zogeheten *Holocaustkunst* - geen eensgezinde mening bestaat blijft onderzoek - zoals ook in deze masterscriptie centraal staat - niet alleen actueel maar ook noodzakelijk.

Else van Sterkenburg-Fransen

oktober 2020

¹ <https://nos.nl/1/2334710>, geraadpleegd op 23 mei 2020. <https://tvblik.nl/pointer/27-mei-2020> en https://www.npostart.nl/pointer/27-05-2020/KN_1714244?utm_medium=referral&utm_source=tvblik, geraadpleegd op 3 juni 2020. De weergave van een indringend beeld van een crimineel vastgoedcircuit dat 'goud geld' verdiende aan onteigend Joods onroerend goed. Waren gemeenten op de hoogte? Zijn gemeenten tegenwoordig bekend met de transacties? Hoe is het met de nabestaanden? Zijn zij gecompenseerd voor het onteigenen van de huizen van hun familie? NIW 155 (29), p. 11. <https://nos.nl/1/2351028>, geraadpleegd op 5 oktober 2020.

Summary Master's thesis

Restitution policy in the Netherlands:

Public interest or individual redress?

*The consideration of interests in the advices regarding restitution (2013-2020)
concerning Nazi looted art.*

Two advices (2018 and 2019) of the Dutch Restitution Committee further elucidated

The topic of this research is related to the consideration regarding interests surrounding restitution problems of Nazi looted art. After the verdict from the *Goudstikker*-case in 2005 the prevailing opinion seems to have changed regarding restitution policies. In addition, the appearance of self-researched results from museums between 2008 and 2013 regarding "contaminated" art in museum collections has played a significant role in this matter. The completion of the broadening of these consideration in cases regarding restitution has also played an apparent role.

Because of this, a political and societal debate has emerged around several striking advices on restitution claims. From 2013 onwards, it does seem that there has been a shift in the consideration regarding different interests made by the *Adviescommissie Restitutieverzoeken Cultuurgoederen en Tweede Wereldoorlog*, the Dutch Restitution Committee. The commission has stated terms such as "interest collective art possession", "collection interest" and "the worthiness of cultural artifacts to be protected" and used these terms as motivation in their advices. Furthermore, difficult and subjective terms have been increasingly used, such as 'the reasonableness and fairness' (to achieve a 'fair and just' solution) and "the good faith from the current owner".

This research has been conducted in two parts. In the first part, the emergence of the current restitution practice has been researched. In the second part, an extensive analysis has been presented regarding the dilemmas playing a significant role in the decision-making process within restitution claims. These dilemmas have been elaborated upon from different perspectives. Various persons from the museum business, the art trading business, the Jewish community and the recent practice of restitution in the Netherlands, have been approached with several questions.

The crucial question during this research has been whether it is a good development that the original sense of necessity surrounding restitution, as described in the Washington Principles of 1998, slowly starts to disappear. Within this sense of necessity, the recovery of rights after the material war suffering from a persecuted population always stood central. At the same time, other needs only played a minor role in these restitution cases. It now seems as if the motives of the heirs seem to receive more attention when claims are being made. The effort put in by an heir to make a claim is also taken into consideration in the decision-making process.

Furthermore, it is remarkable that several museums resisted fiercely against the restitution of claimed art pieces in several cases that involved binding advice. At the same time, these museums initially were positive regarding the originality research towards 'suspicious' art in their collections. Another development is the increased influence of commercial legal profession. In the meanwhile, the discussion surrounding the determination of a deadline to restitution claims is ongoing. After all, the connection between heirs and the past is increasingly thinning out. Is restitution from Nazi looted art decreasingly being taken for granted?

Finally, this research has looked at whether there are alternative opportunities - other than solely the conservation or restitution of a stolen art piece - to solve the complex problem regarding restitution of Nazi-related looted art.

Inhoud

Voorwoord	1
Summary	3
Inleiding	9
 Deel I Ontstaansachtergrond	
H1 Roofpraktijken van de nazi's en de Nederlandse kunstmarkt in 1940-1945	19
H2 Naoorlogs rechtsherstel	27
2.1 Stichting Nederlands(ch) Kunstbezit (SNK)	
2.2 Nederlands Kunstbezit-collectie (NK-collectie)	
H3 Opleving belangstelling rechtsherstel oorlogsslachtoffers in Nederland	35
3.1 Washington Principles (1998) en Terezín Declaration (2009)	
3.2 Onderzoek en aanbevelingen Commissie Ekkart 1999-2004	
3.3 Projectbureau Herkomst Gezocht	
3.4 Expertisecentrum Restitutie Cultuurgoederen en Tweede Wereldoorlog	
H4 De Restitutiecommissie	49
4.1 Verwachtingen, taakstelling en werkwijze	
4.2 Moreel-beleidsmatige benadering; Bindend advieszaken	
4.3 Restitutiepraktijk elders in Europa; situatie in de Verenigde Staten van Amerika	
H5 Onderzoek 'Museale Verwervingen vanaf 1933'	59
5.1 Doelstelling en opzet van het museumonderzoek	
5.2 Uitkomsten van het onderzoek naar 'verdachte' collectieonderdelen	

Deel II Onderzoek naar het Nederlandse restitutiebeleid

H6 Verruiming afwegingskader 65

- 6.1 Toegepaste criteria in belangenafweging tot 2015
- 6.2 Doelstelling van de doorgevoerde verruimingen
- 6.3 Recapitulatie huidige situatie belangenafweging
- 6.4 Overzicht adviezen Restitutiecommissie 2002-heden

H7 Evaluatie belangenafweging periode 2013-2020 68

- 7.1 Publiek (openbaar) belang als argument
- 7.2 Afwegingskader beschermwaardigheidstoetsing van publiek en particulier cultureel bezit (A. en B.)

- A. Beschermwaardigheid van ‘openbaar kunstbezit’ 78

Museum Register Nederland; Leidraad voor Afstoting van Museale Objecten; Afstotingsdatabase; Toetsingscommissie Beschermwaardigheid; Erfgoedwet

- B. Beschermwaardigheid van ‘particulier kunstbezit’ 82

Adviesrapport Commissie Pechtold

- 7.3 Museaal collectiebelang als argument
- 7.4 Ter illustratie: het collectiebelang in de vier ‘Sommel-zaken’: 85
 - De bindend adviezen uit 2013 (RC 3.126; RC 3.127; RC 3.128 en RC 3.131)*
 - over schilderijen uit het voormalig bezit van Richard Sommel (1875-1950)*
- 7.5 Motieven van nazaten als argument
- 7.6 De goede trouw van de huidige bezitter als argument

H8 Casestudies:

Twee adviezen (2018 en 2019) van de Restitutiecommissie nader belicht 88

- 8.1 Voorlopige conclusie uit de casestudies

*9.1 Stellingname door de Restitutiecommissie zelf**9.2 Meningen over een aantal vraagstukken met betrekking tot het Nederlandse restitutiebeleid (Stellingen A. tot en met I.)*

- *A. De noodzaak van restitutiebeleid in Nederland*
- *B. De uitkomsten en consequenties van het verrichte museumonderzoek*
- *C. De motieven en/of verrichte inspanningen van erfgenamen als bepalende factor*
- *D. De doorgevoerde verruiming van het restitutiebeleid; de redelijkheid en billijkheid*
- *E. De invloed van de afweging van 'het belang van openbaar kunstbezit'*
- *F. De rol van de commerciële advocatuur in restitutiekwesties*
- *G. Restitutievraagstukken toch voor de gewone rechter?*
- *H. De wenselijkheid om een definitieve eindtermijn aan restitutieclaims vast te stellen*
- *I. Alternatieve oplossingen?*

Recapitulatie; conclusies en aanbevelingen **137****Bibliografie** **147****Bijlagen** **153****Bijlage I: Overzicht adviezen Restitutiecommissie 2002-heden** **153****Bijlage II: Casestudies (2018 en 2019)** **161****Casestudy I** **161**

Bindend advies van 22 oktober 2018 (RC 3.141):

Claim op Bild mit Häusern, Wassily Kandinsky

(Gemeente Amsterdam versus erven Lewenstein)

Casestudy II **165**

Bindend advies van 14 oktober 2019 (RC 1.157):

Claim op veertien delen van het Meissen-servies

(De Nederlandse Staat versus erven Gutmann)

Inleiding

In mei 2020 was het 75 jaar geleden dat de Tweede Wereldoorlog werd beëindigd. Dat feit is in diverse landen van Europa op verschillende manieren herdacht. Een van de zwarte bladzijden uit de Nederlandse geschiedenis over de oorlogsjaren 1940- 1945 heeft betrekking op de grootschalige roof van kunstobjecten en cultuurgoederen van Joodse eigenaren. Ook in de jaren vanaf 1933 - het jaar dat *Adolf Hitler* (1889-1945) zijn eerste greep op de macht in Europa vestigde - zijn Joodse kunstbezitters op onrechtmatige wijze hun kunst- en cultuurbezit kwijtgeraakt. Dat onrecht stopte niet na de beëindiging van de oorlog in mei 1945: ook in de naoorlogse periode (vanaf 1945 tot heden) is nog veel geroofde kunst van eigenaar gewisseld. De teruggave van dit onvrijwillige bezitsverlies staat tegenwoordig volop in de belangstelling. De zaak van de erfgenamen van de gebroeders *Nathan Katz* (1893-1949) en *Benjamin Katz* (1891-1962) en hun kunsthandel uit Dieren, is in de media uitgebreid belicht.² Internationale aandacht viel de nabestaanden van de Amsterdamse kunsthandelaar *Jacques Goudstikker* (1897-1940) ten deel, nadat zij een verzoek tot teruggave indienden van de talloze kunstwerken die na 1945 onterecht in de Rijkscollectie waren terechtgekomen. Het was naar aanleiding van deze omvangrijke zaak dat de Restitutiecommissie zich bij haar teruggavebesluit voor het eerst uitliet over ‘redenen van publiek belang die aan teruggave in de weg zouden kunnen staan’.³ De *Goudstikker-zaak* zorgde er in ieder geval voor dat het Nederlandse restitutiebeleid en de geschiedenis van de geroofde kunst ten tijde van de bezetting door de nazi's in 1940-1945 bij een breder publiek bekend is geraakt.⁴

Het huidige Nederlandse restitutiebeleid is in 2001 geformuleerd nadat grootscheeps onderzoek had aangetoond dat het naoorlogse rechtsherstel in de periode 1945-1952 ernstig was tekortgeschoten. Het teruggavebeleid is in eerste instantie ontwikkeld met de bedoeling om het materiële onrecht dat de vervolgingsslachtoffers is aangedaan, zo onafhankelijk mogelijk te herstellen. Om deze doelstelling te realiseren werd de *Adviescommissie Restitutieverzoeken*

² <https://nos.nl/l/466009>, geraadpleegd op 10 mei 2020. Op 17 december 2012 werd de claim (RC 1.90-B) van de erven Katz op 189 schilderijen - op één na, te weten het schilderij *Man met hoge baret* van *Ferdinand Bol* (NK 1688), destijds aanwezig in *Museum Gouda* - afgewezen door de Restitutiecommissie. Jaarverslag Restitutiecommissie 2012, pp. 19, 20 en 73. Het was het meest omvangrijke advies dat de Restitutiecommissie in 2012 uitbracht; het complexe onderzoek nam ruim drie jaar in beslag. In 2004, 2007 en 2010 waren de adviesverzoeken van eenentwintig nazaten van Nathan en Benjamin Katz in behandeling genomen. Afkomstig uit zes verschillende landen vroegen onder andere twee kinderen van Nathan en kleinkinderen van beide broers om de restitutie van 189 objecten uit de NK-collectie. Het betrof 187 schilderijen, voornamelijk Hollandse meesters, en twee wandkleden. Dat kunsthandel Katz tijdens de bezetting grote hoeveelheden kunst aan de Duitsers had geleverd, leidde na de bevrijding tot ophef. Door de *Politieke Recherche* werd destijds een onderzoek geopend naar de kunsthandel op verdenking van handel met de vijand. Nathan Katz zou inderdaad als *Sachverständiger* voor de Duitsers hebben opgetreden en daarvoor een salaris hebben ontvangen. In hoeverre daarbij sprake was van vrijwillig handelen kon toen echter niet worden vastgesteld. Het onderzoek moest zich in feite richten op de periode voor de liquidatie van de kunsthandel. Uiteindelijk werd de zaak geseponeerd.

³ Jaarverslag Restitutiecommissie 2005, pp. 7, 8 en 33-40 (RC 1.15). Ook in dit omvangrijke advies bracht de Restitutiecommissie advies uit over de claim van 267 gedeeltelijk tot de oude handelsvoorraad van Jacques Goudstikkers kunsthandel behorende kunstwerken. Het advies leidde tot teruggave van 202 werken.

⁴ Jaarverslag Restitutiecommissie 2006, p. 5.

Cultuurgoederen en Tweede Wereldoorlog (hierna: Restitutiecommissie) in het leven geroepen. Zij hanteerde vanaf haar oprichting vooral een moreel-beleidsmatige benadering, die in de driedelige reeks aanbevelingen van de *Commissie Ekkart* (1997-2004) was vastgelegd.

Behalve de restitutie van inmiddels honderden kunstwerken uit de zogeheten *Nationaal Kunstbezit-collectie*, ook wel *NK-collectie* genoemd - met uit het buitenland gerecupereerde kunstwerken in beheer van de Staat - zijn vanaf 2013 regelmatig ook musea in het nieuws. Het gaat hierbij om claims die verband houden met aanwinsten die door musea in het verleden zijn gedaan en een 'besmette' herkomst blijken te hebben. Nazaten van eigenaren of verzamelaars van kunst claimen nu ook kunstwerken die musea tussen 1933 en 1945 of vanaf 1945 tot heden hebben verworven.⁵ Het uitbrengen van deze 'nieuwe claims' lijkt voor een belangrijk deel terug te voeren op de uitkomsten van het onderzoek *Museale Verwervingen vanaf 1933*. Al eerder kwam in 1998 kwam op initiatief van de toenmalige hoofddirecteur van het *Rijksmuseum Amsterdam*, *Ronald de Leeuw* (1948) een - door de *Nederlandse Museum Vereniging* (hierna: NMV) gecoördineerd - grootscheeps zelfonderzoek van musea tot stand. Hierin stonden alle museale verwervingen over de periode 1940-1948 centraal. Dit eerste onderzoek naar de herkomst van museale aankopen leidde in 2008 al tot de teruggave van werken. In dat jaar leidde een uitspraak van de Restitutiecommissie tot teruggave aan de erfgenamen van een geclaimd werk van *Jan Toorop* (1858-1928) te weten *Gebed voor de maaltijd*. In deze kwestie kwam nog in datzelfde jaar een onderlinge afspraak tussen het Zeeuws Museum in Middelburg en rechthebbenden tot stand; de nabestaanden gingen over tot de verkoop beneden de eigenlijke waarde van het werk aan het betreffende museum.⁶ Toen het besef ontstond dat ook onderzoek naar de museale voorwerpen die al voor de oorlog - dus tussen 1933 en 1940 - van bezitter waren gewisseld, door musea moest plaatsvinden, bleek uitbreiding van het eerdere onderzoek wenselijk. Immers, al vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog konden voorwerpen door Joodse eigenaars onder druk zijn verkocht, dan wel afkomstig zijn uit geconfisqueerd of geroofd bezit. Tevens bleek de voorgeschiedenis van kunstwerken die na 1948 in museaal bezit waren gekomen een nadere studie waard, nu ook vanaf die periode objecten met een twijfelachtige herkomst door musea konden zijn aangekocht. Behalve in Nederland groeide ook in diverse buurlanden de belangstelling voor een dergelijk breed opgezet onderzoek. Voortschrijdend inzicht heeft het eveneens aannemelijk gemaakt dat er nog altijd objecten met een mogelijk onduidelijke herkomst op veilingen, in de handel en bij particulieren circuleren.⁷ Zo werd in november 2013 in Duitsland bekend gemaakt dat in 2011 in een bescheiden appartement in *München-Schwabing* bij een zonderlinge, oude man *Cornelius Gurlitt* (1932-2014) geheten, circa 1400 kunstwerken werden aangetroffen die op de een of andere

⁵ Hopmans 2008, p. 11

⁶ Jaarverslag Restitutiecommissie 2008, pp. 84-90

⁷ www.musealeverwervingen.nl/1677/, geraadpleegd op 13 mei 2020

manier iets met het naziregime te maken zouden hebben gehad.⁸ De vraag rees of een verschoolen (roof)collectie van deze omvang ook bij particulieren in Nederland aanwezig zou zijn. Het antwoord is nog onzeker gebleven maar vestigde de aandacht op een overal, dus ook in Nederland spelend probleem: van veel particuliere, niet openbare collecties en bezittingen is onbekend of en zo ja, hoeveel kunstvoorwerpen deze bevatten met een betwistbare geschiedenis. Deze zal in het algemeen pas aan de oppervlakte komen als een kunstvoorwerp bij een veilinghuis, kunsthandel of via internet te koop wordt aangeboden. Ook kan ontdekking plaatsvinden als een beschrijving van het kunstwerk openbaar wordt gemaakt dan wel de herkomst op andere, onafhankelijke wijze wordt onderzocht. Dat lijkt in de praktijk slechts zelden te gebeuren. Wel liet het *Koninklijk Huis* in 2013 onderzoek doen naar zijn collectie.⁹

Een onderzoeks-plicht naar een deugdelijk bewijs van herkomst door musea kwam in eerste instantie in 2006 via de *Ethische Code voor Musea* tot stand.¹⁰ Volgens deze museumcode zijn Nederlandse musea verplicht alle inspanningen te doen om te achterhalen of de stukken in de door hen beheerde collectie wel een legale herkomst hebben. Tijdens het tussen 2008 en 2013 onderzoeken van de eigen museumcollecties werd deze ethische normering verder aangescherpt. Als aanvulling op de bestaande algemene museale gedragslijn uit 2006 volgde een van de zijde van de NMV uitgereikte extra richtlijn. Deze vergde een bijzonder oplettende houding ten aanzien van oorlogskunst en de herkomst van cultureel erfgoed.

De vraag rijst hoe musea aankijken tegen de inspanningsverplichting om hun collecties door te lichten met het risico van verlies van kunstwerken. Kent de museale wereld een eensgezind standpunt of lopen de meningen hierover uiteen? In 2008 schreef *Sjarel Ex* (1957), directeur van *Museum Boijmans Van Beuningen*, Rotterdam in het voorwoord van de publicatie van *Anita Hopmans* over de restitutie van het werk *Thames bij Londen* (1885) van Jan Toorop aan de ervan *Eberstadt* ondubbelzinnig dat zij zich verheugd toonden dat recht was gedaan. Hij wenste de erven 'oprecht veel genoeg met hun Jan Toorop'.¹¹ (afb. 1) 'Het recht moet zijn loop hebben', aldus Ex tien jaar later in zijn soortgelijke commentaar op de teruggave van Toorops

⁸ <https://duitslandinstituut.nl/artikel/23461/collectie-van-hitlers-kunstverzamelaar-gurlitt-tentoongesteld-in-bonn>, geraadpleegd op 2 augustus 2020. Vader *Hildebrand Gurlitt* (1895-1956) hielp als kunstverzamelaar de nazi's aan veel belangrijke kunstwerken. Het betrof moderne kunst uit de twintigste eeuw, de kunst die de nazi's als 'Entartet' bestempelden zoals werken van *Henri Matisse* (1869-1954), *Pablo Picasso* (1881-1973) en *Paul Klee* (1879-1940), maar ook schilderijen uit de zestiende en zeventiende eeuw. Een deel van de Gurlitt-collectie blijkt inderdaad als roofoorkunst te kunnen worden aangemerkt.

⁹ Jaarverslag Restitutiecommissie 2013, pp. 5, 6.

¹⁰ www.musealeverwervingen.nl/1677/, geraadpleegd op 13 mei 2020. Deze code kan als vertaling worden gezien van de *ICOM Code of Professional Ethics* van 1986. Deze werd door de deelnemende partijen onderschreven in 2004.

¹¹ Hopmans 2008, p. 5, schutblad. De publicatie beschrijft het onderzoek naar de *verwerving* van twee werken van *Jan Toorop* (1858-1928) te weten het schilderij *Thames bij Londen* (1885) en de tekening *Godsvertrouwen* (1907). Deze kunstwerken bevonden zich in het bezit van de Duits-Joodse zakenman *Ernst Flersheim* (1862-1944) die in 1937 naar Nederland vluchtte. Het onderzoek van Hopmans richt zich eveneens op de *restitutie* aan de ervan *Flersheim*. In 2008 is *Thames bij Londen* van Toorop terugggegeven aan de erfgenamen *Walter Eberstadt* en zijn zuster *A.J. Collier-Eberstadt*; tien jaar later is de tekening *Godsvertrouwen* geretourneerd. De nabestaanden brachten hun standpunt als volgt naar buiten: 'De aankoop was op zich te goeder trouw, maar dat het werk op de markt was, kan achteraf niet los worden gezien van wat er toen in Duitsland gebeurde'.

tekening *Godsvertouwen* (1907).¹² Bij de presentatie van de resultaten van het tweede museumonderzoek in 2013 sprak onderzoeksleider *Rudi Ekkart* (1947) nog van 'gevoelens van onbehagen en onzekerheid bij de directeuren en medewerkers van Nederlandse musea en bij veel van hun buitenlandse collega's'. Men voelde het als een plicht om de onderste steen boven te krijgen. De Nederlandse musea wilden slechts collecties beheren met heldere en transparante herkomstgeschiedenissen.¹³ Toch lijkt het tij langzaam te keren. Vanaf 2013 hebben diverse Nederlandse musea, waaronder het Frans Hals museum in Haarlem, De Fundatie in Zwolle en het Stedelijk Museum Amsterdam zich verzet tegen restitutieclaims van 'besmet gebleken' kunst uit hun collecties. Het lijkt geen toeval te zijn dat er sinds 2013 (uitkomsten van het museumonderzoek) en 2015 (doorgevoerde verruiming in de belangenafweging) maatschappelijke onrust is ontstaan over de tegenwoordige teruggavepraktijk van roofkunst. Er zijn inmiddels gerede twijfels gerezen of het Nederlandse restitutiebeleid nog voldoet in de huidige vorm.¹⁴ Zo kopte *Trouw* in het artikel van *Sandra Kooke* van 10 oktober 2018: 'In 42 Nederlandse musea hangt mogelijk van Joden geroofde kunst'.¹⁵ In maart 2019 leidde ontstane beroering binnen de Joodse gemeenschap tot een eis van het eigendomsrecht van ruim 170 kunstwerken, die in oorlogstijd door Nederlandse Rijks- en gemeentelijke musea waren gekocht op veilingen en van handelaren.¹⁶ Naar aanleiding van de opgelaaide discussie in de samenleving omtrent de vraag of Nederland vaker door nazi's geroofde kunst moet teruggeven, liet minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (hierna: OCW) *Ingrid van Engelshoven*, na overleg met de *Raad voor Cultuur* in 2019 weten een adviescommissie in het leven te willen roepen. Deze zeven leden tellende commissie is inmiddels in maart 2020 benoemd en zal zich onder voorzitterschap van *Jacob Kohnstamm* (1949) gaan buigen over het restitutiebeleid van roofkunst uit de Tweede Wereldoorlog.¹⁷ Vooruitlopend op het in het laatste kwartaal van 2020 te verschijnen evaluatierapport lijkt een gerichte studie naar aspecten van het in de afgelopen jaren gevoerde restitutiebeleid een actueel en interessant onderwerp van studie.

¹² <https://www.trouw.nl/es-b1f9e1e6>, geraadpleegd op 25 mei 2020. Het betreft een artikel van Sandra Kooke in *Trouw* d.d. 10 oktober 2018.

¹³ www.musealeverwervingen.nl/1677/, geraadpleegd op 13 mei 2020, voordracht Ekkart d.d. 29 oktober 2013.

¹⁴ <https://www.trouw.nl/es-b1f9e1e6>, geraadpleegd op 12 mei 2020.

¹⁵ <https://www.trouw.nl/es-b1f9e1e6>, geraadpleegd op 25 mei 2020.

¹⁶ <https://nos.nl/l/2274958>, geraadpleegd op 12 mei 2020.

¹⁷ www.overheid.nl/officialpublicaties, geraadpleegd op 14 mei 2020. Het betreft hier kamerstuk 25839, nr. 45.

Andere vormen van roofkunst

Voordat het onderwerp van deze masterscriptie verder aan de orde komt, is het goed om te benoemen dat het begrip *Restitutie van Cultuurgoederen* inmiddels in een veel breder verband kan worden getrokken. ‘Roofkunst’ als zodanig heeft immers niet langer hoofdzakelijk of uitsluitend betrekking op de roof van kunst tijdens de Tweede Wereldoorlog. Er zijn ook andere historische situaties of gebeurtenissen waarvoor inmiddels een zeker rechtsbewustzijn is ontwikkeld. Zo geldt dit ten aanzien van de cultuurgoederen uit de Oudheid, beelden en voorwerpen uit het oude Egypte, Mesopotamië en Perzië of uit het klassieke Griekenland en het Romeinse Rijk.¹⁸ Ook het vroegere cultuurbeleid van een aantal Europese koloniale mogendheden in hun vroegere koloniën in Amerika, Azië en Afrika is steeds vaker onderwerp van discussie. Ten tijde van de kolonisatie zijn er veel cultuurgoederen als vondst of oorlogsbuit naar de Europese hoofdsteden overgebracht en in koloniale of volkenkundige instituten en musea tentoongesteld. In oktober 2020 verscheen het adviesrapport van *de Commissie Gonçalves ‘Koloniale collecties en erkenning van onrecht’*. Hierin is het beleidsvoorstel opgenomen dat Rijksmusea onvoorwaardelijk bereid moeten zijn om in voormalige Nederlandse koloniën buitgemaakte cultuurgoederen terug te geven als landen van herkomst daarom vragen. Opvallend is hierbij het voorstel om particuliere eigenaren die bereid zijn te goeder trouw verkregen cultuurgoederen terug te geven een financiële compensatieregeling te bieden.¹⁹ Inmiddels is op 10 oktober 2020 in de pers al melding gemaakt van weerstand, als een ‘te ruime teruggave’ van koloniale kunst gaat plaatsvinden. De herkomstgeschiedenis van deze voorwerpen is vaak zeer complex. De bijbehorende verhalen zijn daarbij even zo goed belangrijk. Onder druk van de tijdgeest en een veranderende moraal worden nu grote, politiek gemotiveerde beslissingen genomen, zo geeft redacteur *Arjen Ribbens* de negatieve reacties op het rapport weer.²⁰

Er is dus meer en meer een discussie aan het ontstaan waarin zowel de vroegere vanzelfsprekendheid als de hedendaagse legitimiteit van het bezit en de exposities van deze kunstvoorwerpen in twijfel wordt getrokken. Dat dit debat tot vreemde situaties kan leiden

¹⁸ <https://historiek.net/duitsland-weigert-nefertiti-terug-te-geven/10189/>, geraadpleegd op 15 september 2020. De langdurige discussie over teruggave van de *Elgin Marbles* - de ornamentale beelden van het *Parthenon* in Athene die door *Lord Elgin* naar het Verenigd Koninkrijk zijn meegenomen en in het *British Museum* in Londen zijn beland - is een sprekend voorbeeld van verdwenen kunst uit de Klassieke Oudheid. Het meest recente verzoek om teruggave van de beeltenis van *Nefertiti*, afkomstig uit het graf van *Toetanchamon* in Egypte aan de directie van het *Neues Museum* in Berlijn is eveneens illustratief. Deze veelbesproken buste werd in 1912 gevonden door de Duitse archeoloog *Ludwig Borchardt* en een jaar later, mogelijk onder valse voorwendsels overgebracht naar Duitsland. Vanaf de jaren dertig van de vorige eeuw heeft de regering in *Cairo* de Duitse overheid, zonder succes, gevraagd de buste terug te geven aan Egypte. Vanaf 2002 zijn diverse teruggaveverzoeken gedaan; het laatste verzoek werd in oktober 2018 door de Duitse overheid afgewezen.

¹⁹ <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/10/07/advies-koloniale-roofkunst-moet-onvoorwaardelijk-terug-a4015033>, geraadpleegd op 14 oktober 2020.

²⁰ Ribbens in: NRC Handelsblad, 10 oktober 2020, p. 26.

werd in september 2020 duidelijk. Zo wandelden vijf 'activisten' op 10 september 2020 het *Afrika Museum* in Nijmegen binnen met het plan om een beeld uit hun land *Congo* mee te nemen. Volgens hen ging het om roofkunst. 'We willen ons erfgoed terug. Het is met geweld van ons gestolen en nu willen we het mee naar huis nemen'. De dieven werden buiten het museum met het beeld aangehouden. Het Afrika Museum plaatste overigens vraagtekens bij de actie; het museum heeft enkele jaren geleden een hoofd teruggegeven aan de *Maori* in *Nieuw-Zeeland*. Dat ging volgens directeur *Stijn Schoonderwoerd* langs een gereguleerde procedure via een organisatie. 'Dat is de normale weg. Het kan ook via een overheid, maar wij hebben op dit moment geen enkele claim liggen van de overheden van Congo, Angola of andere Afrikaanse landen', aldus Schoonderwoerd.²¹ Op 26 oktober 2020 maakte *The Art Newspaper Daily* melding van een soortgelijk incident op 22 oktober 2020 in het *le Musée du Louvre* in Parijs, Frankrijk. Ook hier trachtte een Congolese activist 'uit Afrika gestolen artefacten' terug te halen. Het voorval werd op dezelfde dag met beeld via *Twitter* gedeeld.²²

De al langer gaande discussie over het gebruik van de Nederlandse *Gouden Koets* met koloniale afbeeldingen op Prinsjesdag heeft er inmiddels toe geleid dat de koets vanaf juni 2021 in het *Amsterdam Museum* in een tijdelijke tentoonstelling te zien zal zijn. Hoewel de koets natuurlijk niet onder de categorie roofkunst valt - zij was immers een geschenk van de inwoners van Amsterdam aan Koningin Wilhelmina in 1898 - bleek de vermeend negatieve relatie met het koloniale verleden op enig moment te gevoelig geworden.²³

Inmiddels zijn ook cultuurgooederen uit de Russische *Oktober Revolutie* van 1917 die de *bolsjewieken* aan de macht heeft gebracht, onderwerp van debat geworden. De met deze revolutie gemoeide politiek van onteigening en naasting van adellijk en burgerlijk kunstbezit is tegenwoordig vaker onderwerp van juridische restitutieprocedures. Ook verwervingen van voorwerpen van culturele aard die van recent uitgevoerde diefstal of roof afkomstig kunnen zijn - zoals uit gebieden waarin geen effectief overheidsgezag aanwezig is - spelen in de huidige discussie meer en meer een rol. Het thema restitutie van roofkunst heeft zich dus in het algemeen op veel terreinen verder verbreed.²⁴

Het is duidelijk dat een groeiend mondiaal bewustzijn is ontstaan over de restitutie van cultuurgooederen. Het gaat nu om de teruggave van objecten die op uiteenlopende manieren aan de oorspronkelijke eigenaren zijn ontnomen. Dit zal meebrengen dat de komende jaren de

²¹ <https://nos.nl/artikel/2348202-activisten-vrijgelaten-die-roofkunst-wilden-weghalen-uit-afrika-museum.html>, geraadpleegd op 15 september 2020.

²² https://www.theartnewspaper.com/news/congolese-activist-tries-to-remove-african-artefact-from-the-louvre?utm_source=The+Art+Newspaper+Newsletters&utm_campaign=30ec5fe35c-EMAIL_CAMPAIGN_2020_10_23_01_55&utm_medium=email&utm_term=0_c459f924d0-30ec5fe35c-61148799, geraadpleegd op 26 oktober 2020.

²³ https://www.amsterdammuseum.nl/de-gouden-koets?gclid=CjwKCAjwzIH7BRABEiwAoDxxTiQvTDkoSrSQENoXypqvlmIzmPJ0lc4FhlQtunghfqZvu6RlduqLHhoCCGcQAvD_BwE, geraadpleegd op 15 september 2020.

²⁴ Jaarverslag Restitutiecommissie 2011, p 5.

problematiek van restitutie van cultuurgoederen in relevantie en kwantiteit groter zal zijn dan de aanvankelijk vooral op roofkunst uit de Tweede Oorlog gerichte aandacht. Het ligt in de verwachting dat deze belangstelling in ruimere zin nog lange tijd op de politieke en maatschappelijke agenda zal blijven staan.²⁵

Onderzoek naar het restitutiebeleid met betrekking tot naziroofkunst in Nederland: 'Publiek belang of individueel rechtsherstel?'

De belangrijkste vraag van dit scriptieonderzoek richt zich op de ontwikkeling van de belangenafweging die door de Restitutiecommissie in haar adviezen wordt gemaakt. Het Nederlandse restitutiebeleid is in 2015 op een aantal belangrijke aspecten aangepast en verruimd. Het lijkt erop dat deze vijf jaar geleden doorgevoerde verruiming niet los kan worden gezien van de uitkomsten van het museumonderzoek uit 2013 en de hieruit te verwachten claims. Vanaf 2015 hanteert de Restitutiecommissie nog slechts één afwegingskader voor alle objecten waarvoor een restitutieverzoek wordt ingediend. Dit heeft ertoe geleid dat in principe met *alle* belangen van de betrokken partijen in *alle* zaken rekening kan worden gehouden. Het eerdere onderscheid in zaken tussen de Staat (Rijkscollectie/NK- collectie) en erfgenamen of die tussen derden (waaronder musea, gemeenten) en belanghebbenden is opgeheven. Het algemene aanbevolen *credo* luidt nu om in alle gevallen een advies op basis van 'de redelijkheid en billijkheid' af te geven.

Onderzoeksvraag en deelvragen

Het hoofddoel van dit onderzoek is het inzichtelijk maken van de ontwikkeling in de belangenafweging van de Nederlandse Restitutiecommissie in de afgelopen zeven jaar. Hierbij staat de volgende vraag centraal: 'Welke criteria zijn er in de besluitvorming van de Restitutiecommissie tussen 2013 en 2020 gehanteerd en welke belangen hebben in de uitgebrachte adviezen geprevaleerd? In hoeverre is er daarbij sprake van een zichtbare verschuiving?

Daarnaast is de beantwoording van een aantal deelvragen relevant: 'Hoe komt een objectieve 'redelijkheidsafweging' door de Restitutiecommissie tot stand en op welke manier is een 'redelijke en billijke' afweging van belangen nagestreefd?' 'Spelen de financiële en/of de kunsthistorische waarde van de kunstwerken een rol in de beslissingen?' 'Wat betekent dit in de praktijk?; kan een kunstwerk - dat van groot belang blijkt voor de collectie van een museum en het museumpubliek - eventueel niet terugkeren naar de rechtmatige eigenaar?' 'Hoe groot is het

²⁵ Jaarverslag Restitutiecommissie 2010, pp. 13-15.

belang van musea en publiek in de werkwijze van de Restitutiecommissie?’ ‘Wat is de rol van de goede trouw van de huidige bezitter in de uitkomst van een restitutiegeschil?’ ‘Welke motieven van de betrokken partijen worden meegewogen in de gegeven adviezen?’

Om te kunnen beoordelen of een toekomstige aanpassing van het beleid wenselijk is, moeten de argumenten ‘voor en tegen’ restitutie zoals die in het maatschappelijk veld zijn ontstaan, eveneens worden belicht. Hierin zijn onder andere de volgende vragen betrokken. ‘Welke belangen staan er in het gevoerde debat tegenover elkaar?’ ‘Welke alternatieven of compromissen zijn er denkbaar om aan belangen van betrokken partijen bevredigend tegemoet te kunnen komen?’

Aanpak en methode van onderzoek

Over de restitutiepraktijk in ons land is relatief weinig geschreven. Een van de weinige (overzichts)werken met betrekking tot dit onderwerp is het boek *Betwist Bezit* uit 2002 van de auteurs *Eelke Muller* en *Helen Schretlen*. Dit boek geeft een duidelijke en historische samenvatting van de vanaf 1945 tot 2000 tot stand gekomen teruggaveactiviteiten met betrekking tot naziroofkunst. Het door hen geschetste falende beleid is treffend in beeld gebracht. De publicatie zou de basis vormen voor het op te stellen restitutiebeleid dat met de eindrapportage van de Commissie Ekkart *Herkomst Gezocht* uit 2006 werd gefundeerd. Daarnaast is de trilogie van *Gerard Aalders* een belangrijke bron van informatie over de ontvreemding van Joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog. De publicaties *Roof* en *Berooid* uit respectievelijk 1999 en 2001 geven een heldere achtergrond van zowel de beroving van Joden als de uitvoering van het Nederlandse rechtsherstel dat in 1945 een aanvang nam. Daarnaast heeft *Adriaan Venema* belangrijk onderzoek verricht over de kunsthandel die in de periode 1940-1945 in Nederland tot grote bloei kwam.

In de media is de berichtgeving duidelijk minder schaars. Het zijn vooral de uitspraken van de Restitutiecommissie die hun uitwerking vanaf 2005 binnen de journalistieke wereld niet hebben gemist. Er bestaat een aanhoudende belangstelling in nieuws- en opiniebladen voor het onderwerp roofkunst. De publicaties in de media getuigen van de aanhoudende behoefte aan oplossingen voor de restitutieproblematiek; vanaf het jaar 2005 - waarin de Nederlandse overheid meer dan 200 kunstwerken aan de erven Goudstikker restitueerde - tot en met de dag van vandaag is er continue en kritische respons in de media geweest op uitkomsten van restitutiegeschillen.²⁶

Naast literaire en journalistieke bronnen is de eindrapportage *Herkomst Gezocht, Origins Unknown* uit 2006 uitvoerig geraadpleegd. Hierin staan de aanbevelingen voorzien van een

²⁶ Jaarverslag Restitutiecommissie 2017, p. 6.

toelichting opgenomen. Het zijn echter bovenal de jaarverslagen die door de Restitutiecommissie tussen 2002 en 2019 zijn uitgebracht, die voor dit scriptieonderzoek van grote waarde zijn gebleken. Hiermee is inzicht verkregen in de beantwoording van de hoofdvraag rond de (verandering binnen) de structuur van de uitgebrachte restitutieadviezen.

Om de uiteenlopende perspectieven in beeld te brengen zijn voor dit onderzoek verschillende mensen persoonlijk benaderd. Zo werd een digitaal interview via *Zoom* met *Ronny Naftaniël* gehouden. Als vicevoorzitter van het *Centraal Joods Overleg* - de koepelorganisatie van Joodse organisaties in Nederland en juridisch en politiek aanspreekpunt van de overheid - kan Naftaniël gezien worden als de stem uit de georganiseerde 'Joodse gemeenschap' in Nederland.²⁷ Deze officieuze gemeenschap heeft in ons land een diverse samenstelling. Volgens de laatste gegevens zijn er momenteel ongeveer 54.000 Nederlanders die een Joodse achtergrond hebben (Joodse moeder en/of vader).²⁸

Daarnaast zijn personen uit de kunsthandel en museumwereld benaderd. Ook Rudi Ekkart, als voormalig voorzitter van de Commissie Ekkart nauw betrokken bij de ontwikkeling en uitwerking van het Nederlandse teruggavebeleid, heeft via een uitgebreid telefonisch interview zijn licht laten schijnen op de huidige restitutiepraktijk. Alternatieve vormen van rechtsherstel die in de toekomst wellicht voor bevredigende oplossingen voor mens en maatschappij kunnen zorgen zijn, naast een algemene recapitulatie van het onderzoek, in slotopmerkingen samengevat.

Opbouw scriptie

Deze masterscriptie bestaat uit twee delen. In het eerste deel (p. 19-64) zijn de geschiedenis en het ontstaan van het huidige Nederlandse Restitutiebeleid in beeld gebracht. Na een overzicht van de stelselmatige onvreemde van Joods kunstbezit door de nazi's tussen 1933 en 1945 (hoofdstuk 1) zal worden stilgestaan bij de georganiseerde recuperatie- en restitutieactiviteiten vanaf 1945. De periode dat de *Stichting Nederlands(ch) Kunstbezit* (hierna: SNK) de teruggave van geroofde kunstobjecten trachtte vorm te geven, maar ook de hernieuwde interesse in het tekortgeschoten rechtsherstel vanaf 1995, komen in hoofdstuk 2 en 3 aan bod. Na het onderzoek en de rapportages van de *Commissie Ekkart* (1997-2004) kwamen essentiële richtlijnen voor een nieuw restitutiebeleid tot stand. De in hoofdstuk 4 besproken Restitutiecommissie boog zich vanaf 2002 over de geclaimde teruggave van zogenaamde

²⁷ Zoominterview R.N. Naftaniël, Centraal Joods Overleg Amsterdam, d.d. 24 augustus 2020.

²⁸ Email R.N. Naftaniël, Centraal Joods Overleg Amsterdam, d.d. 29 oktober 2020. Hieronder bevinden zich mensen met zowel een religieuze, ongelovige, linkse als rechtse signatuur. Een krappe 20% is lid van een Joodse organisatie. De grootste Joodse instellingen zijn voor politieke kwesties verenigd in het Centraal Joods Overleg, de (juridisch) vertegenwoordiger dus van de georganiseerde Joodse gemeenschap.

Holocaustkunst. In de samenvatting van hoofdstuk 5 zijn de doelstelling en de uitkomsten van het Onderzoek 'Museale Verwervingen vanaf 1933' samengebracht.

Het tweede deel van dit scriptieonderzoek (p. 65-146), brengt het in 2015 verruimde restitutiebeleid (doelstelling en criteria) in kaart. In het in 6.4 gegeven overzicht van alle uitgebrachte restitutieadviezen is te zien om welke kunstobjecten en kunstenaars het in de beslissingen van de Restitutiecommissie doorgaans gaat. In het overzicht zijn ook andere gegevens inzichtelijk gemaakt, bijvoorbeeld met betrekking tot het type advisering (advies, bindend advies of hernieuwd advies) en de verdeling tussen het aantal toe- en afwijzingen. De eventuele consequenties van de gewijzigde belangenafweging in de advisering van de Restitutiecommissie in de afgelopen zeven jaar komen in hoofdstuk 7 aan de orde. In verband hiermee zijn alle jaarverslagen en uitgebrachte adviezen van de Restitutiecommissie uit de periode 2002-2020 geanalyseerd. Eveneens komen rapportages die in verband met het beleid rond cultureel erfgoed door onder andere de *Commissie Pechtold* zijn opgesteld, in de analyses van het zevende hoofdstuk aan bod. Twee uitgebrachte adviezen van de Restitutiecommissie staan in hoofdstuk 8 centraal. Het gaat hier om de claim op *Schilderij met huizen (Bild mit Häusern)* van *Wassily Kandinsky* (1866-1944) (bindend advies 2018) en de claim op veertien serviesdelen uit het *Meissen* servies (advies 2020). Het maatschappelijk debat dat inmiddels op gang is gekomen (hoofdstuk 9) heeft ertoe geleid dat uiteenlopende waarden en belangen tegenover elkaar zijn komen te staan. Welke standpunten staan hierbij centraal? Tot slot zijn een samenvatting en conclusies met enkele aanbevelingen geformuleerd.

Afbeelding 1

Thames bij Londen, Jan Toorop

E. Flersheim- Gemeente Rotterdam (Museum Boijmans van Beuningen Rotterdam)

RC 3.48, advies d.d. 3 maart 2008 (Flersheim II)

bron: https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_348.html

Deel I Ontstaansachtergrond

H1 De roofpraktijken van de nazi's en de Nederlandse kunstmarkt in 1940-1945

Voor een goed begrip van de (noodzaak tot) restitutie van naziroofkunst is het van belang de achtergrond van de opgezette roofactiviteiten concreet in beeld te brengen. Vooral de manier waarop Joden hun kunstbezit kwijtraakten geeft aan hoe berekend en onvermijdbaar het bezitsverlies tot stand kwam. Ook de soms twijfelachtige rol van Nederlandse kopers bij kunstaankopen in de periode 1940-1945 kan in dit verband niet onvermeld blijven. Gesteld kan worden dat de grootste roof uit de geschiedenis van Nederland plaatstond in de Tweede Wereldoorlog. Tijdens deze vijf jaar durende periode (1940-1945) van 'brute bezitsvorming' werden onder meer kunstschaten, goud, zilver, edelstenen, sieraden, productie- en transportmiddelen, onroerend goed, kerkschaten, handschriften, complete bibliotheken en archieven door de bezetter geroofd en vervolgens naar Duitsland overgebracht of verkocht. Het Duitse roofapparaat dat tussen 1940 en 1945 het bezit van onder andere Nederlandse Joden confisqueerde, was opvallend goed en efficiënt georganiseerd. De Nederlandse kunstmarkt profiteerde gretig van de ontstane situatie.³¹

Volgens Gerard Aalders (1946) die voor het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, (Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies) (hierna: NIOD) uitgebreid onderzoek deed naar de onvreemding van Joods bezit in de periode 1940-1945, bedroeg de totale buit, omgerekend naar hedendaagse maatstaven rond de zes-en-een-half miljard euro. Deze stelselmatige beroving probeerden de nazi's consequent te camoufleren.³² Aalders toont in zijn onderzoek vooral de grondigheid en de systematiek waarmee de naziroof plaatsvond. Ook de legale schijn waarmee de nazi's plunderden blijkt een terugkomend aspect.

³¹ Aalders 1999, schutblad. De auteur meldt hier: 'Er werd slechts een uitzondering gemaakt voor gouden gebitsvullingen - maar dat betekende uitstel, geen afstel'.

³² Aalders 1999, schutblad, pp. 17, 20, 22.

De Lirobank

Het functioneren van de roofbank *Lippmann, Rosenthal & Co, Sarphatistraat* (hierna: Lirobank) speelde in de activiteiten van de nazi's een centrale rol. Naar deze bank werden de twee belangrijkste anti-Joodse bezitsverordeningen (*Liro-Verordeningen*) genoemd. Via de zogeheten 'Eerste en Tweede Liro-Verordening' werden de Joden 'inleveringsplichtig' verklaard en gedwongen afstand te doen van hun eigendommen, door hun onroerende goederen en vermogens in te leveren. Op last van de Duitse bezetter werden alle Joodse ondernemingen op basis van verordening 48/1941 van 12 maart 1941, ook wel bekend als '*Verordening tot verwijdering van Joden uit het bedrijfsleven*' onder beheer gesteld. Er waren twee soorten beheerders: *Treuhändler* die als taak hadden de onderneming te liquideren, en de *Verwalter* voor langdurig beheer. De meeste Joodse kunsthandels in Nederland kregen te maken met een Verwalter, die de bedrijfsvoering overnam en in sommige gevallen zelfs de gehele kunsthandel opkocht.³³ Sommige Joden probeerden de maatregelen te ontduiken door hun bezit in goed vertrouwen bij derden in bewaring te geven, zonder daarvoor meestal een schriftelijk bewijs te vragen. Dit vertrouwen werd achteraf nogal eens geschonden.³⁴

De Lirobank leek op het eerste gezicht een gewone bank. De Duitsers hadden bewust een Joodse bank uitgezocht met een goede reputatie in Zwitserland en de Verenigde Staten van Amerika, twee neutrale landen bij de aanvang van de bezetting. Alle maatregelen van de nazi's waren er immers op gericht hun roof de suggestie van legaliteit te geven.³⁵ Zij vonden het verkrijgen van goederen door middel van het 'sluiten van overeenkomsten' een betere manier van roven dan echte roof. Volgens *mr Herman C.F. Schoordijk* (1926) kan in dit verband van roofkunst dan ook eigenlijk pas gesproken worden als er sprake is geweest van '*enige (vaak bedrieglijke) rechtshandeling*'.³⁶ Overigens werden Joden ook vaak rechtstreeks van hun kunstwerken beroofd, lang voordat de Lirobank Joods bezit '*im Bevorzug*' nam. Zo wisten Duitsers in de zaak *Von Pannwitz* (RC 1.89) schilderijen door koop te verwerven tegen uitreisvisa of andere vormen van bescherming.³⁷

Andere 'roofinstellingen'

Behalve de Liro-bank waren er andere Duitse roofinstellingen actief. *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* (hierna: ERR) - die vooral in Frankrijk van zich deed gelden - was in Nederland verantwoordelijk voor het leeghalen van woningen van gedeporteerde Joden. Een deel van de

³³ Jaarverslag Restitutiecommissie 2005, p. 9. Aalders 1999, pp. 136, 137.

³⁴ Aalders 1999, pp. 12, 13.

³⁵ Venema 1986, p. 116.

³⁶ Schoordijk 2010, p. 46.

³⁷ Schoordijk 2010, p. 47.

huisraad ging naar de Liro-bank. Kostbare schilderijen werden in beslag genomen. De opdracht van de - onder leiding van de Duitse kunsthistoricus dr *Kajetan Mühlmann* (1898-1958) functionerende - *Dienststelle Mühlmann* in Den Haag, bestond voornamelijk uit het opsporen, in kaart brengen en 'aankopen' van kunstvoorwerpen, om hieruit een collectie voor de belangrijkste Duitse klanten te kunnen samenstellen. Op zijn kantoor in Den Haag ontving Mühlmann zowel Duitse als Nederlandse kunsthistorici die hem als informanten op de hoogte hielden van wat er in de Nederlandse kunsthandel te koop was.³⁸ Volgens *Adriaan Venema* (1941-1993) - die uitgebreid onderzoek deed naar de kunsthandel in 1940-1945 - liet deze Dienststelle door haar relatief milde aanpak overigens de minst onfatsoenlijke kant van de nazi-werkzaamheden binnen de toenmalige kunsthandel zien.³⁹ De *Deutsche Revisions- und Treuhand Aktiengesellschaft* (hierna: DRT) was in het leven geroepen om het beheer te voeren over het zogenaamde *Feindvermögen*. Huisraad werd beslag genomen door de *Sammelverwaltung feindlicher Hausgeräte*; alle vijandelijke bezittingen moesten bij de DRT worden aangemeld. Zo kwamen opgeslagen inboedels en cultuurgooederen onder toezicht van deze instantie, om aansluitend te worden verkocht of naar Duitsland te worden overgebracht.⁴⁰

Verzamelaars van roofkunst

Vanaf het moment dat Nederland in mei 1940 zijn onafhankelijkheid kwijtraakte, dienden de twee belangrijkste Duitse kunstklanten zich aan: *Hermann W. Göring* (1893-1946) en *Adolf Hitler* (1889-1945). Hun haast onverzadigbare honger naar kunstwerken zou voor een groot deel de kunstmarkt in Nederland tijdens de oorlogsjaren bepalen. (afb. 2) Göring moest echter voorzichtig zijn omdat Hitler in principe voor ging. Al in 1938 werd in opdracht van Hitler een boekwerk samengesteld met de namen van talloze kunstschaten die zich in landen bevonden welke later door hem bezet zouden worden. Deze kunstwerken moesten '*in das Reich zurückgeführt*' worden. Ten aanzien van alle in de lijst opgenomen kunstwerken gold een '*Führervorbehalt*'.⁴¹ Er waren echter ook andere Duitse kopstukken die zich bijzonder geïnteresseerd toonden in kunst. Vaste regel was dat Hitler en Göring de eerste keus hadden uit onder andere de Liro-collecties, gevolgd door andere nazibonzen, musea, overheidsinstanties en veilinghuizen.⁴² Als de Liro-bank waardevolle voorwerpen van Joodse eigenaren verkocht, werd de opbrengst aanvankelijk door de roofinstelling geboekt op een rekening 'op naam'. Vanaf 1 januari 1943 werden alle bedragen op een verzamelrekening geboekt, het zogenaamde *Sammelkonto*. De naoorlogse beheerders van de Lirobank zagen zich dan ook voor de zeer

³⁸ Muller en Schretlen 2002, pp. 26, 27.

³⁹ Venema 1986, pp. 72, 73, 83, 87, 89, 91, 98, 105, 106.

⁴⁰ Muller en Schretlen 2002, pp. 27, 28.

⁴¹ Schoordijk 2010, p. 46.

⁴² Aalders 2001, p. 169.

lastige taak gesteld deze verzamelrekening te ontrafelen en de bedragen te herleiden tot individuen.⁴³ Volgens Venema is gebleken dat het in handen krijgen van zowel de *collectie Mannheimer* als de kunsthandel van *Jacques Goudstikker* de twee grote doeleinden zijn geweest van de nazitop.⁴⁴

Afbeelding 2 Adolf Hitler geeft Hermann Göring een schilderij voor zijn 45^e verjaardag, 12 januari 1938.
foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Niet alleen Duitsers maar ook Nederlandse burgers en handelaren probeerden soms uit de ontstane situatie een slaatje te slaan. Illustratief is in dit verband de kwalijke rol die de Nederlandse *familie Dik* in de zaak Goudstikker speelde. Vader en zoon Jan Dik waren als restauratiemedewerkers relatief onbetekenende figuren bij de kunsthandel van Goudstikker geweest. Zij zagen door het verdwijnen en de dood van Goudstikker tijdens zijn vlucht op 16 mei 1940 hun kans.⁴⁵ Er waren echter ook situaties waarin Nederlanders heen en weer geslingerd werden tussen ‘economische collaboratie’ en ‘hang naar fatsoen’. Zo deed de Nederlandse kunsthandel *P. De Boer* zaken met de Duitsers maar probeerde zij tegelijkertijd enkele belangrijke kunststukken achter te houden en in voorkomende gevallen Joodse collega’s terzijde te staan door kunstwerken door te verkopen.⁴⁶ Het *Wetsbesluit A6* van de Nederlandse regering in ballingschap van juni 1940, de in januari 1943 afgekondigde *Allied Declaration* en het *Koninklijk Besluit E 100* van september 1944, waren alle bedoeld om te waarschuwen vooral geen transacties met de bezetter aan te gaan. Vanzelfsprekend waren er geen mogelijkheden om naleving van deze bepalingen te controleren. Er werd dan ook fors zaken met de Duitsers gedaan.⁴⁷

⁴³ Jaarverslag Restitutiecommissie 2017, p. 39.

⁴⁴ Venema 1986, p. 106.

⁴⁵ Venema 1986, p. 189.

⁴⁶ Venema 1986, pp. 229, 230.

⁴⁷ Aalders 1999, p. 252.

Van Hitler is bekend dat hij het in zijn kunsthonger vooral zocht in de kwantiteit; Görings streven was meer gericht op de kwaliteit van de te verwerven kunstobjecten. Beiden hadden de ijdele ambitie om een groot, eigen museum te laten verrijzen, op respectievelijk het landgoed van Göring, *Karinhall, Duitsland* en in de geboorteplaats van Hitler, *Linz, Oostenrijk*. Zij maakten hierbij gebruik van hun persoonlijke adviseurs, waaronder voor Göring de heren *Walter Andreas Hofer* (1893-1971) en *Joseph Angerer* (1899-1961) actief waren. Laatstgenoemde zou uiteindelijk een van de belangrijkste kunstinkopers van Göring worden.⁴⁸ Ook *Martin Bormann* (1900-1945) als Hitlers privésecretaris en *Heinrich Hoffmann* (1885-1957) als officiële fotograaf speelden hierbij een vooraanstaande rol. Voor het op te richten museum in Linz werd in Den Haag een bureau opgericht, het *Sonder Referat* met de bedoeling kunstbezit in Nederland op te kopen. Dr *Hans Posse* (1879-1942), Duits kunsthistoricus en de toekomstig directeur van het *Führer-museum* had over dit instituut de leiding.⁴⁹ Voor het overige lieten Hitler en Göring zich door verschillende kunsthistorici, inkopers en handelaren bedienen. In dit verband bleek behalve Kajetan Mühlmann ook *Alois Miedl* (1903-1990) een cruciale en kwalijke rol in de Nederlandse kunsthandel te gaan spelen.

Opbloei van de Nederlandse kunsthandel

De grote aanwas Duitse handelaren, waaronder de genoemde 'kunstagenten' van Göring en Hitler, maar ook museumdirecteuren en privékopers die vanaf dat moment de markt voor kunst overstroomden, waren in grote mate verantwoordelijk voor de opbloei van de Nederlandse kunsthandel. Ook van de concurrentiestrijd in de nazitop om de beste en meeste kunststukken in handen te krijgen, ging een sterk stimulerende werking uit. Zo probeerde *Baldur von Schirach* (1907-1974), de leider van de *Hitlerjugend*, in zijn eigen verzameldrift van kunst, Hitler en Göring naar de kroon te steken.⁵⁰ Het valt niet te ontkennen dat een groot deel van de kunsthandel in Nederland - na de neergang van de kunstmarkt in de jaren dertig - van dit alles dankbaar heeft geprofiteerd. Door de opbloeiende kooplust van - in eerste instantie Duitse kunstkopers - stegen de prijzen, waardoor eveneens Nederlanders tot kopen van kunst werden aangezet. Daarnaast schoten kunstveilingen als paddenstoelen uit de grond. Behalve het plaatsvinden van 'reguliere' veilingen, werden door de nazi's ook de zogeheten *Judenauktionen* georganiseerd: gedwongen veilingen, bedoeld om Joodse eigenaars van hun bezittingen te beroven.⁵¹ Veel firma's en veilinghuizen gingen - de waarschuwing van de Nederlandse regering in London om geen handel met de bezetter te drijven ten spijt - met Duitse handelaren en

⁴⁸ Jaarverslag Restitutiecommissie 2011, p. 87.

⁴⁹ Venema 1986, p. 196.

⁵⁰ Venema 1986, p. 143.

⁵¹ Jaarverslag Restitutiecommissie 2008, p. 60.

agenten in zee.⁵² Volgens Venema raakte de kunstmarkt steeds verder verwijderd van rationele motieven, waarbij 'zwart' geld, oneerlijk verworven geld en collaboratiegeld factoren van betekenis werden. Nu normale beleggingsvormen waren weggefallen, verdween ook de kritische blik bij de aankopen van kunstvoorwerpen. Dit gebrek aan reserve leidde tot grote oplichtings- en vervalsingspraktijken met als absolute 'hoogtepunt' de grote hoeveelheid '*Van Meegerens*' die op de markt kwam.⁵³ Er ontwikkelde zich deels een 'ruilhandel'; ook werden echter kunstwerken 'aangekocht' bij bijvoorbeeld de Lirobank tegen opmerkelijk lage prijzen. Deze werkwijze was door de Duitsers enkel ingesteld om de aankoop een legaal tintje te geven.

Er waren diverse andere partijen op totaal verschillende wijze betrokken in de kunsthandel van 1940-1945. Zo trachtte het *Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming* (DOWK) - de voorloper van het huidige ministerie van OCW - belangrijke Joodse verzamelingen - waarvoor van Duitse zijde geen belangstelling bestond - voor Nederland te behouden door deze te kopen van de roofterbank Liro.⁵⁴ De *firma Lempertz*, daarentegen was vanuit andere motieven tijdens de oorlog actief op de Nederlandse kunstmarkt. Zij was tevens een van de belangrijkste afnemers van - bij de Lirobank ingeleverd - Joods kunstbezit.⁵⁵

De Joodse kunsthandel

Veel Joodse bedrijven, waaronder kunsthandels konden echter in het geheel niet profiteren van de op dat moment spelende *hausse* op de Nederlandse kunstmarkt. Integendeel, zij kregen te maken met de aanstelling van de eerdergenoemde *Verwalter*.⁵⁶ Het kwam verder regelmatig voor dat Joden flink betaalden voor een zogeheten *Sperrung* waarmee zij zich een vrijstelling van transport naar een internerings- of concentratiekamp meenden te verkrijgen. Om de benodigde financiën hiervoor te bemachtigen werden eigendommen, waaronder vaak kunst, in allerijl verkocht. Dat de gekochte vrijstelling nogal eens uitbleef, was voor velen een reden om te vluchten of onder te duiken.⁵⁷

⁵² Aalders 1999, p. 87.

⁵³ Venema 1986, pp. 357, 358, 364. In het hoofdstuk '*De firma List en Bedrog*' bespreekt Venema een aantal geruchtmakende vervalsingszaken, waaronder die van *Han van Meegeren* en *Otto Wacker*. Er heerste volgens de auteur 'een grenzeloze naïviteit in de handel rond schilderijen'. Ook stelt hij dat Nederland voorop heeft gelopen in 'het bewaren van de illusie van echtheid'. Door de grote hoeveelheid kunstexperts - die voor veel karretjes werden gespannen - raakte de kunsthandel in Nederland breed betrokken in diverse vervalsingsschandalen, waarmee ons land, wat betreft kennis en kunde rond kunst, door de mand leek te vallen.

⁵⁴ Jaarverslag Restitutiecommissie 2011, p. 59.

⁵⁵ Jaarverslag Restitutiecommissie 2011, p. 68. De zogenaamde *Lempertz-lijst* bevatte '*der noch vorhandenden, in Holland erworbenen kunstgegenstände im besitze der firma M. Lempertz, Köln*'

⁵⁶ Aalders 2001, pp. 188, 189. Deze zaakwaarnemer deinsde er doorgaans niet voor terug om zijn positie te misbruiken en zichzelf te verrijken ten koste van de onderneming die onder zijn hoede was geplaatst. Het kwam regelmatig voor dat de *Verwalter* zichzelf hoge salarissen en onkostenvergoedingen toekenden of (niet terug te vorderen) kredieten verschaften aan Duitse bedrijven. Veel van hen verkochten echter de goederen uit de ondernemingen (kunsthandels) op reguliere wijze en staken het ermee gemoeide bedrag in eigen zak.

⁵⁷ Jaarverslag Restitutiecommissie 2003, p. 50.

Opslag roofkunst

Tijdens de oorlogsjaren zijn in honderden kunstdepots in het Duitse Rijk de geroofde kunstobjecten opgeslagen. Zo liet Hitler onder andere in de zoutmijnen van *Altaussee* in Oostenrijk vanaf 1944 zijn - voor het *Führermuseum* bestemde - schilderijen opslaan. In 1945 stuurde Göring, in een laatste poging om zijn collectie uit handen te houden van de naderende geallieerde troepen, een volle treinlading met kunstobjecten van zijn eigen landgoed naar Hitlers buitenverblijf *Berchtesgaden* in Beieren, Zuid-Duitsland.⁵⁸ Na afloop van de Tweede Wereldoorlog werd het merendeel van deze opslagplaatsen in 1945 door de *Allied Forces* opgespoord. (afb. 3) De omvang van de plundering raakte langzaamaan zichtbaar: de Westerse geallieerde mogendheden stuitten op honderden schuilplaatsen vol geroofde kunst; in bunkers, in mijnen, in groeven, op rangeerterreinen, in pakhuizen, in kastelen en in schuilkelders. Tienduizenden voorwerpen zijn uiteindelijk vanuit speciaal daarvoor ingestelde *Collecting Points* gerepatrieerd naar de voorheen bezette landen waar de kunstwerken oorspronkelijk vandaan kwamen.⁵⁹ Ieder land werd afzonderlijk verantwoordelijk gesteld voor de eventuele terugkeer naar de voormalig eigenaren. Helaas blonken de pogingen van Westerse landen om de rechthebbenden van de Holocaustkunst te achterhalen, niet uit door krachtdadig optreden. Veel claimanten werden geconfronteerd met onverschillige bureaucratie of eigenbelang. Talloze eigendomskwesties zijn tientallen jaren verzwegen; tussen 1950 en het midden van de jaren 1990 leek naziroofkunst haast een 'vergeten' zaak.⁶⁰

Afbeelding 3 Amerikaanse soldaten van de *101st Airborne Division* vinden een voorraad schilderijen en sculpturen bij een van de bunkers van Hermann Göring.

foto: Jaarverslag Restitutiecommissie p. 6. (collectie Lynn Nicholas)

⁵⁸ Webb 2008, pp. 73, 76.

⁵⁹ Muller en Schretlen 2002, pp. 11, 12.

⁶⁰ Webb 2008, pp. 73, 76.

H2 Naoorlogs rechtsherstel

Na de oorlog werd vanaf 1945 80% van de geroofde en in beslag genomen kunstvoorwerpen naar Nederland teruggevoerd. Van de minder waardevolle kunstobjecten - die bij duizenden tussen 1940 en 1945 verdwenen - zou slechts rond de 20% in Nederland zijn teruggekeerd. De meeste cultuurgoederen die via de Liro-verordeningen afhandig waren gemaakt, verdwenen echter zonder een spoor achter te laten.⁶¹ Als het verkoopbedrag al kon worden achterhaald, kreeg de oorspronkelijk eigenaar dat eventueel later uitbetaald. Vanwege de uitzonderlijk lage, afgedwongen prijzen was vergoeding daarvan in feite een wassen neus.⁶²

Na een verblijf in Duitse concentratiekampen wachtte teruggekeerde Joden in Nederland een weinig gastvrij onthaal. Er bleek geringe bereidheid om de teruggekeerden ter zijde te staan. De wederopbouw ging voor en de meeste mensen waren enkel opgelucht dat de oorlog was afgelopen.⁶³ Daarbij kwam dat de gruwelijke kampverslagen een schuldgevoel opriepen bij degenen die vaak geen hand hadden uitgestoken om de vogelvrijverklaarde Joden van de ondergang te redden.⁶⁴ Er waren Joodse slachtoffers die de Holocaust wisten te overleven en bij terugkeer graag hun verhaal wilden doen. Zo schreef de Joodse arts *Eddy de Wind* (1916-1987) in zijn boek *'Eindstation Auschwitz'*: 'Ik moet blijven leven om dit te vertellen, om dit aan iedereen te laten weten wat hier gebeurd is, om de mensen te overtuigen dat dit waar was. Als ik het nu vastleg en iedereen het weten zal, zal het nooit meer kunnen gebeuren'.⁶⁵ Helaas was er na de bevrijding in mei 1945 in het openbare leven al gauw geen plaats meer voor de herinneringen. Er moest vooruit worden gekeken: de welvaart, ook in Nederland moest worden hersteld met behulp van het *Marshallplan*, om de slechte economieën van de West-Europese landen weer uit het slob te trekken.⁶⁸ Het naoorlogse systeem van rechtsherstel werd in deze sfeer meegesleept. Vijfenzeventig jaar later zijn de gevolgen daarvan nog altijd voelbaar, niet in het minst waar het de teruggave van geroofde kunst aangaat.⁶⁹

⁶¹ Muller en Schretlen 2002, p. 28.

⁶² Aalders 2001, pp. 171, 173.

⁶³ De Wind 2002, p. 221.

⁶⁴ Venema 1986, p. 492.

⁶⁵ De Wind 2002, pp. 217, 221.

⁶⁸ <https://historiek.net/het-marshallplan-of-hoe-amerika-het-westen-won/22754/>, geraadpleegd op 3 augustus 2020. Het Marshallplan, dat officieel het *European Recovery Program* (ERP) heette, is vernoemd naar de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken *George Marshall* (1880-1959) die zijn herstelplan op 5 juni 1947 introduceerde aan de *Harvard universiteit* in *Massachusetts, VS*.

⁶⁹ Jaarverslag Restitutiecommissie 2014, p. 5.

2.1 Stichting Nederlands Kunstbezit (SNK)

Een instantie die een essentiële rol vervulde bij het terugvoeren van cultuurgooederen was de op 11 juni 1945 van overheidswege opgerichte en door kunsthistorici geleide Stichting Nederlands Kunstbezit (hierna: SNK). Een van haar kerntaken bestond uit de opsporing en terugkeer van alle kunstschaten, bibliotheken en archieven, die sinds 10 mei 1940, door verkoop, roof dan wel inbeslagname Nederland hadden verlaten. Naast de werkzaamheden voor kunstrepatriëring kreeg de SNK de taak tot de verdere afwikkeling van de restitutie van voorwerpen aan rechthebbenden.

In haar werkzaamheden baseerde de SNK zich op het eerdergenoemde Koninklijk Besluit E 100 van 17 september 1944. Dit *Besluit Herstel Rechtsverkeer* had in eerste instantie regelgeving tot doel om rechtshandelingen die onder druk van de bezetter waren verricht ongedaan te maken. De SNK ontwikkelde echter al snel eigen criteria voor de restitutie van kunstwerken aan rechthebbenden. Deze voorwaarden bleken voor slachtoffers en hun nabestaanden regelmatig een brug te ver. Zo moesten claimanten hun eigendomsrechten en het onvrijwillige karakter van het bezitsverlies met onmiskenbaar bewijs kunnen aantonen. Aan deze bewijslast werden hoge eisen gesteld waaraan menig verzoeker niet kon voldoen. Daar kwam de strenge eis bij dat de verzoeker bij teruggave van een kunstwerk de eventueel ontvangen tegenprestatie moest afdragen aan de Staat. Hierdoor ketste restitutie uiteindelijk toch vaak af, waarmee berooide slachtoffers teleurgesteld het nakijken hadden.⁷² Behalve door particuliere belanghebbenden werd aangifte van geroofd kunstbezit ook gedaan door belangenorganisaties. Zo maakte de *Stichting Joodse Kerkgenootschappen en Sociale Organisaties voor Schadevergoedingsaangelegenheden* (JOKOS) zich hard voor de restitutie van onder andere van Joden geroofd huisraad.⁷³ Uit Duitsland teruggevoerde kunstvoorwerpen werden in de jaren 1949 en 1950 tijdens drie in ons land georganiseerde *claimtentoonstellingen* toegankelijk gemaakt voor belanghebbenden. (afb. 4)

Afbeelding 4 Claimtentoonstelling in het Rijksmuseum Amsterdam,

20 april-9 juni 1950.

foto: Jaarverslag Restitutiecommissie 2007
(Spaarnestad Photo/W.L. Stuifbergen)

Wanneer een tentoongesteld voorwerp door een bezoeker werd herkend, kon de betrokkene een claim indienen bij de restitutieautoriteiten. Dat deze claims nogal eens op teleurstellingen uitliepen, illustreert de zaak *Kaufmann-Parser* (RC 1.52) waarover de Restitutiecommissie in februari 2007 alsnog positief adviseerde. Een achttiende-eeuwse *commode* in *Lodewijk XVI-stijl* was door de eigenaresse op een claimtentoonstelling als haar bezit herkend. (afb. 5) Toen zij daarop bij de SNK een claim indiende, stelde deze strenge eisen aan het ‘onomstotelijk bewijs van eigendom’, waarmee de procedure alsnog strandde.⁷⁴

Afbeelding 5

*Achttiende-eeuwse commode
in Lodewijk XVI-stijl (NK 994)
Kaufmann-Parser – Rijk
RC 1.52;
advies d.d. 12 februari 2007*

bron: https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_152.html

Hoewel in beginsel de al vanaf 1945 behandelde claims niet opnieuw zouden worden beoordeeld, heeft de Commissie Ekkart hiervoor een uitzondering gemaakt waar het gaat om besluiten van de SNK. Het lijkt niet meer dan terecht, dat deze vaak aanvechtbare beslissingen de ontvankelijkheid van de Restitutiecommissie niet in de weg staan.⁷⁵

De eens zo hoog aangeschreven SNK is een aantal jaren na haar oprichting hevig in opspraak geraakt. Vooral directeur *Ary R. de Vries* (1905-1983) moest het ontgelden vanwege zijn dubieuze rol in onder andere de onterechte teruggave van een collectie schilderijen aan de gebroeders Katz in december 1947. Verder bleek dat De Vries enkele schilderijen onder valse voorwendsels naar Nederland had laten transporteren. De wijze waarop de restitutie van

⁷⁴ Jaarverslag Restitutiecommissie 2007, p. 21.

⁷⁵ Jaarverslag Restitutiecommissie 2006, p. 33.

kunstbezit vanaf 1945 heeft plaatsgevonden, wordt dan ook dikwijls als 'beschamend' aangemerkt. Archief- en historisch onderzoek, zoals dat van twee medewerkers van het *Projectbureau Herkomst Gezocht*, Muller en Schretlen, heeft dan ook aangetoond waarom het rechtsherstel van kunstroof tussen 1945 en 1950 volledig heeft gefaald. De *Raad voor het Rechtsherstel* had het beheer en de restitutie onterecht overgelaten aan invloedrijke kunstbegunstigers die voor de oorlogsperiode van 1940-1945 op het kunsthistorische toneel een toonaangevende rol speelden. Een van hen was *Daniel G. van Beuningen* (1877-1955) die in de jaren van de Tweede Wereldoorlog in 1940-1945 een discutabele rol speelde en ertoe overging een belangrijk deel van de door hem - mogelijk onrechtmatig - verkregen *Koenigs-collectie* aan Hitler te verkopen, om dat deel na de oorlog opnieuw - *sans scrupules* maar zonder resultaat - terug te claimen.⁷⁷ Van Beuningen deed voorkomen alsof hij in de bezettingsperiode gedwongen was geweest de collectie van Koenigs aan de nazi's af te staan. 'Een zakenman met grote verdiensten voor Rotterdam en het museum gooide zijn naam te grabbel door uit winstbejag - in plaats van, zoals afgesproken de gehele tekeningencollectie van Koenigs aan het museum Boijmans ten goede te doen - de collectie te gebruiken als object van handel', aldus jurist Schoordijk in zijn boek uit 2010 *'Over Roofkunst gesproken'*. Deze laat zich overigens niet alleen negatief uit over de transactie met Van Beuningen, als hij meldt: 'Wie de archieven beziet, kan alleen maar tot de conclusie komen dat de heren bezig waren honderden gerecupereerde kunstwerken onder musea te verdelen'.⁷⁸ Zelfs minister van Financiën *Pieter Liefstinck* (1902-1989) moest in 1949 tot de conclusie komen dat de SNK van de restitutie nauwelijks werk had gemaakt. Zij diende haar taak, na oplopende negatieve en schokkende berichtgeving in juli 1950 dan ook over te dragen aan het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.⁷⁹

⁷⁷ Schoordijk 2010, pp. 11, 43. De auteur doelt hier op de talrijke wettelijke bepalingen ter bescherming van de schuldenaar (hier *Fritz Koenigs*). Het is volgens het Nederlandse privaatrecht in principe niet toegestaan overeen te komen dat de eigendom van de schuldenaar bij niet-betaling aan de schuldeiser over zal gaan. De inbetalinggeving van de tekeningencollectie was volgens Schoordijk dan ook nietig, op grond van *undue influence* oftewel misbruik van omstandigheden.

⁷⁸ Schoordijk 2010, pp. 19, 20, 54.

⁷⁹ Schoordijk 2010, p. 44.

2.2 Nederlands Kunstbezit-collectie (NK-collectie)

De niet teruggegeven en dus overgebleven collectie van gerecupereerde kunstwerken die onder de zogenaamde 'Nederlands Kunstbezit-collectie' was geschaard, werd al snel bestempeld als 'een opeenhoping van roofkunst, die wederrechtelijk in handen van de Nederlandse overheid was gebleven'.⁸⁰ Deze NK-collectie werd daarom het richtpunt van het onderzoek en de daarop uitgebrachte aanbevelingen door de Commissie Ekkart. De restitutieclaims vanaf 2001 bestonden tot 2006 enkel uit teruggaveverzoeken die op NK-werken betrekking hadden.

De NK-collectie bevatte in 1950 circa 4000 uit Duitsland teruggevoerde schilderijen, tekeningen en voorwerpen van toegepaste kunst die zich ofwel in depot bevonden dan wel deels waren ondergebracht in Nederlandse musea en openbare gebouwen.⁸¹ Bijna vijftig jaar later, aan het einde van de jaren negentig van de vorige eeuw, rezen in de media en binnen de Joodse gemeenschap in Nederland vragen. 'Welke gerichte pogingen waren ondernomen om de herkomst van de resterende collectie van NK-werken te achterhalen?' De restitutiepraktijk die vanaf 1945 had gefunctioneerd kwam nationaal en internationaal onder een vergrootglas te liggen. Hoewel al wel bekend was dat er talloze objecten uit de NK-collectie zonder enige vorm van dwang waren verkocht, bestond toch onzekerheid of in alle gevallen sprake was geweest van vrijwillige verkoop. 'Had de Rijksoverheid deze kunstwerken niet te makkelijk en daarmee eenvoudigweg geconfisqueerd?'⁸² In 1998 werd, na een verkennend onderzoek door de Commissie Ekkart naar de wenselijkheid van een systematische studie van de hele NK-collectie, geconcludeerd dat dit vervolgonderzoek dringend noodzakelijk was. Ook waren er kritische opmerkingen over de interpretatie door de SNK van de begrippen 'roof, confiscatie, gedwongen en vrijwillige verkoop'.⁸³ Er zouden nog vele rapportages volgen. Meer dan 65 jaar na de beëindiging van de Tweede Wereldoorlog in 1945 bleken er bovendien nog steeds schilderijen in Duitsland aanwezig die naar Nederland moesten worden gerecupereerd. Zo werden er op 4 maart 2012 nog drie kunstwerken naar ons land teruggevoerd, waar zij formeel onderdeel werden van 'de NK-collectie in beheer van de Nederlandse Staat'.⁸⁴

⁸⁰ www.musealeverwervingen.nl/1677/, geraadpleegd op 13 mei 2020. Publicatie Museale Verwervingen, p. 3. De zogeheten NK-collectie bestaat uit 'na de oorlog naar Nederland gerecupereerde kunstwerken die niet aan rechthebbenden zijn gerestitueerd en die daardoor nog steeds onder beheer van de Nederlandse overheid staan'.

⁸¹ Muller en Schretlen 2002, p. 19.

⁸² Muller en Schretlen 2002, p. 19.

⁸³ Muller en Schretlen 2002, p. 6. Schoordijk 2010, p. 74. Volgens Schoordijk had de SNK in haar aangifteformulier in plaats van vrijwillig/onvrijwillig verlies, onderscheid moeten maken tussen 'onrechtmatig' en 'rechtmatig' verlies en dat moeten toelichten.

⁸⁴ Jaarverslag Restitutiecommissie 2013, pp. 56-58. Op 30 mei 2012 deden de nabestaanden van Goudstikker opnieuw een teruggaveverzoek, ditmaal voor deze drie schilderijen. Nu de geclaimde kunstwerken niet in het eerdere restitutieverzoek van de erven Goudstikker waren inbegrepen, verklaarde de Restitutiecommissie zich bevoegd te

De huidige NK-collectie omvat nog altijd duizenden objecten, waaronder schilderijen, tekeningen, prenten, keramiek, zilver, meubels, tapijten en andere bijzondere voorwerpen. Het *Instituut Collectie Nederland* (hierna: ICN) beheert deze collectie. De voorwerpen bevinden zich nog altijd bij musea en overheidsinstellingen in binnen-en buitenland; ook kunnen zij in depot zijn opgeslagen bij het ICN.⁸⁵

In 2015 werd een belangrijke beleidswijziging voor de categorie NK-kunstwerken doorgevoerd; sinds 30 juni 2015 kunnen ook claims op objecten uit deze collectie worden beoordeeld naar de maatstaven van ‘redelijkheid en billijkheid’. De Restitutiecommissie benadrukte daarbij expliciet dat zij de aanbevelingen van de Commissie Ekkart - als primaire bron voor het regeringsbeleid voor de beoordeling van NK-zaken - hiermee niet ‘in de ijskast zou zetten’. ‘Deze jarenlang door de commissie toegepaste aanbevelingen zouden van waarde blijven voor de beoordeling van restitutieclaims’, aldus de Restitutiecommissie. De vraag is echter of de rapportages van de Commissie Ekkart serieus blijven meewegen als het gaat om claims van (NK-)kunstwerken.

Het staat in ieder geval vast dat de maatstaf ‘redelijkheid en billijkheid’ in de belangenafweging fors aan terrein heeft gewonnen. Afkomstig uit het juridische werkveld valt de norm ‘redelijk en billijk’ (*‘just en fair’*) in ons rechtssysteem onder het zogenaamde ‘ongeschreven recht’ en is bedoeld om onvoorziene of oneerlijke gevolgen in het civiele recht het hoofd te kunnen bieden. Soms kan het namelijk voorkomen dat het navolgen van enkel wettelijke bepalingen tot oneerlijke situaties leidt. Via deze redelijkheid en billijkheid kunnen gemaakte afspraken tussen partijen worden aangevuld maar ook beperkt. Eigenlijk is de norm lastig te omschrijven. Het betreft in ieder geval een ‘open norm’ die vaak wordt gebruikt als beslissingsnorm voor de rechter. De werking is afhankelijk van de feiten en omstandigheden van het concrete geval.⁸⁶ Er moet altijd worden gekeken naar de *context*, maar het karakter van bijvoorbeeld een overeenkomst tussen partijen mag hierbij niet veranderen. De wet heeft een zekere objectivering en inkadering van de redelijkheid en billijkheid aangebracht, die er ook op is gericht de civiele rechter verantwoording af te laten leggen over de belangen die hij heeft laten meewegen in zijn oordeel (artikel 3:12 BW). Legt hij aan zijn beslissing onvoldoende motivering ten grondslag, dan is dat *in cassatie* bij *De Hoge Raad*, het hoogste rechtscollege in

adviseren en honoreerde zij deze claim. (RC 1.134) De Restitutiecommissie oordeelde dat de geclaimde werken deel uitmaakten van de zogeheten *Göring-transactie* (de partij van honderden kunstwerken die - van de 1113 geïnventariseerde kunstwerken uit de oude handelsvoorraad van kunsthandel Goudstikker - in 1940 daadwerkelijk werden verkocht en geleverd aan Göring). Zij bleken te zijn terechtgekomen in de collectie van de Duitse kunstverzamelaar *Kummerlé* en uiteindelijk te zijn toegevoegd aan de collectie van het *Museum der Bildende Kunst* in *Leipzig*, Duitsland.

⁸⁵ Jaarverslag Restitutiecommissie 2010, p. 10.

⁸⁶ Schelhaas 2017, pp. 1, 3, 7. Uit het feit dat deze *monografie* bestaat uit negen hoofdstukken, die onder andere betrekking hebben op de betekenis, functie en werking, de procesrechtelijke aspecten en bijzondere toepassingen van de redelijkheid en de billijkheid, blijkt dat het gebruik van deze norm nogal wat voetangels en klemmen kent.

ons land, toetsbaar en kan dit tot een motiveringsgebrek leiden.⁸⁷ Er is dus een begrenzing aan het gebruik van de redelijkheid en billijkheid in juridische geschillen. In restitutiezaken daarentegen, waar formeel geen sprake is van een juridische benadering, lijkt de reikwijdte van de norm onbeperkt, nu deze op een moreel-ethische manier wordt ingezet en niet vatbaar is voor enige (juridische) toetsing. Hoewel invulling van de norm ook hier meebrengt dat met de belangen van de betrokken partijen en de omstandigheden van elke individuele casus rekening kan worden gehouden, lijkt toepassing binnen de restitutiepraktijk voor ruime (morele) interpretatie vatbaar. Dat is volgens meer juristen een heikel punt gebleken. *Eveline Campfens*, voormalig secretaris van de Restitutiecommissie, noemt het in haar artikel in het NRC Handelsblad van 17 oktober 2020 'de achilleshiel van de Restitutiecommissie', dat deze werkt volgens een 'ethisch, niet juridisch kader, waarbij vaak onder grote publieke druk, morele oordelen moeten worden geveld'.⁸⁸ Het blijft dan ook zeer de vraag of de ethisch ingezette toetsingsnorm 'redelijk en billijk' voldoende geschikt is voor een oordeel over geclaimde (NK-)collectiestukken. Dat de NK-werken een bijzondere status hebben is evident. Feitelijk hebben de voorwerpen van culturele waarde die tot deze 'collectie van nationaal kunstbezit' behoren altijd een bijzondere verwervingsgeschiedenis. Dat is het gevolg van het feit dat deze objecten destijds werden vervoerd door de geallieerde legers naar Nederland, met de uitdrukkelijke instructie er zo goed mogelijk voor te zorgen dat deze werden teruggegeven aan de oorspronkelijke eigenaren of hun families.⁸⁹

Staatscollectie (niet NK-collectie)

Er bestaan ook kunstobjecten van Joodse oorlogsslachtoffers die vanaf 1941 weliswaar in handen van de Nederlandse Staat zijn beland maar niet tot de NK-collectie worden gerekend. Deze voorwerpen zijn vanaf 2002 eveneens regelmatig onderwerp van restitutieclaims. Hoe kwamen deze kunstwerken in het bezit van de Staat terecht? Het is bekend dat tijdens de Tweede Wereldoorlog ook binnen de museumwereld belangstelling bestond voor de bij de Lirobank ingeleverde kunst. Een aantal afgevaardigden bezocht namens de Nederlandse musea deze roofbank regelmatig tijdens de bezetting in 1940-1945, om de daar verzamelde stukken te bezichtigen en eventueel aan te kopen. Nu het door de nazi's verboden was om werk van Joodse kunstenaars te (ver)kopen, lieten de musea zich niet onbetuigd de doeken van Joodse schilders zoals *Jozef Israëls* (1824-1911) en zoon *Isaac Israëls* (1865-1934) te bemachtigen. Via de Lirobank konden overigens ook bruiklenen tot stand komen. (afb. 6) Uit een lijst van juli 1943 blijkt dat het *Rijksmuseum Amsterdam* destijds dertig kunstwerken uit Joods bezit onder de hoede had.

⁸⁷ <http://www.wetrecht.nl/redelijkheid-en-billijkheid/>, geraadpleegd op 20 oktober 2020.

⁸⁸ Campfens in: NRC Handelsblad d.d. 17 oktober 2020. *Opinie & Debat*, p. 7.

⁸⁹ Jaarverslag Restitutiecommissie 2015, pp. 5, 6.

De opzet om kunstvoorwerpen uit Duitse handen te houden, begon al in 1941, toen het Rijksmuseum een grote lading waardevolle voorwerpen van de *Portugees-Israëlitische Gemeente* in bruikleen nam.⁹¹ Tussen 1946 en 1952 werd een *Commissie van Advies* ingesteld over de toewijzing van bruiklenen aan de musea. Een belangrijk criterium voor toewijzing was de voorwaarde dat het kunstvoorwerp een aanvulling op de museumcollectie diende te zijn. De grootste musea kwamen als eerste in aanmerking voor de belangrijkste stukken. De kunstwerken werden volgens een verdelingsplan in bruikleen gegeven. Na eventuele restauratie werden de kunstwerken aan de betrokken museale instellingen in langdurig bruikleen afgestaan.⁹²

Afbeelding 6 Het voormalige gebouw van de Duitse roofofstelling *Lippmann, Rosenthal & Co*, aan de *Sarphatistraat* in Amsterdam
foto: Jaarverslag Restitutiecommissie 2007, p. 40. (collectie Stadsarchief Amsterdam)

⁹¹ Aalders 1999, pp. 224, 226.

⁹² Muller en Schretlen 2002, pp. 233, 234

H3 Opleving belangstelling rechtsherstel oorlogsslachtoffers

Na jaren van stilte rond het restitutievraagstuk ontstonden vanaf 1985 in Europa de eerste vraagtekens bij het nakomen van het rechtsherstel dat vanaf 1945 was ingezet. Deze twijfel werd ingegeven door het ontdekte verscholen bestaan van duizenden kunstwerken uit voormalig Joods bezit in een klooster in Mauerbach in Oostenrijk. Op de hieruit opgestelde zogenaamde 'Mauerbach-lijst' stonden honderden geroofde kunstwerken die in 1945 door de geallieerden onbeheerd op Oostenrijks grondgebied waren aangetroffen en waarvan de Oostenrijkse staat had toegezegd de eigenaren te zullen achterhalen.⁹³ Het was het begin van een reeks nieuwe onthullingen.

In 1995 herleefde op felle wijze de internationale discussie met betrekking tot de Joodse tegoeden waaronder slapende rekeningen, staven goud en andere kostbaarheden die bij Zwitserse banken nog altijd werden bewaard. Daarmee kwam het rechtsherstel van oorlogsslachtoffers concreet in hernieuwde belangstelling te staan. Er ontstond ook aandacht voor de tekortkomingen in het tussen 1945 en 1952 in ons land gepleegde rechtsherstel.⁹⁴ Vooral de vraag naar de restitutie van tussen 1933 en 1945 geroofde, geconfisqueerde of onder dwang verkochte kunstwerken van Joodse eigenaren, vond ruimschoots weerklank bij de pers. De falende kunstrestitutie kwam vanaf 1998 in ons land hoog op de agenda te staan. Toen vanaf het einde van de jaren negentig van de vorige eeuw deze teruggave van geroofd kunstbezit ook in het buitenland weer onder de aandacht kwam, bleek een georganiseerd internationaal overleg noodzakelijk. Dit leidde ertoe dat tijdens een internationale conferentie in 1998 de *Washington Principles on Nazi Confiscated Art* werden vastgesteld. Het jaar daarop vaardigde de *Parlementaire Assemblee* van de Raad van Europa een resolutie uit inzake *Looted Jewish Cultural Property*. In deze verklaringen werd gepleit voor een 'soepel teruggavebeleid' van tijdens de oorlog geroofd bezit, waarbij tevens werd aanbevolen te kiezen voor een vorm van 'alternatieve geschillenbeslechting buiten de reguliere rechtsgang om'. De weg naar de gewone rechter leek minder passend.⁹⁵ In Nederland leidde dat ertoe dat de rol van de met de recuperatie uit Duitsland en met de restitutie aan rechthebbenden belaste SNK zeer kritisch werd bekeken. Het was deze stichting immers die voor een belangrijk deel had bepaald wie gerecupereerde kunstwerken terugkreeg, en wie een afwijzing ontving omdat niet aan de gestelde eisen was voldaan. Met name de suggestie dat de SNK vooral had gefunctioneerd als orgaan om het

⁹³ Jaarverslag Restitutiecommissie 2008, p. 71. De regering aldaar had echter - tegen de internationale afspraken in - nauwelijks actie ondernomen om teruggave aan de rechthebbende nabestaanden te realiseren. Hierdoor dreigden de in depot opgeslagen werken als het ware geruisloos in Oostenrijks staatsbezit over te gaan.

⁹⁴ Hopmans 2008, pp. 15, 16.

⁹⁵ Jaarverslag Restitutiecommissie 2005, p. 9.

openbaar Nederlands kunstbezit te verrijken, raakte in de vanaf 1998 ontstane discussie bij velen een gevoelige snaar. De SNK had op 1 juli 1950 het veld moeten ruimen en haar taken moeten overdragen aan het *Bureau Herstelbetalings- en Recuperatiegoederen* (Hergo).⁹⁶

3.1 Washington Principles (1998) en Terezín Declaration (2009)

Eind 1998 werden tijdens de *Washington Conference on Holocaust Era Assets* de eerste internationale afspraken over de teruggave van roofkunst gemaakt. Het restitutievraagstuk kwam als het ware in een meer diplomatiek perspectief te staan. De in Washington opgestelde verklaring met elf onderdelen drong aan op een meer flexibel teruggavebeleid waarin ‘a just and fair solution’ diende te worden bereikt. Deze norm, zoals geïntroduceerd in 1998, luidt als volgt:

*‘If the pre-war owners of art, that is found to have been confiscated by the Nazis and not subsequently restituted, or their heirs, can be identified, steps should be taken expeditiously to achieve a just and fair solution, recognizing this may vary according to the facts and circumstances surrounding a specific case’.*⁹⁷

In 2009 werd in *Praag*, Tsjechië opnieuw een internationale conferentie georganiseerd om te bekijken wat de teruggavepraktijk van roofkunst in de eerste tien jaar had opgeleverd. Dit leidde tot de *Verklaring van Terezín* - in het Duits *Theresienstadt*, genoemd naar het gelijknamige concentratiekamp - in welke verklaring de principes van Washington werden herbevestigd. Tevens werd de weinig concrete aanbeveling opgenomen dat de 46 toegetreden staten ‘zich zouden moeten inspannen om slachtoffers van het naziregime en hun nakomelingen een menswaardig bestaan’ te bieden. Opvallend genoeg werd er eveneens afgesproken dat de aandacht in het restitutiebeleid ook zou moeten uitgaan naar de roof van onroerend goed.⁹⁸ Dit onderwerp vond pas in 2020 bredere weerklank in de Nederlandse samenleving via het eerdergenoemde platform van *Pointer*. In Tsjechië werd ook publieke aandacht gevraagd voor het aangaan van internationale samenwerking en het doen van onderzoek naar de herkomst van geroofde cultuurgoederen. Het belang werd benadrukt van inventarisatie en instandhouding van relevante bronnen bij archiefinstellingen. Verder werd de noodzaak benoemd middelen te realiseren om de herinneringen aan de verschrikkingen van de vervolging in de Tweede Wereldoorlog levend te houden. In deze *Terezín-verklaring* werd dus de norm uit de eerder

⁹⁶ Muller en Schretlen 2002, pp. 18, 19, 106.

⁹⁷ Washington Principle VIII.

⁹⁸ Jaarverslag Restitutiecommissie 2009, p 11.

onderschreven Washington Principles op enkele punten verruimd, maar in grote lijnen onderschreven.⁹⁹

Enige reserve ten aanzien van de verklaringen lijkt echter op zijn plaats. Hoewel vanuit oprechte bedoelingen opgesteld, betreft het weinig concrete richtlijnen die veel ruimte laten voor interpretatie bij de toepassing ervan. De internationale restitutiepraktijk - alle goede voornemens ten spijt - lijkt dan ook niet uit te blinken in duidelijkheid. Campfens spreekt over '*a lack of transparency*', met als gevolg dat volgens haar 'veel internationale restitutiezaken worden afgehandeld in onderlinge, vertrouwelijke afspraken zonder enige juridische motivering'.¹⁰⁰ Bij die werkwijze zijn inderdaad de nodige vraagtekens te plaatsen. Nederland is volgens Campfens echter een land waar een transparante restitutieprocedure met 'hoor en wederhoor' leidt tot een openbaar en met feiten onderbouwd advies.¹⁰¹

Op 27 november 2012 organiseerde de Restitutiecommissie naar aanleiding van haar tienjarig bestaan, een symposium in Nederland met als onderwerp '*Fair and just solutions? Alternatives to litigation in Nazi-looted art disputes, status quo and new developments*'. Dit thema sloot aan bij de in 1998 in Washington geformuleerde en in 2009 in Praag herbevestigde principes. Bij monde van zijn commissieleden sprak toenmalig voorzitter van de Restitutiecommissie *mr Willibrord J.M. Davids* (1938) uit dat het belangrijk blijft, om bij het ontstaan en evalueren van nieuwe ontwikkelingen rondom restitutie van roofkunst de uitgangspunten zoals neergelegd in de genoemde principes 'constant in het oog te houden'. 'Aldus blijft de gemeenschappelijke grondslag levend voor de oplossing van restitutievraagstukken waarvan de internationale context een van de kenmerken is'.¹⁰²

Meer dan twintig jaar na de totstandkoming van de Washington Principles bestaan er nog steeds vragen over de invulling en reikwijdte van de hierin opgenomen norm. Daarnaast zijn nieuwe vragen gerezen, die restitutie van roofkunst in een breder perspectief hebben geplaatst. In welk opzicht verschilt naziroofkunst van andere roofkunst en wat is de positie van de huidige bezitter die een dergelijk werk op dit moment in bezit heeft? Welke neutrale procedures staan partijen ter beschikking in het geval van eigendomsaanspraken en verschil van mening over de feiten?¹⁰³ Het zijn boeiende vragen die deels buiten het bereik van dit onderzoek vallen maar waarop - zowel nationaal als internationaal - nog steeds geen eensluidend antwoord lijkt te bestaan.

⁹⁹ Terezín Declaration, pp. 4-5. '*We urge all stakeholders to ensure that their legal systems or alternative processes, while taking into account the different legal traditions, facilitate just and fair solutions with regard to Nazi-confiscated and looted art, and to make certain that claims to recover such are resolved expeditiously and based on the facts and the merits of the claims*'.

¹⁰⁰ Campfens 2017, p. 316.

¹⁰¹ <https://www.universiteitleiden.nl/nieuws/2018/12/evelien-campfens-nederland-gaat-gewetensvol-om-met-roofkunst>, geraadpleegd op 30 juli 2020.

¹⁰² Jaarverslag Restitutiecommissie 2012, p. 5.

¹⁰³ Jaarverslag Restitutiecommissie 2014, pp. 13, 14.

3.2 Onderzoek en aanbevelingen Commissie Ekkart 1999-2004

De berichtgeving na onderzoek door de media liet er weinig twijfel over bestaan: er was tussen 1945 en 1952 sprake geweest van een gebrekkige behandeling van naoorlogse restitutieverzoeken van de kant van de SNK. Daarnaast wees journalistiek onderzoek door onder andere De Volkskrant en NRC Handelsblad in 1997 uit, dat in de NK-collectie ten onrechte nog werken uit voormalige Joodse verzamelingen aanwezig waren.¹⁰⁴ Er bleek behoefte aan een gedegen onderzoek.

De uitkomsten van een eerste oriënterend onderzoek, uitgevoerd in de jaren 1997 en 1998 onder leiding van Rudi Ekkart (1947), destijds directeur van het *Rijksinstituut voor Kunsthistorische Documentatie* in Den Haag (RKD), leidde tot het opstarten van een zo volledig mogelijk vervolgonderzoek. Vanaf 1998 werd de NK-collectie aan een uitgebreide *screening* onderworpen. Deze tweede fase zou zich met name richten op herkomstonderzoek van alle kunstvoorwerpen die nog tot deze - in feite tijdelijke - NK-collectie behoorden. Deze taak werd aan het - onder de *Inspectie Cultuurbezit* ressorterende - *Projectbureau Herkomst Gezocht* (hierna: BHG) toebedeeld. Een van de belangrijkste onderzoeksvragen lag vooral in opstelling van de SNK met betrekking tot de voorwaarden tot restitutie. 'Hoe werden de termen 'gedwongen' en 'vrijwillig' bezitsverlies door de SNK geïnterpreteerd?' Daarnaast leek het belangrijk om te bezien of er voldoende rekening was gehouden met de omstandigheden waaronder destijds het bezitsverlies of de verkoop had plaatsgehad. De naar haar voorzitter genoemde *Commissie Ekkart* rapporteerde al haar bevindingen in zes deelrapportages, welke verschenen tussen oktober 1999 en september 2004. Tegelijk met de slotaanbevelingen verscheen in december 2004 de eindrapportage. Hierin waren aanbevelingen opgenomen die volgens de Commissie Ekkart op het te voeren restitutiebeleid van toepassing dienden te zijn. De regering besloot de aanbevelingen integraal over te nemen en de bevoegdheden van de Restitutiecommissie in een reglement van 16 december 2001 vast te leggen.¹⁰⁵ Hieronder passeren de meest relevante aanbevelingen met toelichting de revue.

De eerste reeks aanbevelingen richtte zich op de problematiek van het verloren particuliere kunstbezit. Deze kwesties beschouwde men eind jaren negentig van de vorige eeuw, mede in verband met de gevorderde leeftijd van de belanghebbenden, als het meest spoedeisend. Een van de belangrijkste veranderingen betrof de zogeheten 'omkering van de

¹⁰⁴ Hopmans 2008, pp. 16, 17. De auteur verwijst hier naar de serie artikelen van *Lien Heyting* 'Kunstroof- en recuperatie' in het NRC Handelsblad van 31 oktober 1997, 7, 14 en 21 november 1997 en de artikelen van *Lucette ter Borg* 'Kunstwerken met een oorlogsverleden' en 'Musea maakten zich gretig meester van oorlogskunst' in de Volkskrant van 23 en 30 mei 1997.

¹⁰⁵ Dit betreft het *Besluit adviescommissie restitutie cultuurgoederen en Tweede Wereldoorlog*, zie ook: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stcrt-2001-248-p24-SC32398.html>.

bewijslast'. De claimanten kregen in veel gevallen het voordeel van de twijfel via de formulering: 'dat tot teruggave kan worden overgegaan indien het eigendomsrecht in hoge mate aannemelijk is gemaakt en er geen aanwijzingen zijn die dat tegenspreken'. De Restitutiecommissie verlangt in de praktijk dan ook - in overeenstemming met de aanbevelingen van de Commissie Ekkart - niet een 100% sluitend bewijs; het *in hoge mate aannemelijk worden* van de eigendom volstaat. Dit kan echter de consequentie hebben dat rechtmatige verzoeken van nabestaanden worden afgewezen omdat simpelweg de eigendomsvraag niet met voldoende zekerheid kan worden bevestigd. De Restitutiecommissie heeft in ieder geval uitgesproken zich nooit te laten leiden door eventuele gevoelens van teleurstelling bij de afgewezen verzoekers.¹⁰⁷ Wat betreft de bewijsvoering van de gedwongen verkoop is eveneens een ruimhartige formulering toegepast: 'Verkoop van kunstwerken door Joodse particulieren in Nederland vanaf 10 mei 1940 wordt beschouwd als *gedwongen* verkoop, *tenzij nadrukkelijk anders blijkt*'. Hetzelfde uitgangspunt diende volgens de Commissie Ekkart te worden gehanteerd bij verkopen vanaf 1933 respectievelijk 1938 door Joodse particulieren in Duitsland en Oostenrijk.¹⁰⁸

Na de overname door de regering van de eerste reeks aanbevelingen rond particulier kunstbezit kwamen de aanbevelingen over teruggave van kunstwerken uit bezit van de kunsthandel tot stand. De Commissie Ekkart trachtte hierin de lijn van het particuliere kunstbezit door te trekken met inachtneming van de essentiële verschillen die er bestaan tussen de handelaar en de particuliere kunstbezitter. Dit had met name gevolgen voor de uitleg van het begrip 'gedwongen verkoop'. Bij Joodse handelaren leken immers de verkopen gedurende de bezetting niet automatisch als 'gedwongen' te kunnen worden aangemerkt. 'Het handeldrijven behoorde tot de standaard bedrijfsvoering, waar Joden in de oorlog niet altijd een einde aan maakten', zo was de redenering. Het feit dat vele Joodse firma's tijdens de oorlogsjaren onder beheer van een Verwalter waren gesteld heeft de problematiek van de kunsthandel er zeker niet eenvoudiger op gemaakt. Het gegeven dat er eveneens verschillen bestonden in de wijze waarop de diverse Verwalters te werk gingen en waarop de financiële afwikkeling van hun zakelijk beheer werd geregeld, vormt in kunsthandel-zaken een extra complicerende factor. Een en ander heeft er toe geleid dat de aanbevelingen door de Restitutiecommissie moeten worden vertaald naar de uiteenlopende, onderling steeds weer verschillende concrete gevallen.¹⁰⁹ De aanbevelingen voor kunsthandel-zaken hebben overigens niet slechts betrekking op Joodse kunsthandels maar de toepasselijkheid gaat verder: zij gelden eveneens voor niet-Joodse kunsthandelaren.¹¹⁰ Hoewel uit veel zaken naar voren lijkt te komen dat Joodse kunsthandelaren vaak onder druk tot verkopen moesten overgaan, bijvoorbeeld door dreiging

¹⁰⁷ Jaarverslag Restitutiecommissie 2016, p. 5.

¹⁰⁸ Jaarverslag Restitutiecommissie 2002, pp. 13, 16.

¹⁰⁹ Ekkart 2006, pp. 15, 16.

¹¹⁰ Jaarverslag Restitutiecommissie 2007, p. 26.

met gevangenneming, heeft de Restitutiecommissie de afgelopen jaren veel restitutieverzoeken rond kunsthands niet gehonoreerd.

In december 2004 kwam, zoals gezegd, de laatste reeks aanwijzingen in de vorm van slotaanbevelingen van de Commissie Ekkart tot stand. Hierin was het advies aan de regering opgenomen om de termijn voor het indienen van claims te beperken 'tot een periode van twee jaar nadat de regering de laatste aanbevelingen zou hebben geaccordeerd'. 'Het restitutieproces is niet van onbeperkte duur, temeer daar met het verstrijken van de tijd de afstand tot de oorlogsjaren en daarmee de mogelijkheid tot reconstructie van de gebeurtenissen uit die jaren steeds lastiger wordt', aldus de Commissie Ekkart.¹¹¹ Dat de rol van herinnering en mondelinge informatie over het oorspronkelijke bezit en de wijze van verlies gereduceerd raakt, is zeker van invloed op de oplossing van restitutievraagstukken. Dat tijdsverloop gevolgen zou hebben voor de morele betrokkenheid van nabestaanden bij een geclaimd kunstwerk, lijkt een tegenwoordig meer gehoorde redenering. Of deze gedachtegang recht doet aan de nagestreefde realisatie van (postuum) rechtsherstel van oorlogsslachtoffers is echter de vraag.

In de laatste aanbevelingen is ook aangereikt hoe te handelen met kunstwerken, waarvan zeker of hoogstwaarschijnlijk sprake is van onvrijwillig bezitsverlies, maar waar door gebrek aan sluitende gegevens niet kan worden bepaald wie de rechthebbenden zijn. Te denken valt aan kunstwerken die bij de Lirobank zijn ingeleverd doch waarvan eigenaarsidentificatie niet mogelijk blijkt te zijn. In die gevallen beveelt de Commissie Ekkart aan, dat deze kunstobjecten onder beheer moeten blijven van de Nederlandse overheid. Zij heeft hieraan de voorwaarde toegevoegd dat bij expositie ervan in musea de aard van de herkomst nadrukkelijk moet worden vermeld. Ook is aan de regering geadviseerd om de kunstwerken te laten taxeren en de tegenwaarde beschikbaar te stellen voor Joodse culturele doelen. Deze bepaling is eveneens van toepassing verklaard op de vanaf 1950 door de SNK geveilde kunstwerken. Ook hier zouden de veilingopbrengsten, geïndexeerd naar de waardeestijging van kunst tussen 1950 en 2004, beschikbaar moeten worden gesteld aan dezelfde Joodse culturele doelen. Een eventuele schijn van zelfverrijking van het Rijksbezit met rofgoed moet in ieder geval niet kunnen ontstaan. 'De indruk dat de Nederlandse schatkist heeft geprofiteerd van de verkoop van geroofd Joods bezit moet in alle gevallen worden vermeden', zo luidde in grote lijnen de motivering van de Commissie Ekkart.¹¹² In de praktijk is deze aanbeveling (nog) niet gerealiseerd.

In een aantal aanbevelingen zijn extra voorbehouden aangebracht, waardoor adviezen meer genuanceerd tot stand kunnen komen. Zo worden restitutieverzoeken uit de kunsthandel behandeld volgens de normen voor particulier kunstbezit als er voldoende aanwijzingen zijn dat

¹¹¹ Ekkart 2006, p. 16.

¹¹² Ekkart 2006, pp. 17, 18.

een kunstwerk niet behoorde tot de handelsvoorraad van een kunsthandelaar maar tot zijn privécollectie. Door een zekere soepelheid te hanteren ten aanzien van de bewijsvoering hierover, kunnen verzoeken over privé-kunstwerken van kunsthandelaren worden toegewezen, ook als de rest van geclaimde inboedel niet kan worden toegekend. Dit bleek in de zaak van kunsthandel *Van Lier* (RC 1.87), waarin een Afrikaanse jachthoorn van ivoor naar aanleiding van fotomateriaal als privébezit was aangemerkt en kon worden teruggegeven aan de nabestaanden.¹¹³ (afb. 7)

De slotaanbevelingen van de Commissie Ekkart geven eveneens aan, dat bij tegenstrijdige aanspraken op een kunstwerk 'het eerste bezitsverlies' prevaleert. In de praktijk is deze beoordeling 'afhankelijk van de specifieke omstandigheden, waarin de onderlinge zwaarte van dergelijke tegenstrijdige claims zal worden afgewogen'.¹¹⁴

Afbeelding 7 *Ivoren jachthoorn* (NK 396)

Kunsthandel Van Lier/Rijk

RC 1.87; advies d.d. 6 april 2009

bron: https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_187.html

¹¹³ Jaarverslag Restitutiecommissie 2009, pp. 37-40. In deze zaak bleek een familiefoto uit omstreeks 1930 te bestaan waarop Van Lier met dit specifieke object poseert; op de foto blaast Van Lier op de geclaimde jachthoorn. Voor de familie geeft deze foto op treffende wijze een gezicht aan hun voorouder en een door hem bijzonder gewaardeerd kunstobject, waardoor dit voorwerp een emotionele waarde voor de familie vertegenwoordigt. Dit object kwam als enige van de gehele claim voor restitutie in aanmerking.

¹¹⁴ Jaarverslag Restitutiecommissie 2004, pp. 20, 21.

3.3 Projectbureau Herkomst Gezocht

In Nederland werd in het kader van de restitutie van roofkunst in 1998 het eerdergenoemde Projectbureau Herkomst Gezocht (hierna: BHG) opgericht, dat een tweeledige taak kreeg toebedeeld: het doen van herkomstonderzoek en het uitvoeren van algemeen historisch onderzoek. Deze laatste taak resulteerde in het in 2002 verschenen boek 'Betwist Bezit', waarin de auteurs Muller en Schretlen het tussen 1945 en 1950 tekortgeschoten rechtsherstel pijnlijk in beeld brachten. Hun studie maakte duidelijk dat de restitutietaken serieuze aandacht verdienen.

Vanaf de oprichting in 1998 heeft het BHG zich beziggehouden met het systematisch herkomstonderzoek naar de NK-collectie. De opdrachten die hiermee gepaard gingen bleken dikwijls een tijdrovende zaak. 'Je kunt niet zonder meer zeggen, dit is gestolen, geef het terug', verklaarde Sarah Jackson, directeur *Research and Old Claims* van het *Art Loss Register* in New York in 2002. 'Je moet beschikken over een goed gedocumenteerd achtergrondverhaal'. Zij besteedde drie-en-een-half jaar aan het achterhalen van de waarheid over een werk van *Pablo Picasso* (1881-1973). Haar verhaal laat zien hoe ingewikkeld het onderzoek naar de herkomst van geroofde kunst kan zijn en hoe moeilijk het soms is om oude zaken op te lossen.¹¹⁵

Het gebruik van verschillende bronnen van informatie om de *pedigree* van kunstvoorwerpen in beeld te kunnen brengen, blijkt van bijzonder groot belang: het bestuderen van veilingcatalogi, wetenschappelijke studies, familie verhalen, foto's en verkooppapieren is cruciaal om de oorsprong van het kunstwerk te kunnen achterhalen. Zelfs etiketten van handelaren op de achterkant van schilderijen kunnen regelmatig de ontbrekende schakel zijn. Als een kunstwerk veel van eigenaar is gewisseld, blijkt het *überhaupt* lastig om het spoor te blijven volgen. Het komt dan ook regelmatig voor dat de *provenance* in nevelen is gehuld. Bij kunstwerken van een bescheiden waarde is de herkomst eigenlijk altijd onduidelijk. Deze werken worden vaak voor relatief weinig geld en zonder plichtplegingen van eigenaar gewisseld. Pas als een kunstenaar 'naam' krijgt en de waarde van zijn of haar werk stijgt, wordt de herkomst van deze kunstwerken zorgvuldiger vastgelegd. Ook het feit dat sommige kunstverzamelaars anoniem wensen te blijven, maakt herkomstonderzoek complex. De vermelding 'particuliere collectie' waaraan enkel de stad van herkomst maar geen naam en adres zijn toegevoegd, maken het herkomstonderzoek zeer arbeidsintensief en niet altijd succesvol. Rekeningen van handelaren kunnen soms soelaas bieden maar door onvolledigheid of zoekraken zijn zij vaak niet bruikbaar of beschikbaar.¹¹⁶

¹¹⁵ Webb 2008, p. 96.

¹¹⁶ Webb 2008, p. 85

Over de vele, nog onder beheer van de Nederlandse overheid berustende gerecupereerde kunstwerken, bleek aanmerkelijk meer herkomstinformatie door het BHG te achterhalen dan bij het begin van het onderzoek in 1998 was vastgelegd. Hoewel de studies zeer grondig zijn uitgevoerd, bevinden zich binnen de NK-collectie nog altijd talloze kunstwerken waarvan de herkomstgeschiedenis uit de periode 1933-1945 grotere of kleinere hiaten vertoont. Vooral onder de voorwerpen van *toegepaste kunst* zijn gegevens nauwelijks te achterhalen. Het betreft hier vaak objecten waarvan een reeks exemplaren op de markt kwam, waarmee de individuele herkenbaarheid lastig is geworden. In veel gevallen blijkt amper informatie over de ontstaansgeschiedenis te achterhalen. Voorwerpen van beeldende kunst, zoals schilderijen en tekeningen blijken regelmatig te duiden, maar de rubrieken prenten, ceramiek en andere toegepaste kunstvoorwerpen waaronder meubels, zijn doorgaans lastig te identificeren. Deze objecten missen veelal een uniek en individueel karakter en zijn soms in grotere aantallen geproduceerd.¹¹⁷ Door ingediende claims komen soms toch gegevens tevoorschijn die bij het systematisch onderzoek niet waren te traceren. In 2007 werd het onderzoek naar de NK-collectie formeel afgerond.¹¹⁸

Er is door het BHG op verschillende manieren getracht eigenaren of nabestaanden van roofkunst te achterhalen. Naast het actief aanschrijven van mogelijk rechthebbenden zijn andere middelen angewend. Zo werd in de periode februari-augustus 2002 de tentoonstelling ‘*Herkomst Gezocht*’ georganiseerd in het *Fries Museum* in Leeuwarden.¹¹⁹ Deze heeft er onder andere toe geleid dat het schilderij *Venus in de Smidse van Vulcanus*, naar *F. Boucher*, (RC 1.3) dat op de tentoonstelling werd getoond en herkend, kon worden gerestitueerd aan de erfgenamen van de oorspronkelijke eigenaren. (afb. 8)

Abbeelding 8 *Venus in de smidse van Vulcanus*
naar *F. Boucher* (NK 3298)

anoniem/Rijk

RC 1.3; advies d.d. 22 april 2002

bron:

<https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies13.html>

¹¹⁷ Ekkart 2006, p. 23.

¹¹⁸ www.musealeverwervingen.nl/1677/, geraadpleegd op 13 mei 2020. Publicatie Museale Verwervingen, p. 4.

¹¹⁹ Jaarverslag Restitutiecommissie 2003, p. 26. Het Fries Museum in Leeuwarden heeft zelf belangrijke kunstwerken uit de NK-collectie in bruikleen. De tentoonstelling was gebaseerd op de onderzoeksvragen en -resultaten van het BHG; de expositie illustreerde met tekstborden en foto's de oorlogsgeschiedenis van de getoonde kunstvoorwerpen uit de NK-collectie. Hiermee werd voor een aantal werken het lot van 'oorlogskunst' duidelijk gemaakt.¹¹⁹ Alle geëxposeerde objecten waren tijdens de Tweede Wereldoorlog ofwel vrijwillig dan wel onder dwang aan de Duitse bezetter afgestaan. Na de oorlog waren de kunstvoorwerpen naar Nederland teruggehaald en uiteindelijk ondergebracht in de NK-collectie.

In 2006 en 2007 werd de tentoonstelling *Geroofd, maar van wie?* op touw gezet in de *Hollandse Schouwburg* in Amsterdam. Doelstelling was om eigenaren, die tot dan toe nog niet konden worden opgespoord te bereiken. Ook hier werd succes geboekt; zo kon een achttiende-eeuwse tinnen *maccabeeën lamp*, ook wel *chanoekia* of *menora* geheten - die uit de 50 geëxposeerde voorwerpen werd herkend - aan de oorspronkelijke eigenaar worden teruggegeven (RC 1.69).¹²⁰ (afb. 9, 10)

Afbeelding 9 Een tinnen maccabeeën lamp (*chanoekia/menora*) (NK 399)

anoniem- Rijk

RC 1.69; advies d.d. 3 december 2007

foto: https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_169.html

Afbeelding 10 Zaaloverzicht van de tentoonstelling *Geroofd, maar van wie?* in de *Hollandse Schouwburg* in Amsterdam. Links in de vitrine is de *tinnen maccabeeën lamp* uit zaak RC 1.69 zichtbaar.

foto: Jaarverslag Restitutiecommissie 2007, p. 22. (collectie Joods Historisch Museum/L. Kamping)

¹²⁰ Jaarverslag Restitutiecommissie 2007, p. 70.

Dat ook internationaal aandacht is voor de onderzoeksactiviteiten van het BHG blijkt uit de restitutie in 2006 van het werk *Landschap met kudde bij een poel* van J.S. van Ruysdael (NK 2653) (RC 1.41). (afb.11) Dit schilderij kwam een medewerkster van het *Holocaust Claims Processing Office* in New York, Verenigde Staten van Amerika op het spoor via de website van het BHG.¹²¹

Afbeelding 11 *Landschap met kudde bij een poel*, Jacob Salomonsz. van Ruysdael (NK 2653).

anoniem/Rijk (Nederlandse Ambassade Washington DC, VS)

RC 1.41, advies d.d. 27 november 2006

bron: https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_141.html

In 2015 lanceerde het BHG een nieuw project: het *Project Vermiste Kunst*, waarin archiefmateriaal gedigitaliseerd toegankelijk werd gemaakt. Het betrof informatie over kunstwerken die in Nederland gedurende de Tweede Wereldoorlog op onrechtmatige wijze waren kwijtgeraakt en nog altijd vermist waren. Basis voor de database was de naoorlogse registratie tussen 1945 en 1952 van ongeveer 15.000 vermiste kunstwerken op aangifteformulieren met afbeeldingen. Ook dit project leidde tot het instellen van restitutieverzoeken.¹²² Door het digitaliseren en ontsluiten van gegevens over vermiste kunstwerken en waar mogelijk het identificeren hiervan, konden nabestaanden gericht op zoek gaan naar vermiste werken.

¹²¹ Jaarverslag Restitutiecommissie 2006, pp. 29, 30.

¹²² Jaarverslag Restitutiecommissie 2015, pp. 18, 19.

Zo kwam een succesvol restitutieverzoek voort uit een digitale zoektocht met betrekking tot het werk *Pasteltekening* door *Philippus Endlich*. (RC 1.167).¹²³ (afb. 12)

Afbeelding 12 *Pasteltekening, Philippus Endlich*

anoniem/Rijk (Rijksmuseum Amsterdam)

RC 1.167; advies d.d. 13 november 2017

bron: https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_rc_1167.html

¹²³ Jaarverslag Restitutiecommissie 2017, p. 12. Verzoekers ontdekten een aangifteformulier van de SNK: de betreffende tekening, toen nog in het Rijksmuseum Amsterdam, zou voormalig familiebezit kunnen zijn geweest. Het gedigitaliseerde aangifteformulier dat door de BHG op haar website was geplaatst had een doorslaggevende rol in zowel de aanleiding als de uitkomst van de zaak, waarvan de claim door de Restitutiecommissie werd toegewezen.

3.4 Expertisecentrum Restitutie Cultuurgoederen en Tweede Wereldoorlog

Per 1 september 2018 werd de aangekondigde overgang van de onderzoekers van het Restitutiecentrum naar het nieuwe Expertisecentrum Restitutie Cultuurgoederen en Tweede Wereldoorlog gerealiseerd. Dit centrum is ondergebracht bij het NIOD te Amsterdam.

Het doel van de oprichting van het Expertisecentrum is gelegen in de wens om de verspreide kennis en kunde op het gebied van cultuurgoederen en kunstroof bij zowel de onderzoekers van het BHG als de Restitutiecommissie en de Nederlandse Museum Vereniging te bundelen en daarmee duurzaam te verankeren. Hierdoor kunnen deze breder worden ingezet.¹²⁴ De voornaamste taak van dit Expertisecentrum is het verrichten van onderzoek voor de Restitutiecommissie. Ook kan het op verzoek van de minister onderzoek verrichten in zaken waarin (nog) geen restitutieadvies is gevraagd. Tevens fungeert het Expertisecentrum als landelijk aanspreekpunt voor musea, pers, onderzoekers en andere geïnteresseerden.¹²⁵

Naar het lijkt is met de oprichting ook vooral beoogd enige afstand tussen de Restitutiecommissie en haar onderzoekers te realiseren. Vanaf haar oprichting in 2002 verrichtte de Restitutiecommissie als het ware in 'eigen beheer' onderzoek ten behoeve van het aansluitend door haar af te geven advies. De aangebrachte scheiding van taken lijkt een goede beslissing maar is vooral een formele kwestie; in de praktijk zullen informele contacten tussen Restitutiecommissie en Expertisecentrum waarschijnlijk blijven bestaan. Het Expertisecentrum zal zich in de praktijk voornamelijk bezighouden met een vaak ingewikkelde, zo objectief mogelijke speurtocht naar alle feiten uit een 'ver en donker oorlogsverleden'.¹²⁶

¹²⁴ Jaarverslag Restitutiecommissie 2017, p. 5.

¹²⁵ Jaarverslag Restitutiecommissie 2018, pp. 5, 6, 11.

¹²⁶ Jaarverslag Restitutiecommissie 2018, p. 6.

H4 De Restitutiecommissie

In 2001 besloot de regering een onafhankelijke adviescommissie in te stellen die zich over individuele verzoeken tot teruggave van door de nazi's geroofde cultuurgoederen zou buigen.¹²⁷ De naar aanleiding van dit besluit opgerichte Adviescommissie Restitutieverzoeken Cultuurgoederen en Tweede Wereldoorlog (hierna: de Restitutiecommissie) begon op 1 januari 2002 met haar werkzaamheden.¹²⁸ In het voorwoord van de eindrapportage van de Commissie Ekkart is haar taakstelling er in ieder geval op gericht om - zij het rijkelijk laat - 'alsnog de noodzakelijke rechtvaardigheid te betrachten'.¹²⁹

4.1 Verwachtingen, taakstelling en werkwijze

Als autonome, door de regering ingestelde commissie adviseert de Restitutiecommissie over claims die in principe door de staatssecretaris van het ministerie van OCW aan haar zijn voorgelegd. Deze restitutieverzoeken hebben betrekking op tijdens de naziperiode verloren cultuurgoederen, de zogeheten 'naziroofkunst'.¹³⁰ De Restitutiecommissie bestaat uit maximaal zeven leden die voor een periode van drie jaar worden benoemd en eenmaal herbenoemd kunnen worden.¹³¹ Bij de uitvoering van haar werkzaamheden heeft de Restitutiecommissie met verschillende instanties te maken die in principe direct bij de restitutie van kunstvoorwerpen zijn betrokken. Naast het eerdergenoemde Expertisecentrum gaat het hierbij om het ministerie van OCW, de Commissie Ekkart en het ICN. Hoewel de adviezen in veel gevallen zijn gericht op slechts één of enkele kunstwerken, gaat het in voorkomende claimsituaties om een groep of collectie kunstobjecten. Het zijn onder andere de zaken *Gutmann, Katz, May, Mannheimer, Koenigs* en *Goudstikker* die hiervan getuigen. Voor de basis van haar advisering leunt de Restitutiecommissie in principe op het verruimde beleidskader van de regering, waarin de uiteenlopende aanbevelingen van de Commissie Ekkart zijn opgenomen. Zoals de Restitutiecommissie het zelf verwoordt, realiseert haar advisering over teruggave van geclaimde

¹²⁷ Jaarverslag Restitutiecommissie 2005, p. 11.

¹²⁸ <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stcrt-2001-248-p24-SC32398.html>, geraadpleegd op 9 juni 2020. Volgens het *Besluit Adviescommissie restitutieverzoeken en Tweede Wereldoorlog d.d. 16 november 2001* heeft de Restitutiecommissie de taak de staatssecretaris van OCW van onafhankelijk advies te dienen over individuele verzoeken tot teruggave van cultuurgoederen waarover de eigenaar, door omstandigheden die direct verband hielden met het naziregime, onvrijwillig het bezit verloor. (WJZ/2001/45374(8123), bijlage I.

¹²⁹ Commissie Ekkart 2006, pp. 7, 8.

¹³⁰ www.restitutiecommissie.nl/persberichten/bindend_advies_over_schilderij_bild_mit_h_uern_van_wassily_kandinsky.html, geraadpleegd op 12 mei 2020.

¹³¹ Jaarverslag Restitutiecommissie 2004, p. 10. Behalve de begeleiding van de dagelijkse gang van zaken verzorgt het secretariaat van de commissie de contacten met externen naar aanleiding van adviesaanvragen en de rapportage daarvan. De secretaris treedt regelmatig op als woordvoerder voor de Restitutiecommissie.

kunstwerken dat 'het oorlogsverleden van object en eigenaar bekend zijn geworden'.¹³² In voorkomende gevallen wordt een claim met voorrang behandeld vanwege de hoge leeftijd van de verzoeker of voormalig eigenaar.¹³³ Het komt voor dat sprake is van zogenaamde 'tegengestelde claims' waar twee of meer Joodse eigenaren het bezit waarschijnlijk (achtereenvolgens) onvrijwillig hebben verloren. In de praktijk konden kunstwerken namelijk soms in korte tijd van eigenaar wisselen. Bij deze tegenstrijdige claims kent het huidige restitutiebeleid prioriteit toe aan het 'eerste bezitsverlies'.¹³⁴

De afgelopen jaren zijn minder adviezen tot stand gekomen dan er aan restitutiezaken waren aangebracht. Dit heeft in veel gevallen te maken met de intrekking of samenvoeging van zaken of de noodzaak zich als Restitutiecommissie onbevoegd te verklaren.¹³⁵ Hoewel de gemiddelde behandelduur van een adviesverzoek per zaak varieert, is de totale adviesperiode tussen 2002 en 2019 steeds verder toegenomen. Oorzaken voor deze stijging zijn te vinden in het tijdrovende historische onderzoek en de afhankelijkheid van archieven in binnen- en buitenland. Eveneens kan sprake zijn van meer dan één claim op een kunstwerk waardoor verschillende 'reactierondes' nodig zijn en de zaken moeten worden aangehouden. In enkele gevallen vragen verzoekers om verlenging van reactietermijnen, bijvoorbeeld om zelf onderzoek te kunnen doen. Ook dit kan tot vertraging in een zaak aanleiding kan geven.¹³⁶ In 2007 meldde de Restitutiecommissie voor het eerst in haar jaarverslag dat zij - gedwongen door het grote aantal claims - sommige verzoeken op een wachtlijst had moeten plaatsen.¹³⁷ Deze 'wachtende' claims worden in principe nog niet in actieve behandeling genomen, waarbij overigens het voorbereidend feitenonderzoek wel gewoon doorloopt.¹³⁸ In 2007 werd vanuit het ministerie van OCW campagne gevoerd om zoveel mogelijk ruchtbaarheid te geven aan de restitutiemogelijkheden in ons land. Dit had direct te maken met de aanvankelijk bepaalde einddatum voor het indienen van claims - te weten 4 april 2007- . Als gevolg van de publiciteitscampagne kwamen nieuwe golven van aanvragen tot stand. De eindtermijn is een aantal malen opgerekt, maar staat anno 2020 in principe 'open'. In 2008 stelde de Restitutiecommissie het maximum tijdelijk op vijftien zaken in actieve behandeling.¹³⁹ Eind

¹³² Jaarverslag Restitutiecommissie 2003, p. 24.

¹³³ Jaarverslag Restitutiecommissie 2006, p. 31.

¹³⁴ Jaarverslag Restitutiecommissie 2007, p. 44, overweging 18. Een voorbeeld van een dergelijke kwestie is de zaak waarin advies werd gevraagd over de teruggave van vier zeventiende-eeuwse Hollandse meesters uit het bezit van de families Hakker en Anholt (RC. 1.42). De commissie adviseerde hier over het werk *Ijsgezicht met schaatsters bij een dorp* van F. de Momper (NK 2256) tot teruggave aan *Jesaia Hakker*, die als eerste bezitter het werk tijdens de naziperiode gedwongen kwijtraakte.

¹³⁵ Jaarverslag Restitutiecommissie 2013, pp. 16, 17.

¹³⁶ Jaarverslag Restitutiecommissie 2013, pp. 16, 17.

¹³⁷ Jaarverslag Restitutiecommissie 2007, p. 10. Ook had zij haar secretariaat uitgebreid met enkele onderzoekers en juristen.

¹³⁸ Jaarverslag Restitutiecommissie 2008, p. 13.

¹³⁹ Jaarverslag Restitutiecommissie 2008, p. 10.

2018 bedroeg dit aantal acht Rijkscollectiezaken en zeven bindend advieskwesities.¹⁴⁰ Het is de vraag of dat een reëel aantal blijft, gezien de complexiteit van de ingestelde claims en de historische, juridische en moreel-maatschappelijke dilemma's waarvoor de commissie zich steeds vaker gesteld ziet.

In 2008 begon eveneens zichtbaar te worden dat er steeds meer teruggavezaken betrekking hadden op kunsthandels. Door de in de jaren 2006 en 2007 gegenereerde bekendheid heeft de Restitutiecommissie meer te maken gekregen met deze zogenaamde 'kunsthandel-zaken'. Door de media-aandacht zijn meer nabestaanden van Joodse kunsthandelaars opmerkelijk gemaakt op de uit kunsthandels verdwenen werken die tussen 1940 en 1945 zijn geroofd of gedwongen werden verkocht. Deze zaken zijn aanzienlijk ingewikkelder gebleken. Vooral de eerdergenoemde andersluidende verdeling van de bewijslast ten aanzien van zowel de oorspronkelijke eigendom als van de vrijwilligheid van het bezitsverlies is hiervan de oorzaak. Verder zorgt de aangehaalde aanstelling van Verwalters voor Joodse kunsthandels voor bijzondere vragen die extra onderzoek en dus tijd vergen.¹⁴¹

In de werkwijze van de Restitutiecommissie zijn verschillende fases te onderscheiden. Deze maken duidelijk dat de procedurele en inhoudelijke gang van zaken doorgaans zeer zorgvuldig plaatsvinden.¹⁴² Uitgangspunt is dat een restitutietraject gesloten is als de staatssecretaris zijn beslissing op een restitutieverzoek heeft genomen. Noch bij deze, noch bij de Restitutiecommissie bestaat de mogelijkheid om een gewezen zaak 'over te doen'. In 2010 kwam er voor Rijkscollectiezaken vanuit initiatief van het ministerie van OCW de bijzondere mogelijkheid om 'verzoeken tot hernieuwde advisering' in te dienen. Deze situatie is van toepassing als bijvoorbeeld belangrijke documenten pas in een later stadium worden ontdekt.¹⁴³

¹⁴⁰ Jaarverslag Restitutiecommissie 2018, p. 18.

¹⁴¹ Jaarverslag Restitutiecommissie 2008, p. 5.

¹⁴² Jaarverslag Restitutiecommissie 2008, pp. 13-16. Na ontvangst door de Restitutiecommissie van een restitutieverzoek vindt de administratieve verwerking van de aanvraag plaats en volgt een onderzoek naar de ontvankelijkheid van verzoekers. Van belang is wie er als verzoeker optreedt, wat de relatie is met de oorspronkelijk eigenaar van het geclaimde object en of het aannemelijk is dat verzoeker tot de kring van rechthebbenden behoort. In de volgende fase - de onderzoeksfase - is sprake van een inventarisatie van de beschikbare documentatie en informatie. Er vindt hiermee een eerste marginale toetsing plaats van de vragen die voor de oordeelsvorming van belang zijn: A. is het geclaimde object een cultuurobject uit de rijkscollectie? B. is het aannemelijk dat het object eigendom was van de vermeende eigenaar? C. was er sprake van onvrijwillig bezitsverlies? Als er lacunes blijken te bestaan in de antwoorden komt een concept-onderzoeksrapport tot stand en wordt de verzoeker om nadere informatie gevraagd. Als er echter geen hiaten zijn is het van belang om finale duidelijkheid te verkrijgen rond de oorspronkelijke eigendomssituatie, de aard en omstandigheden van het bezitsverlies en de afhandeling van een eventueel eerder, na de oorlog ingediend verzoek om restitutie. Verder wordt ook de huidige juridische en feitelijke status van het kunstvoorwerp onderzocht. Hiervoor zijn de raadpleging van archieven van onder andere het *Nationaal Archief* in Den Haag en het NIOD in Amsterdam soms noodzakelijk. Het kan wenselijk zijn om externe specialisten te raadplegen, zoals een handschriftdeskundige of een restaurator. In sommige advieszaken blijkt er aanleiding tot een hoorzitting te zijn waarin verzoekers worden uitgenodigd. Het spreekt voor zich dat deze onderzoeksfase relatief veel tijd in beslag kan nemen. Tot slot beraden de leden van de voltallige Restitutiecommissie zich over de inhoud van het uit te brengen advies. In deze fase wordt haar besluit aan de staatssecretaris van OCW gezonden die een beslissing op het restitutieverzoek dient te nemen. Uiteindelijk volgt een publicatie op de website van de Restitutiecommissie en in haar jaarverslag.

¹⁴³ Jaarverslag Restitutiecommissie 2011, p. 38. In eerste instantie toetste de Restitutiecommissie voor deze hernieuwde advisering aan een tweeledig criterium: 'nieuwe feiten' (*nova*) die bij eerdere bekendheid tot een ander

Opmerkelijk genoeg heeft de Restitutiecommissie inmiddels op eigen initiatief bepaald dat vermeende fouten in de eerdere proceduregang niet meer tot herziening van een afgegeven restitutieverzoek kunnen leiden.¹⁴⁴ Bij het ontdekken van relevante nieuwe feiten kan dat nog altijd wel.

Met betrekking tot de duur van de claimtermijn is in de internationale restitutiepraktijk nog nauwelijks gesproken over eindtermijnen. Er wordt zelfs regelmatig de mening geuit dat er in het geheel geen sprake kan zijn van een laatste termijn. De *Raad voor Cultuur* gaf in 2012 aan, dat het beëindigen van de claimtermijn pas mogelijk is, als daarover internationale consensus is ontwikkeld. De staatssecretaris sloot zich daarbij aan. 'Beëindiging van de mogelijkheid om claims in te dienen kan pas worden overwogen als daarover internationaal eensgezindheid bestaat, die in de plaats komt van de in 1998 vastgestelde Washington Principles'. Het is de vraag of deze overeenstemming over beëindiging van claims er ooit komt. Wat betreft teruggaveverzoeken van werken uit de NK-collectie, sprak de Raad voor Cultuur zich echter anders uit, door te stellen dat deze niet eindeloos kunnen worden ingediend. Zij pleitte wel voor een eventuele *hardheidsclausule* voor schrijnende nieuwe gevallen, waarbij nieuwe feiten tevoorschijn komen en de claim niet eerder kon worden ingediend.¹⁴⁵

4.2 Moreel-beleidsmatige benadering door de Restitutiecommissie; Bindend advieszaken

Bij de oprichting van de Restitutiecommissie in 2002 heeft de regering heel bewust besloten een onafhankelijk orgaan in te stellen dat zich over individuele verzoeken tot teruggave van geroofde cultuurgoederen zou moeten buigen. Dit zou - zo was de legitieme gedachte - passen bij een meer moreel-beleidsmatige dan juridische benadering van het restitutievraagstuk en bovendien - door de onafhankelijkheid van de commissie - de acceptatie van de besluitvorming vergroten.¹⁴⁶

Bij haar instelling in 2002 heeft de Restitutiecommissie in principe twee taken toebedeeld gekregen. Enerzijds dient zij zich te buigen over claims op kunstvoorwerpen uit de Rijkscollectie; anderzijds is voor haar de mogelijkheid gecreëerd om geschillen te beoordelen die aan haar zijn voorgelegd over roofkunstzaken waarbij anderen dan de Nederlandse Staat zijn betrokken. De huidige bezitter is in deze kwesties dus niet de Rijksoverheid maar bijvoorbeeld een particulier persoon, een museum, een stichting of een provinciale of gemeentelijke overheidsinstelling. Het advies dat de Restitutiecommissie afgeeft is in principe bindend.

oordeel zouden hebben geleid of procedurele fouten die fundamentele belangen van verzoekers zouden hebben geschaad'. Hier valt te denken aan tekortschieten in het *beginsel van hoor en wederhoor*.

¹⁴⁴ Jaarverslag Restitutiecommissie 2017, p. 10.

¹⁴⁵ Jaarverslag Restitutiecommissie 2012, p. 15.

¹⁴⁶ Jaarverslag Restitutiecommissie 2005, p. 11.

Pas vanaf 2006 werden voor het eerst twee bindend advieszaken aan de Restitutiecommissie voorgelegd. In 2007 heeft de zij zelf een 'Reglement inzake bindend adviesprocedures' opgesteld. Zij beschouwde deze als 'een goede opzet voor een rechtvaardige en evenwichtige procedure'.¹⁴⁷ In hetzelfde jaar beoordeelde zij drie adviesverzoeken volgens dit reglement, waarin de procedure voor dergelijke claims is uiteengezet. Het komt er in het kort op neer dat de betrokken partijen gezamenlijk de minister moeten verzoeken hun geschil voor te leggen aan de Restitutiecommissie. Als partijen een overeenkomst ondertekenen waarin zij verklaren het advies als bindend te zullen beschouwen, neemt de Restitutiecommissie het geschil in behandeling. In artikel 4 van het Reglement wordt een overzicht gegeven van overwegingen die zij onder andere bij haar advisering in deze bindend advieszaken kan betrekken. Redelijkheid en billijkheid vormen het toetsingskader, maar de Restitutiecommissie kan eveneens rekening houden met:

1. *De beleidslijnen van de regering*
2. *De omstandigheden waaronder het bezit van het werk verloren is gegaan*
3. *De mate waarin de verzoeker zich heeft ingespannen om het werk te achterhalen*
4. *De omstandigheden van de verwerving door de bezitter en het door hem verrichte onderzoek voor de verwerving van het bezit*
5. *Het belang van het werk voor verzoeker*
6. *Het belang van het werk voor bezitter*
7. *Het belang van het openbaar kunstbezit* ¹⁴⁸

Het is duidelijk dat hier sprake is van breed geformuleerd afwegingskader. Het tot stand komen van een 'redelijke en billijke' toetsing is geheel aan het oordeel van de Restitutiecommissie; zij kan voor de moreel-beleidsmatige invulling putten uit een hele reeks, door haar zelf ingebrachte, maatstaven. Opmerkelijk genoeg is geen enkele (juridische) toetsing op deze invulling in beleidsvorm vastgelegd, laat staan in de restitutiepraktijk geregeld.

Vanaf het opstarten van het museumonderzoek in 2008 is duidelijk sprake van een toenemende belangstelling voor deze adviestaak van de Restitutiecommissie, waar daadwerkelijk sprake is van een 'alternatieve geschillenbeslechting'. In 2008 zijn drie bindend adviezen uitgebracht en gepubliceerd. Het betrof de zaken *Flersheim I* (RC 3.45) (afb. 19), *Flersheim II* (RC 3.48) (afb. 1) en *Het huwelijk van Tobias en Sarah van Jan Steen* (RC 3.93). (afb. 26) In deze zaken trokken de musea in feite nog aan het kortste eind; weliswaar onder voorwaarden kwam het in deze zaken tot restitutie van de geclaimde werken. De betrokken

¹⁴⁷ Jaarverslag Restitutiecommissie 2008, p. 5. Het betreft hier het voorwoord van de per 1 januari 2009 benoemde voorzitter W.J.M. Davids.

¹⁴⁸ Jaarverslag Restitutiecommissie 2007, pp. 11-14

musea, die de schilderijen naar eigen zeggen te goeder trouw hadden verworven, raakten belangrijke werken uit hun collecties kwijt.¹⁴⁹ Uit de in hoofdstuk 8 te bespreken *casestudies* zal blijken dat uit deze drie adviezen zeker geen trend is ontstaan.

Eerste vraagtekens bij de adviespraktijk van de Restitutiecommissie

Het beleid rond restitutie is tussen 2012 en 2015 op een aantal essentiële punten verruimd en aangepast. Hopmans spreekt over ‘een stapsgewijze bijstelling’ van het restitutiebeleid, die in drie jaar heeft plaatsgehad.¹⁵⁰ Nederland leek daarmee ‘leider en voorbeeld in kunstrestitutie, een zogeheten ‘gidsland’, te worden’ aldus *Joia ten Velden* in zijn kritische analyse van de aanpak van het Nederlandse restitutiebeleid.¹⁵¹ Uitgangspunt in de huidige advisering van de Restitutiecommissie is om in alle gevallen - dus bij claims van zowel NK-werken, Rijkscollectie/niet NK-werken als ook van particuliere werken - tot een *rechtvaardige en billijke oplossing* te komen, waarbij het belang van de nabestaanden in principe altijd voorop staat.¹⁵² De vraag rijst of aan dat belang nog voldoende recht wordt gedaan en hoe de belangenafweging, onder andere in recente restitutieadviezen uit 2018 en 2019 concreet is vormgegeven. In dit onderzoek staat het vinden van een antwoord op deze belangrijke vraag centraal.

De afgelopen jaren heeft de Restitutiecommissie zelf in ieder geval het belang geuit om op verschillende manieren op de hoogte te blijven van de in de maatschappij levende opvattingen over onderwerpen die haar werkterrein raken. Praktisch gezien heeft zij deze wens ingevuld door bijvoorbeeld relevante symposia bij te wonen.¹⁵³ Ook de restitutieontwikkelingen in het buitenland zijn door de Restitutiecommissie gevolgd. Zo werd onder andere via (internationale) publicaties en de ontvangst van vertegenwoordigers uit andere Europese restitutiecommissies de internationale gang van zaken nauwlettend in de gaten gehouden.¹⁵⁴ Dat lijkt zeker noodzakelijk, nu in Europees verband ook voor andere oplossingen van teruggaveverzoeken wordt gekozen dan in Nederland gebruikelijk zijn. Hoe pakken andere Europese landen de restitutieproblematiek dan aan? En wat is de aanvliegroute in de Verenigde Staten van Amerika?

¹⁴⁹ Jaarverslag Restitutiecommissie 2008, pp. 16, 17, 80-83.

¹⁵⁰ Hopmans 2008, p. 17.

¹⁵¹ Van Velden 2020, p. 14. 2020. [https://www.linkedin.com/in/joiatenvelden/detail/overlay-view/urn:li:fsd_profileTreasuryMedia:\(ACoAACpfxLcB2kAkjyLIX4k24Hh6JjG7fWNaVoU.159049051991/](https://www.linkedin.com/in/joiatenvelden/detail/overlay-view/urn:li:fsd_profileTreasuryMedia:(ACoAACpfxLcB2kAkjyLIX4k24Hh6JjG7fWNaVoU.159049051991/), geraadpleegd op 4 juni 2020.

¹⁵² ¹⁵² <https://museumcontact.nl/artikelen/zienswijze-museumvereniging-betreffende-naziroofkunst>, geraadpleegd op 6 juni 2020.

¹⁵³ Jaarverslag Restitutiecommissie 2003, p. 34.

¹⁵⁴ Jaarverslag Restitutiecommissie 2003, pp. 32-34.

4.3 Restitutiepraktijk elders in Europa; de Verenigde Staten van Amerika (hierna: VS)

Hoewel 44 landen in 1998 de Washington Principles ondertekenden, werd in slechts vijf staten een restitutiecommissie in het leven geroepen om teruggave mogelijk te maken. Europa nam hierin een leidende positie. In Frankrijk, Engeland, Duitsland en Oostenrijk houden speciaal voor dit doel opgerichte instanties zich met teruggavekwesties van geroofd Joods kunstbezit bezig.

De kerntaak van de Franse commissie, de *Commission d'indemnisation des victimes de spoliations* (hierna: CIVS) bestaat uit de advisering over claims voor puur financiële compensatie. Het gaat daar dus niet over de teruggave zelf van tijdens het naziregime verloren (kunst)bezittingen. In theorie kan dit tot lastige situaties leiden, bijvoorbeeld als in Frankrijk de claim voor financiële compensatie wordt ingediend, doch een museum elders het verzoek tot restitutie over hetzelfde voorwerp ontvangt. In de praktijk lijkt deze situatie zich nog niet te hebben voorgedaan. De CIVS heeft inmiddels over ongeveer duizend zaken geadviseerd, waarvan in slechts een paar gevallen tot daadwerkelijke restitutie is besloten.¹⁵⁵

In Groot-Brittannië richt het zogenaamde *Spoliation Advisory Panel* (hierna: SAP) zich op individuele claims van eigenaren of hun erfgenamen. Het gaat dan om cultuurgoederen die zich nu in het bezit van een nationale collectie of andere - voor het publieke welzijn - opgerichte musea of galleries bevinden. Het SAP adviseert de verzoeker en de betrokken instelling over 'een passende oplossing'.¹⁵⁶ Per voorgelegde zaak maakt zij een belangenafweging om te bepalen of geclaimde kunstobjecten naar de rechtmatige eigenaars terug moeten keren. Hierbij speelt de zogenaamde *moral strength of a claim* een essentiële rol. De Engelse commissie kan eveneens adviseren over geschillen met betrekking tot objecten die strikt genomen buiten de categorie van nazi-roofkunst vallen. Te denken valt aan voorwerpen die zijn verloren in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog, bijvoorbeeld door geallieerde Engelse soldaten meegenomen 'souvenirs'.

De Duitse commissie, de *Beratende Kommission im Zusammenhang mit der Rückgabe NS-verfolgungsbedingt entzogener Kulturguts, insbesondere aus jüdischem Besitz*, adviseert over claims op kunstwerken uit publieke collecties. Deze commissie heeft een relatief laag aantal adviezen uitgebracht, nu veel geschillen in Duitsland al direct na de oorlog in 1945 zijn afgewikkeld. Tegenwoordig komt het eveneens regelmatig voor dat restitutiegeschillen in Duitsland bilateraal worden opgelost.

¹⁵⁵ Jaarverslag Restitutiecommissie 2012, p. 26.

¹⁵⁶ Jaarverslag Restitutiecommissie 2003, p. 35.

De Oostenrijkse restitutiecommissie, de *Beirat van de Kommission für Provenienzforschung*, brengt slechts adviezen uit over kunstwerken uit de kunstcollectie van de federale overheid. Nabestaanden hoeven zelf niet altijd een verzoek tot restitutie in te dienen. De commissie heeft in Oostenrijk namelijk de bevoegdheid om ambtshalve tot restitutie van een object te beslissen als de bezitsovergang van een kunstwerk tijdens het naziregime moet worden gezien als nietig. De verwerving van het kunstwerk door de huidige bezitter speelt daarbij opvallend genoeg geen enkele rol. Oostenrijk heeft inmiddels over ongeveer 300 zaken geadviseerd.

Het grootste verschil tussen de Nederlandse Restitutiecommissie en de andere Europese commissies is dat in Nederland allerlei soorten geschillen over naziroofkunst aan de Restitutiecommissie kunnen worden voorgelegd. Het gaat in ons land dus niet uitsluitend over objecten uit de Rijkscollectie of andere publieke collecties. De Nederlandse commissie kan eveneens optreden als bindend adviseur of *mediator*. Wel moeten partijen op voorhand verklaren zich aan de uitkomst van de procedure te onderwerpen.

In landen zonder restitutiecommissie resteert voor claimanten slechts de weg naar de rechter. In veel gevallen is die route - als gevolg van verjaring - afgesloten of weinig kansrijk. Hiermee worden de gevolgen van de naziroofpraktijken dus niet opgelost, waarmee in de eerste plaats familieleden van voormalig rechthebbenden geraakt worden. Zij hebben geen zicht op een *fair and just solution* zoals deze in de internationale grondbeginselen is geformuleerd.¹⁵⁷

Ondanks het feit dat het restitutievraagstuk in de VS hoge prioriteit leek te hebben, kwam het hier niet tot een afzonderlijke restitutieorganisatie. Hierdoor zijn claimanten van naziroofkunst aangewezen op de civiele rechter. In de praktijk brengt dit veel teleurstellingen mee, omdat de claims volgens het reguliere recht in veel Amerikaanse staten eigenlijk altijd verjaard zijn. Om aan deze onwenselijkheid een einde te maken werd in 2016 een belangrijke stap gezet. Op 16 december 2016 ondertekende president *Barack Obama* van de VS de *Holocaust Expropriated Art Recovery (HEAR) Act*, een wet die in eerste instantie tot 1 januari 2027 zal gelden. De nieuwe HEAR Act poogt een einde aan te maken aan de nadelige gevolgen van het eigen rechtssysteem door de introductie van een uniforme verjaringstermijn voor claims op nazi-roofkunst.¹⁵⁸

¹⁵⁷ Jaarverslag Restitutiecommissie 2019, p. 17.

¹⁵⁸ Jaarverslag Restitutiecommissie 2016, p. 19. De per staat verschillende verjaringstermijnen komen hiermee (tijdelijk) voor deze claims te vervallen. Een belanghebbende dient binnen zes jaar nadat hij kennis heeft gekregen van zijn eigendomsbelang, de identiteit en locatie van een bepaald kunstwerk, zijn claim in te dienen. Verjaring treedt pas op nadat deze periode van zes jaar is verstreken.

Harmonisering

In Europa is vanaf het begin van de eenentwintigste eeuw het streven gericht geweest op harmonisering van normen en werkwijzen in de vijf landen waar een restitutiecommissie werd ingesteld. Veelvuldig overleg en regelmatige uitwisseling van informatie is door deze landen dan ook consequent nagestreefd. Op 12 oktober 2018 kwam in Londen het *Netwerk van Europese restitutiecommissies* tot stand. Dit betreft een niet officieel samenwerkingsverband tussen de vijf Europese restitutiecommissies. Doelstelling is het onderhouden van contacten tussen de commissies, het uitwisselen van informatie en het nagaan hoe de commissies onderling hun werkwijzen op elkaar kunnen afstemmen en verbeteren. Het Netwerk publiceerde in 2019 vijf nieuwsbrieven waarin onder andere een aantal *casestudies* waren opgenomen, een gids en plannen voor verdere samenwerking.¹⁵⁹

¹⁵⁹ Jaarverslag Restitutiecommissie 2018, pp. 5-15. Jaarverslag Restitutiecommissie 2019, p. 17.

H5 Onderzoek ‘Museale Verwervingen vanaf 1933’

Uit de samenwerking tussen Bureau Herkomst Gezocht en de Commissie Ekkart en de bevindingen van de Restitutiecommissie tussen 2002 en 2008 rees het sterke vermoeden dat er zich buiten de NK-collectie ook roofkunstitems zouden bevinden. Door deze gereede verdenking besloten 162 Nederlandse musea vanaf 2008 hun collecties te onderzoeken op ‘verdachte collectie-items uit de periode ‘voor 1933 en na 1948’. Uit dit onderzoek kwam in 2013 duidelijk naar voren dat de omvang van de naziroof zich niet beperkte tot slechts kunstwerken uit de NK-collectie of uit andere delen van de Rijkscollectie; er bleken inderdaad ook museumcollecties bij betrokken. Op 29 oktober 2013 presenteerde de Nederlandse Museum Vereniging (hierna: NMV) de resultaten van dit herkomstonderzoek onder de naam ‘Museale Verwervingen vanaf 1933’. Op deze datum ging eveneens een website onder dezelfde noemer online. Hierop waren de werken en waar mogelijk de herkomstgeschiedenis geplaatst, waarvan het vermoeden bestond dat deze van Joden afhandig waren gemaakt in de nazitijd tussen 1933 en 1945. Onder de kunstwerken die uit het onderzoek als ‘besmet’ naar voren kwamen, bleken zich doeken te bevinden van onder andere Ferdinand Bol (1616-1680), Henri Matisse (1869-1954) en Wassily Kandinsky (1866-1944). Inmiddels is van de helft van de werken komen vast te staan wie de oorspronkelijke rechthebbenden zijn.¹⁶⁰

5.1 Doelstelling en opzet van het museumonderzoek

Naar aanleiding van eerder herkomstonderzoek over de museum-aankopen in de periode 1940-1948 - dat de NMV in 1998-1999 door haar leden liet uitvoeren - gaf de museumvereniging een eerste richtlijn aan de Nederlandse musea waarin als uitgangspunt werd opgenomen dat ‘openbaar cultureel bezit per definitie gedeeld bezit is en alleen kan gedijsen wanneer het onomstreden is’.¹⁶¹ Met dit eerste onderzoek uit 1998-1999 wilden de musea eigenlijk schoon schip maken. ‘De meeste directeuren zijn na de tweede wereldoorlog geboren, wat aangeeft dat het de hoogste tijd is om definitief uit te zoeken wat er nog aan twijfelachtige eigendommen in de eigen collectie zit.’¹⁶²

¹⁶⁰ <https://nos.nl/l/568397>, geraadpleegd op 3 juni 2020.

¹⁶¹ Hopmans 2008, p. 15.

¹⁶² <https://www.trouw.nl/nieuws/musea-bekijken-oorlogskunst-in-eigen-collectie~b3856267/>, geraadpleegd op 4 november 2020. Volgens Rik Vos, directeur van het Instituut Collectie Nederland en destijds voorzitter van de NMV ‘hebben de gezamenlijke museumdirecteuren zich voorgenomen bij het “actieve zelfonderzoek” de “grootst mogelijke openheid te betrachten.”

In Nederlandse musea bleken echter veel meer van Joden geroofde kunstwerken te zijn aangekocht dan uit dit eerste onderzoek naar voren kwam. Vanaf 2006 werd meer en meer bekend dat Joden in Duitsland en Oostenrijk al ver voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in eigen land werden vervolgd en onderdrukt. Het besef ontstond dat hun geroofd kunstbezit via vele omwegen, zelfs jaren na de oorlog door Nederlandse musea konden zijn aangekocht. Nu de museale aanwinsten van voor 1933 en na 1948 echter nimmer op herkomst waren onderzocht, bleek hernieuwd museumonderzoek hard nodig.

In het (officieus) in oktober 2013 afgeronde nationale museumonderzoek werden alle deelnemende musea verplicht een eindrapport aan te leveren waaruit duidelijk werd op welke wijze het onderzoek had plaatsgevonden. Daarnaast moesten alle deelnemers gedetailleerde gegevens aanleveren over werken die als ‘verdacht’ bestempeld zouden kunnen worden. Ook kunstwerken waarover nog niet alle herkomstvragen waren opgelost, dienden in dit overzicht te zijn opgenomen.¹⁶³

Op 29 oktober 2013 organiseerde de NMV het *symposium Museale Verwervingen vanaf 1933*. Tijdens voordrachten lieten verschillende sprekers zich ondubbelzinnig uit over de noodzaak van museaal onderzoek. Zo liet *Marjan Hammersma*, Directeur-generaal Cultuur en Media van het ministerie van OCW zich tijdens haar voordracht expliciet uit over het belang van een eigen *screening* door musea. De waarde van openheid en transparantie, van toegankelijkheid van gegevens maar ook van een duidelijke herkomst van alle openbare collecties, was volgens haar te zien als de uitkomst van een langdurig bewustwordingsproces. De resultaten van het museale onderzoek toonden volgens Hamersma aan, ‘hoe belangrijk musea het vinden dat de herkomst van kunstvoorwerpen zo duidelijk mogelijk en zeker ook openbaar is’. In haar voordracht benadrukte zij eveneens de waarde van een andere ontwikkeling die tegenwoordig op verschillende terreinen zichtbaar leek te worden: ‘Het feit dat de geschiedenis van een kunstwerk integraal deel uitmaakt van de betekenis die het voor ons als publiek en samenleving heeft’. Terecht voegde zij hieraan toe dat kunst die geroofd is uit oorlogsgebied, veel meer betekent dan alleen het verlies van een werk. ‘Het lijkt een aantasting van een gemeenschap, van mensen, van identiteiten’.¹⁶⁴ Voor de Joodse gemeenschap in Nederland en daarbuiten lijkt roofkunst vooral de herinnering te herbergen van het lot van vervolgte oorlogsslachtoffers, veelal eigen familieleden. Achter elk geroofd kunstvoorwerp zit het noodlot van een Joods individu of Joodse familie. Restitutie betekent inderdaad veel meer dan enkel herstel van materieel onrecht; het is een gelegenheid om het trieste verhaal van de voormalige Joodse eigenaren te achterhalen en in beeld te brengen.

¹⁶³ www.musealeverwervingen.nl/1677/, geraadpleegd op 13 mei 2020, voordracht Ekkart d.d. 29 oktober 2013.

¹⁶⁴ www.musealeverwervingen.nl/1677/, geraadpleegd op 13 mei 2020, voordracht Hamersma d.d. 29 oktober 2013.

5.2 Uitkomsten van het onderzoek naar ‘verdachte’ collectieonderdelen

Alle 162 voor zelfonderzoek in aanmerking komende musea bleken volgens de NMV loyaal en actief te hebben meegewerkt in het ruim vijf jaar durende onderzoek. Een aantal deelnemers, waaronder het Rijksmuseum Amsterdam had het onderzoek bij de presentatie van de uitkomsten in 2013 nog niet afgerond. De cijfers logen er niet om.

In oktober 2013 bleek al van 139 kunstobjecten en Joodse rituele objecten - met een herkomstgeschiedenis van roof, confiscatie en gedwongen verkoop of andere verdachte omstandigheden uit de periode 1933-1945 en na 1948 - dat deze zich in collecties van openbare musea bevonden. Uit de latere resultaten van het museale zelfonderzoek kwam in 2018 naar voren dat ruim 170 verdachte kunstwerken zijn getraceerd.¹⁶⁵ De stukken liggen verspreid over 41 verschillende musea. De meeste geroofde kunstwerken bevinden zich in het Gemeentemuseum Den Haag. Ook in de collecties in Amsterdam van het Rijksmuseum, het Amsterdam Museum en het Stedelijk Museum is een groot aantal onvreemde kunstwerken te vinden. Het is erg lastig gebleken om ruim zeventig, soms zelfs tachtig jaar na dato familieleden en nabestaanden van de oorspronkelijk eigenaren - die veelal door de nazi's zijn vermoord - op te sporen. Die mogelijkheid bestaat alleen als er 'een naam is gekoppeld aan het kunstwerk'. Over tientallen kunstwerken bestaat nog steeds onzekerheid over wie de eigenaren waren.¹⁶⁶ Degenen die wel als gerechtigden werden geïdentificeerd zagen vaak aanleiding om een claim in te dienen over museale objecten die door een museum of gemeente waren aangekocht. Claimanten dienden eerst met het desbetreffende museum (althans met de eigenaar van dat object) in overleg te gaan. Bij onenigheid over de beslissing tot behoud of teruggave kon het dan eventueel komen tot een gezamenlijk besluit om de claim voor bindend advies voor te leggen aan de Restitutiecommissie.¹⁶⁷ Al tijdens het lopende museumonderzoek wees de Restitutiecommissie in haar jaarverslag van 2010 op de mogelijke consequenties van de onderzoeksuitkomsten. De reële verwachting werd geuit dat de resultaten van het op ruime schaal doorlichten van de 'museale verzamelingen op aankopen met een mogelijk twijfelachtige herkomst' waarschijnlijk tot claims zouden kunnen leiden.¹⁶⁸ Die voorspelling bleek gegrond. Hoewel in 2006 al de eerste bindend advieszaken werden beslecht, is de Restitutiecommissie vanaf 2011 tot en met 2019 jaarlijks met diverse claims rond museumobjecten doende geweest. Er zijn in de genoemde periode van acht jaar in totaal vijftientig geschillen tussen erfgenamen

¹⁶⁵ <https://nos.nl/artikel/568397-139-stuks-roofkunst-in-musea.html>, geraadpleegd op 20 mei 2020.

<https://www.trouw.nl/es-b1f9e1e6>, geraadpleegd op 25 mei 2020.

¹⁶⁶ <https://jadezra.nl/blog/2019/11/25/139-van-joden-gestolen-kunststukken-in-nederlandse-musea/>, geraadpleegd op 13 mei 2020.

¹⁶⁷ Jaarverslag Restitutiecommissie 2013, p. 5.

¹⁶⁸ Jaarverslag Restitutiecommissie 2010, pp. 15, 16.

en gemeenten (musea) aan de Restitutiecommissie voorgelegd. Hierbij kwam het tot veertien adviezen met een bindende status. In dezelfde periode 2011-2019 bracht de commissie overigens 53 reguliere restitutieadviezen uit.¹⁶⁹

De NMV heeft zich, als belangenvereniging van musea vanaf het begin duidelijk uitgelaten over het restitutievraagstuk. In haar zienswijze over roofoorkunst kwam eerder ondubbelzinnig naar voren dat ‘musea de pijn en de emotie erkennen van overlevenden en nabestaanden rond het gevoelige onderwerp van naziroofoorkunst’. ‘Als na herkomstonderzoek kunstwerken zijn getraceerd waarvan is vastgesteld dat deze geroofd zijn, dan gaan deze terug naar de rechthebbenden’. ‘Dat is het heldere basisprincipe van het Nederlandse Restitutiebeleid’, aldus de NMV. De op de website van de belangenvereniging openbaar gemaakte lijst van 173 kunstwerken met een twijfelachtige herkomst, gaat dan ook vergezeld van ‘een uitnodiging aan een ieder met aanwijzingen die kunnen leiden tot een claim door rechthebbenden’. Hieraan is een concrete oproep van de aangesloten musea toegevoegd, waarin nabestaanden dringend wordt gevraagd om zich te melden.¹⁷⁰ Door de tegenwoordig doorgaans ‘minder evidente uitkomst’ van het herkomstonderzoek is de hoeveelheid claims afgenomen en heeft de uitkomst minder vaak tot restitutie geleid. Dit groeiend aantal afwijzingen van claims mag volgens de NMV echter zeker niet gezien worden als ontkenning van het leed van de overlevenden en nabestaanden. Het is vooral het gevolg van het feit dat de overduidelijke zaken uit de beginperiode van het restitutiebeleid nu minder vaak voorkomen.¹⁷¹

Verzet tegen restitutie door musea

De door de NMV geventileerde visie op het vraagstuk van restitutie lijkt eigenlijk in het geheel niet in overeenstemming met de huidige opstelling van sommige van haar leden. Zelfs in gevallen waar het onvrijwillig bezitsverlies en de eigendom van rechthebbenden ontegenzeggelijk zijn vastgesteld, schromen musea soms niet om met argumenten te komen die pleiten voor in stand houden van de eigen collectie. Hierbij laten zij zich niet weerhouden om, zo nodig uit eigenbelang ‘alles uit de kast te trekken’. In de claim over het werk van Kandinsky plaatste het Stedelijk Museum Amsterdam het tijdens de restitutieprocedure gehouden kunsthistorische betoog later op haar website. Zij wilde hiermee het belang van het betrokken werk, Bild mit Häusern voor haar ‘collectie moderne kunst’ in het algemeen en haar ‘collectie Kandinsky’s’ in het bijzonder onderstrepen. Ook zien we het argument van vaak dure, door het museum uitgevoerde restauraties ingebracht om de balans tot behoud in de goede richting door

¹⁶⁹ Jaarverslag Restitutiecommissie 2019, pp. 19, 20.

¹⁷⁰ <https://museumcontact.nl/artikelen/zienswijze-museumvereniging-betreffende-naziroofoorkunst>, geraadpleegd op 6 juni 2020.

¹⁷¹ <https://museumcontact.nl/artikelen/zienswijze-museumvereniging-betreffende-naziroofoorkunst>, geraadpleegd op 6 juni 2020.

te laten slaan. Het was in de zogeheten *Semmel-zaken* dat musea zich evenmin onbetuigd lieten. Het *Centraal Museum* in Utrecht voerde het kunsthistorische belang van Jan van Scorel voor Utrecht en Nederland aan. Met een verwijzing naar 'de grootste collectie Van Scorels ter wereld' suggereerde zij bovendien dat het afstaan van de betrokken 'Van Scorel' hierin een onwenselijke verandering zou kunnen brengen. Wat men ook van de aangevoerde argumenten vindt, sommige musea lijken hun actieve medewerking aan restitutie van geroofde kunsten min of meer te hebben opgezegd. Dat lijkt op zijn minst een opmerkelijke ontwikkeling die geen pas houdt met de eerder ingenomen positie vanuit de eigen belangenorganisatie. Ekkart riep tijdens het in 2013 gehouden symposium de betrokken musea op, hun verantwoordelijkheid te nemen door 'bij elke toekomstige aanwinst de herkomstgeschiedenis terdege te onderzoeken en zo nodig zelfs van verwerving af te zien wanneer die ernstige vragen zou kunnen oproepen'.¹⁷²

¹⁷² www.musealeverwervingen.nl/1677/, geraadpleegd op 13 mei 2020, voordracht R. Ekkart d.d. 29 oktober 2013.

Deel II Onderzoek naar het Nederlandse restitutiebeleid

H6 Verruiming afwegingskader

De ontwikkelingen in het restitutiebeleid zijn vanaf 2010 flink in de publiciteit gekomen. Deze aandacht is onder andere ontstaan door een wijziging in de belangenafweging bij restitutieclaims. Waar voorheen de aanbevelingen van de Commissie Ekkart werden gevolgd, zijn andere belangen in zicht gekomen. Deze zijn onder meer opgenomen in een stapsgewijze aanpassing. De vraag is waarom de oude criteria niet meer voldeden en waaruit het verruimde afwegingskader nu bestaat.

6.1 Toegepaste criteria in belangenafweging tot 2015

Kort samengevat adviseerde de Restitutiecommissie *voorafgaand* aan de verruiming in de belangenafweging bij objecten uit de Rijkscollectie op basis van een vijftal algemene overwegingen.

- a. *De beleidslijnen van de Commissie Ekkart worden gevolgd (zoals overgenomen door de regering).*
- b. *Een advies mag in principe geen invloed ondervinden van consequenties in latere zaken, omdat een dergelijke invloed bezwaarlijk kan worden tegengeworpen aan de verzoeker. Uitzondering zijn bijzondere omstandigheden.*
- c. *Als tijdsverloop (mede) oorzaak is van problemen doordat bijvoorbeeld feiten niet meer zijn te achterhalen, gegevens verloren gegaan of bewijzen onvindbaar zijn, dan ligt het risico, behoudens bijzondere omstandigheden, bij de overheid. Deze overwegingen gelden alleen voor particulier kunstbezit.*
- d. *Als inzichten en omstandigheden naar algemene maatschappelijke opvattingen sinds de Tweede Wereldoorlog zijn veranderd, dan kunnen deze worden gelijkgesteld aan nieuwe feiten (nova).*
- e. *Onvrijwillig bezitsverlies is tevens verkopen zonder instemming van de kunsthandelaar door Verwalters of andere beheerders uit de oude handelsvoorraad (verworven door de kunsthandelaar zelf voordat handel moest worden gestaakt) mits er geen profijt van de transactie is geweest of de eigenaar na de oorlog afstand van zijn rechten heeft gedaan.¹⁷³ Objecten die buiten het bereik van de Staat vallen, worden onder de noemer redelijk en billijk beoordeeld.*

¹⁷³ Jaarverslag Restitutiecommissie 2007, p. 17.

In bindend advieszaken wordt vanaf 2002 naar ‘redelijkheid en billijkheid’ geoordeeld; een breed afwegingskader waarin bijvoorbeeld uiteenlopende belangen van partijen en/of de omstandigheden van het bezitsverlies beoordelingsmaatstaven kunnen zijn. Zo bleek bijvoorbeeld in het geschil over de mogelijke verdeling van de verkoopopbrengst van het schilderij *Road to Calvary* uit 2010 (RC 3.95) dat de Restitutiecommissie via de norm van ‘de redelijkheid en billijkheid’ haar oordeel kan invullen.¹⁷⁴ ‘Naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid moet het aandeel van eigenaresse tweemaal zo zwaar wegen als dat van de familie O, zodat eigenaresse een derde deel van de netto-opbrengst van het werk aan de fam. O. zal moeten afstaan’, zo luidde de redenering. Het eigendomsrecht van degene die op dat moment het kunstvoorwerp in bezit had, bleek boven elke twijfel verheven en legde voor de Restitutiecommissie het meeste gewicht in de schaal. Het feit dat het bezit van het werk als object van roofkunst óók een morele verplichting deed ontstaan naar de benadeelde familie woog in deze zaak blijkbaar eveneens mee. Dankzij de medewerking van de huidige eigenaresse kwam een alternatieve oplossing tot stand.¹⁷⁵

6.2 Doelstelling van de doorgevoerde verruiming in het afwegingskader

Op 4 juli 2012 werd de taakopdracht van de Restitutiecommissie echter op een belangrijke punt gewijzigd: de beoordeling van claims op kunstwerken uit de Rijkscollectie die niet tot de NK-collectie behoorden, zou voortaan eveneens plaatsvinden naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid en niet langer (slechts) volgens de regels die door de Commissie Ekkart waren ontworpen. ‘Onder deze aanbevelingen konden de belangen van de huidige bezitter namelijk niet in aanmerking worden genomen’, zo luidde de motivering.

Natuurlijk was er een reden om de belangenweging binnen de restitutiepraktijk te willen verruimen; de aanpassingen kwamen dan ook zeker niet zonder meer tot stand. Door de toewijzing van restitutieclaims raakte het Nederlandse Cultuurbezit belangrijke werken kwijt, ook als deze op bonafide wijze door bijvoorbeeld de Staat waren verkregen. Door deze nieuwe bepalingen kon nu ook de restitutie van kunstvoorwerpen die, anders dan de NK-collectie, bijvoorbeeld 40 jaar na de Tweede Wereldoorlog op reguliere wijze waren verworven - onder meer door een van Staatswege verrichte aankoop te goeder trouw op een veiling - tot uitdrukking komen in het teruggavebeleid. Het bestaande beleid liet immers geen ruimte om juist *de wijze waarop* een kunstwerk werd bemachtigd door de Staat, te verdisconteren in de uitkomst van een restitutiezaak. Voor de afweging van mogelijk andere betrokken belangen was

¹⁷⁴ Jaarverslag Restitutiecommissie 2010, p. 34.

¹⁷⁵ Jaarverslag Restitutiecommissie 2010, p. 37.

evenmin plaats. De Restitutiecommissie kon dan ook bij de honorering van een claim op een door de Nederlandse Staat aangekocht object niet anders adviseren dan tot teruggave van het betreffende kunstwerk. De vergelijking met de zogenaamde ‘bindend advies-zaken’ werd meer en meer gemaakt. Hierbij bevonden de geclaimde kunstwerken zich niet in het bezit van de Staat, maar waren eigendom zijn van een gemeente, provincie of stichting. Nu de Restitutiecommissie in die zaken van meet af aan (2002) wèl meer oordeelsruimte had kon zij - naast of in plaats van teruggave - ook tot andere denkbare oplossingen adviseren. Volgens de om advies gevraagde Raad voor Cultuur leidde dit verschil tot een ‘ongelijke behandeling van claims op kunstwerken’. Via een ad-hoc ingestelde adviescommissie van de Raad werd teruggavebeleid voor restitutieverzoeken op kunstwerken in bezit van het Rijk (niet zijnde NK-werken) aangepast.¹⁷⁶ Volgens de Raad zouden claims op Rijkscollectie-werken gelijk moeten worden getrokken met de behandeling van claims op kunstvoorwerpen die in het bezit waren van ‘derden’. Hiermee zou meer ruimte ontstaan voor de weging van de betrokken belangen op basis van de zo belangrijke ‘specifieke feiten en omstandigheden’ in een zaak. Al deze motieven vormden als het ware een trendbreuk met de oorspronkelijke geformuleerde restitutedoeleinden, waarin de Staat nimmer ten koste van nabestaanden gestolen kunst in bezit zou moeten hebben.

Van regeringswege kwam in 2012 wel een cruciale toevoeging; zij benadrukte de noodzaak om de ruime belangenafweging afhankelijk te maken van *de goede trouw van de bezitter bij aankoop*. Naarmate de bezitter bij de verwerving van een kunstvoorwerp ‘meer kennis had of redelijkerwijs kon hebben’ over de mogelijk verdachte herkomst daarvan, kon de afweging makkelijker in het voordeel van de claimant doorslaan. De mogelijkheid van kennis van een verdachte herkomst werd formeel dan ook een zwaarwegende factor.¹⁷⁷

In de praktijk is het bepalen van de goede trouw bij de bezitter nog altijd een lastige kwestie. Feitelijk zou de betaalde prijs of taxatiewaarde een essentiële factor moeten zijn bij het beantwoorden van de vraag of de bezitter vraagtekens bij de aankoop had moeten zetten. In haar adviezen blijkt de Restitutiecommissie de aankoopprijs in sommige gevallen wel mee te wegen maar dit aspect niet standaard in haar besluitvorming te betrekken. Zo vermeldde de Restitutiecommissie in haar overwegingen in de *zaak Stern* (RC 1.96) uit 2010 dat de verkochte voorraad ‘slechts een fractie opbracht van de werkelijke marktwaarde’ maar liet in recente bindend advieszaken, zoals in de Kandinsky-zaak uit 2018, de hoogte van de betaalde aankoopprijs in het gepubliceerde advies geheel buiten beschouwing.¹⁷⁸ Behalve de prijs zou een eventueel imago van de betrokken koper ook bepalend kunnen zijn voor de vaststelling van

¹⁷⁶ Jaarverslag Restitutiecommissie 2019, p. 11. Deze commissie had dezelfde leden als de voormalige Commissie Ekkart.

¹⁷⁷ Jaarverslag Restitutiecommissie 2012, pp. 13, 14.

¹⁷⁸ Jaarverslag Restitutiecommissie 2010, p. 26.

goede trouw. Zo is van *Dirk Hannema* genoegzaam bekend dat deze zich weinig aantrok van verdachte signalen over aan te kopen kunstwerken. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werkte Hannema zelfs samen met de Duitsers. Zo bezorgde hij 'zijn' museum *Boijmans Van Beuningen* in Rotterdam een slechte naam. In 2018 organiseerde dit museum een onderzoek en tentoonstelling, om zo volledige openheid te geven over 'deze moeilijke periode'.¹⁷⁹ Desondanks werd een door Hannema verrichte aankoop in oktober 1940 door de Restitutiecommissie als zorgvuldig gekwalificeerd. In de bindend advieszaken rond de restitutieclaims van de erven *Semmel* uit 2013 lijkt de Restitutiecommissie geen enkele zichtbare aandacht te besteden aan Hannema's dubieuze naam in dit verband.

Tweede verruiming

Inmiddels is van regeringswege een tweede verruimingsstap gezet; vanaf 30 juni 2015 zullen alle claims - dus óók de claims op NK-werken- worden beoordeeld volgens de maatstaven van redelijkheid en billijkheid. Daarmee is één beleidslijn gecreëerd voor alle kunstwerken in Rijksbezit, ongeacht of een object tot de NK-collectie of een andere Rijksverzameling behoort. Bij de inhoudelijke beoordeling van een claim kan de Restitutiecommissie echter wel rekening blijven houden met de specifieke herkomst van kunstvoorwerpen, bijvoorbeeld als zij uit de NK-collectie afkomstig blijken te zijn. Hieruit lijkt te volgen dat nog steeds zwaar gewicht kan worden toegekend aan NK-werken. Deze collectie blijft immers speciale aandacht behoeven. Formeel is het dus mogelijk gebleven om nog altijd een soepele bewijslast te hanteren voor de nabestaanden van vervolgte bevolkingsgroepen als het gaat om het aantonen van eigendom en onvrijwillig bezitsverlies. 'De uitgangspunten die de Commissie Ekkart opstelde, zullen hun invloed moeten blijven behouden op wat als redelijk en billijk is aan te merken', zo luidde althans het voornemen in 2012.¹⁸⁰ 'De concrete casuïstiek per geval zal hierin leidend zijn', zo kondigde de Restitutiecommissie stellig in haar jaarverslag van 2012 aan.¹⁸¹ Ook het tijdsverloop van belang geraakt voor de wijze waarop claims worden beoordeeld. 'De specifieke omstandigheden van plaats en tijd zijn dus mede de uitvoering van het restitutiebeleid gaan bepalen', zo werd in 2012 door de voorzitter van de Restitutiecommissie benadrukt.¹⁸²

Als gevolg van de twee stapsgewijze wijzigingen is een opmerkelijke situatie ontstaan: het beoordelingskader voor claims op cultuurgooederen uit de Rijkscollectie is volledig gelijkgesteld aan het beoordelingskader voor claims die behoren tot andere verzamelingen dan

¹⁷⁹ Kooke in: *Trouw*, d.d. 10 oktober 2018.

¹⁸⁰ Jaarverslag Restitutiecommissie 2012, p. 5.

¹⁸¹ Jaarverslag Restitutiecommissie 2012, pp. 16, 17.

¹⁸² Jaarverslag Restitutiecommissie 2012, p. 5.

die van het Rijk.¹⁸³ De vraag is of dit een wenselijke uitkomst is. Het lijkt op zijn minst een bijzondere ontwikkeling dat het Staatsbezit van geroofd Joods kunstbezit, óók als het om NK-werken gaat, aan een belangenafweging kan worden onderworpen. Naftaniël laat desgevraagd weten het een uitgemaakte zaak te vinden dat geroofde kunstvoorwerpen van de Staat teruggaan naar de rechtmatige eigenaar of diens nabestaanden. ‘De Staat heeft nou eenmaal een andere verantwoordelijkheid dan een particulier’.¹⁸⁴

6.3 Recapitulatie huidige situatie belangenafweging

Samengevat kent de huidige Nederlandse restitutiepraktijk momenteel de volgende voorwaarden. In restitutieprocedures met betrekking tot NK-objecten geldt, dat als het verzoek is ingediend vóór 30 juni 2015 de beoordeling plaatsvindt volgens het geldende Rijksbeleid. Is het verzoek echter ná 30 juni 2015 ingediend, dan vindt het oordeel naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid plaats. Restitutieprocedures met betrekking tot overige onderdelen uit de Rijkscollectie worden beoordeeld naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid, waarbij groot gewicht wordt toegekend aan de omstandigheden van de verwerving door de bezitter en de mogelijkheid van kennis van de verdachte herkomst ten tijde van de verwerving van het betrokken cultuurgood. In restitutieclaims met betrekking tot de overige collecties van derden, die in de vorm van bindend advies zaken worden beslecht, heeft de procedure een flexibel karakter en kent waarde toe aan de bijzonderheden van het geval.¹⁸⁵

6.4. Overzicht adviezen Restitutiecommissie 2002-heden

Na het bestuderen van de vanaf 2002 uitgebrachte adviezen van de Restitutiecommissie zijn een aantal zaken inzichtelijk gemaakt. Deze zijn in het getoonde adviezenoverzicht van Bijlage I (pp. 153-160) weergegeven. De indeling is op zaaknummer en datum uitgevoerd. Sommige zaken zijn met naam en toenaam (familiennaam) aangeduid; de geanonimiseerde zaken geven doorgaans enkel het geclaimde kunstvoorwerp aan. De nummering vanaf 1 betreft zaken over de Rijkscollectie/NK-collectie; de nummering beginnend met het cijfer 3 betreft bindend advieszaken; de zaaknummers met cijfer 4 geven de zogeheten ‘hernieuwd advieszaken’ weer.

¹⁸³ Jaarverslag Restitutiecommissie 2017, p. 9.

¹⁸⁴ Zoominterview R.N. Naftaniël, Centraal Joods Overleg Amsterdam, d.d. 24 oktober 2020.

¹⁸⁵ Jaarverslag Restitutiecommissie 2014 pp. 10, 11. Behalve een onderzoeksfase waarin de relevante feiten worden onderzocht, bestaat er in deze zaken een adviesfase waarin een bindend advies voor partijen wordt uitgebracht en waarbij opnieuw de maatstaven van redelijkheid en billijkheid in acht worden genomen.

In het overzicht van Bijlage I is ook in beeld gebracht hoe de ingebrachte verzoeken zijn beoordeeld. In de tot en met 2019 gegeven 143 adviezen in Rijkscollectiezaken stonden ruim 1600 geclaimde cultuurgoederen centraal; de Restitutiecommissie besliste in 68 van de 143 Rijkscollectiezaken tot teruggave, in 56 gevallen werd geheel afwijzend geadviseerd. In negentien verzoeken kwam het tot een gedeeltelijke toewijzing.¹⁸⁶ Het is in enkele gevallen voorgekomen dat de Restitutiecommissie zich onbevoegd verklaarde, in het overzicht met de afkorting *OV* aangeduid. Dit gebeurde onder andere in de zaak waar brieven, foto's en een halsketting uit de nalatenschap van *Anne Frank* (1929-1945) werden geclaimd (RC 1.38).¹⁸⁷ In het overzicht is met afkorting *Kh* aangeduid waar het zogenaamde kunsthandel-zaken betreft. Deze zaken vormen om verschillende redenen een bijzondere categorie. Allereerst is voor deze kwesties een strenger teruggavebeleid geformuleerd, hetgeen in de uitkomsten tot uitdrukking lijkt te komen; in een betrekkelijk groot aantal, te weten in zestien kunsthandel-zaken is tot afwijzing van de teruggaveclaim geadviseerd; in tien kunsthandel-zaken werd de claim deels toegewezen.¹⁸⁸ Kunsthandel-claims worden gekenmerkt door een hoge graad van complexiteit, zowel inhoudelijk als procedureel.¹⁸⁹ Vooral met betrekking tot deze claims heeft de Restitutiecommissie door de grootte en complexiteit van de teruggaveverzoeken een langere onderzoeks-tijd nodig voordat zij tot een conclusie kan komen. Daar komt bij dat in Nederland in het *Interbellum* tussen 1918 en 1940 een aantal vooraanstaande en soms omvangrijke kunsthandels werd gedreven. Dit gegeven maakte een intensief en soms diepgravend onderzoek en een dialoog met de verzoekers nodig.¹⁹⁰ Het advies inzake *I. Rosenbaum NV* (RC 1.82 B) is een goed voorbeeld van een dergelijke zeer complexe kunsthandel-zaak.¹⁹¹ De complexiteit was vooral gelegen in ingewikkelde, nogal eens voorkomende constructies uit de kunsthandel-praktijk.¹⁹² Het is begrijpelijk dat er doorgaans veel tijd is gemoeid met het onderzoek naar deze feiten.

¹⁸⁶ Jaarverslag Restitutiecommissie 2019, p. 18.

¹⁸⁷ Jaarverslag Restitutiecommissie 2006, pp. 20, 21. De voorwerpen bleken te zijn ontvreemd uit huis van *Otto Frank* (1889-1980) in Zwitserland rond 1980. De Restitutiecommissie verklaarde zich hier onbevoegd; het ging weliswaar om cultuurgoederen maar niet om goederen waarover het bezit was verloren door omstandigheden die direct verband hielden met het naziregime.

¹⁸⁸ Jaarverslag Restitutiecommissie 2008, p. 24, 25. Ofwel de verzoekers zelf bleken niet in staat de nodige aanwijzingen te verschaffen, ofwel nader onderzoek door de Restitutiecommissie toonde onvoldoende aan wanneer de kunsthandel het object had gekocht. Omdat hiermee het behoren tot de vereiste 'oude handelsvoorraad' niet bewezen kon worden, zag de Restitutiecommissie zich genoodzaakt tot afwijzing van het restitutieverzoek te adviseren. Als voorbeeld noemt zij zelf in haar jaarverslag van 2008 de kunsthandel-zaak *Van Messel* (RC 1.57).

¹⁸⁹ Jaarverslag Restitutiecommissie 2010, p. 12.

¹⁹⁰ Jaarverslag Restitutiecommissie 2010, p. 15.

¹⁹¹ Jaarverslag Restitutiecommissie 2011, pp. 42-46.

¹⁹² Jaarverslag Restitutiecommissie 2011, p. 77. Zo werd in kunsthandel *Rosenbaum* gebruik gemaakt van zogenaamde *metawerken*. Hierbij bestond de optie om kunstwerken voor gemeenschappelijke rekening van twee of meer partijen, de zogeheten *metisten*, door een van de partijen aan te kopen. Hierbij kon de partij die het werk feitelijk onder zich had als de juridisch eigenaar van het werk worden beschouwd, terwijl de economische eigendom aan de partijen gezamenlijk toebehoorde. De bezitter-metist kon als eigenaar zelfstandig over het werk beschikken maar was gehouden de opbrengst te delen met de andere metist(en) volgens een door hen onderling overeengekomen sleutel. De kunsthandel die werken feitelijk onder zich had kon dus volgens de Restitutiecommissie als eigenaar in de zin van het restitutiebeleid worden aangemerkt.

Ondanks het strenge regime van voorwaarden wordt in kunsthandel-zaken soms rekening gehouden met bijzondere omstandigheden. In de zaak *Hiegentlich* speelden deze een bepalende rol. (RC 1.116) (afb. 13)¹⁹³

Afbeelding 13 Twee miniatuur muiltjes van geglazuurd aardewerk met polychroom decor (NK 302 A-B)

Hiegentlich/Rijk

RC 1.116; advies d.d. 14 november 2011

bron: https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_1116.html

Uit het overzicht valt verder op dat slechts in zestien gevallen sprake is van een zelfstandige claim met betrekking tot een voorwerp van toegepaste kunst, in het overzicht aangegeven met de afkorting *Tk*. Deze objecten zijn overigens wel vaker betrokken in een teruggaveverzoek als zij onderdeel zijn van een (voltallige) kunstcollectie. Het aantonen van eigendomsrechten gaat dan op het niveau van een gehele verzameling (zoals bijvoorbeeld in de zaak van de *collectie May II* (RC 1.112)).¹⁹⁴ Opmerkelijk is dat in een aanzienlijk aantal zaken, waarvan bijvoorbeeld *Von Podwinetz* (RC. 1.73) *May* (RC 1.76) en de kunsthandel-zaken *Rubens* (RC 1.64), *Van Leeuwen* (RC 1.63) en *Staal* (RC 1.62) getuigen, sprake was van intensief herkomstonderzoek en actieve opsporing en benadering van mogelijk rechthebbenden door het BHG.

¹⁹³ Jaarverslag Restitutiecommissie 2011, p. 70. Zo was in de zaak *Hiegentlich* sprake van een relatief kleine eenmanszaak in kunst van een Joodse eigenaar die niet, zoals sommige collega's, bijzondere bescherming genoot tegen anti-Joodse maatregelen. De verordeningen, zo luidde de redenering van de Restitutiecommissie, zullen het de kunsthandelaar in kwestie extra hebben bemoeilijkt. Ten overstaan van de Duitse koper Lempertz, zal hij bovendien extra druk hebben gevoeld. De claim van de erven werd daarom gedeeltelijk toegewezen.

¹⁹⁴ Jaarverslag Restitutiecommissie 2011, p. 58-61.

In 2008 kwam via deze weg meer dan de helft van de dertien behandelde zaken aan het rollen. Ook de zaak *Lachmann* (RC 1.66) (afb. 14) is in dit verband illustratief.¹⁹⁵

Afbeelding 14 *Portret van een vrouw met waaier, J.A. Rootius.*

Lachmann/Rijk (NK 3389)

RC 1.66; advies d.d. 3 maart 2008

bron: https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_166.html

In totaal was in de periode 2008 tot en met 2019 in achttien zaken sprake van een door de Restitutiecommissie uitgebracht bindend advies.¹⁹⁶ Daarvan werd in de helft van de gevallen de claim toegewezen, in zeven kwesties kwam het tot een afwijzing en in twee situaties tot een gedeeltelijke toewijzing. In slechts twee zaken vroegen claimant en huidige bezitter een bindend adviesprocedure aan waarin toegepaste kunst onderwerp van het restitutieverzoek was.¹⁹⁷ Het lijkt geen toeval dat de eerste bindend advieszaken zijn uitgebracht in 2008, het jaar waarin concreet een aanvang werd gemaakt met het (tweede) museale herkomstonderzoek; het ligt voor de hand dat de (potentiële) ontdekkingen van geroofd museaal bezit nabestaanden op hun verloren kunstbezit opmerkzaam hebben gemaakt.

¹⁹⁵ Jaarverslag Restitutiecommissie 2008, pp. 26, 45, 49, 52, 55, 72.

¹⁹⁶ Het betreft hier de zaken die in het overzicht van pp. 37-39 met cijfer 4 zijn weergegeven.

¹⁹⁷ Jaarverslag Restitutiecommissie, pp. 85-88. Het betreft hier de zaken onder de nummers 1.12, 1.27, 1.30, 1.47, 1.52, 1.56, 1.58, 1.6k0, 1.63, 1.69, 1.104, 1.114, 1.133, 1.147, 3.153, 3.163.

Geclaimde objecten

In de afgegeven adviezen stonden zeer uiteenlopende voorwerpen centraal. Waar in veel gevallen zeventiende- en achttiende-eeuwse schilderijen van meestal Hollandse meesters onderwerp van claims waren, kwamen ook bijzondere gebruiksvoorwerpen voor restitutie in aanmerking. Zo werd in 2006 geadviseerd tot teruggave van een zogeheten *kidoesjbeker* (NK 3519) (RC 1.30). (afb. 15) Het betrof hier een zilveren beker met Hebreeuwse inscriptie.¹⁹⁸ Dat de teruggevraagde kunstvoorwerpen vaak een persoonlijk karakter hebben bewijst ook de claim uit 2007 op de eerdergenoemde tinnen *maccabeeën lamp* (NK 399) (RC 1.69) (afb. 9, 10).¹⁹⁹ Daarnaast waren onder andere sier- en gebruiksvoorwerpen inzet van restitutieverzoeken zoals commodes, kasten, tapijten en kleinere toegepaste kunstvoorwerpen zoals bijvoorbeeld zilveren miskelken, een bisschopsstaf in zilver en zelfs een bamboe pijlenkoker.

Afbeelding 15 *Kidoesjbeker met Hebreeuwse inscriptie* (NK 3519)

anoniem/Rijk

RC 1.30; advies d.d. 3 april 2006

bron: https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_130.html

¹⁹⁸ Jaarverslag Restitutiecommissie 2016, pp. 17, 18. Het woord *Kidoesj*, letterlijk heiliging, wordt in de Joodse traditie aangeduid als de zegening die wordt uitgesproken over een glas wijn ter gelegenheid van het begin en de afsluiting van de *sjabbat* en bij andere feestdagen en plechtigheden.

¹⁹⁹ Jaarverslag Restitutiecommissie 2007, pp. 68-70. De verzoeker diende hier een restitutieverzoek in naar aanleiding van een bezoek aan de tentoonstelling 'Geroofd maar van wie?' in de Hollandse Schouwburg in Amsterdam. Het voorwerp heet ook wel *chanoekia* of *menora*, en betreft een lamp die wordt gebruikt tijdens het Joodse *Chanoekafeest*, dat wordt gevierd ter herinnering aan de her-inwijding van de *Tempel in Jeruzalem* door de *Makkabeeën*, nadat zij in 165 v Chr de Syriërs hadden verslagen. De lamp was volgens verzoeker een *Bar-Witsa* geschenk aan hem van zijn oom. Volgens de Restitutiecommissie wees nader ingesteld kunsthistorisch onderzoek uit dat de geclaimde lamp een aantal specifieke kenmerken bezat die deze uniek maakten.

H7 Evaluatie belangenafweging periode 2013-2020

In het jaarverslag van 2019 blikt de Restitutiecommissie zelf terug op de wijziging van de beoordelingscriteria uit 2012 en haar gevolgen. Uit deze eigen evaluatie lijken weinig nieuwe feiten te volgen. Volgens de Restitutiecommissie kan voorlopig worden geconcludeerd dat de 'Aanbevelingen van de Commissie Ekkart' nog steeds een belangrijke rol spelen in haar adviezen. Aansluitend meldt zij heel duidelijk dat, nu het beoordelingskader is verruimd, er niet alleen rekening kan worden gehouden met het bewijs van oorspronkelijk eigendom en onvrijwillig bezitsverlies; na de vaststelling van deze feiten kunnen nu alle betrokken belangen worden afgewogen. 'Zo kan de wijze waarop bijvoorbeeld de Staat het geclaimde kunstobject heeft verworven in haar oordeel een rol spelen', aldus het commentaar. De Restitutiecommissie vermeldt in haar jaarverslag uit 2019 dus expliciet dat zij de gewijzigde belangenafweging legitiem kan toepassen. In 2019 betrof deze belangenafweging de adviezen over Witmond (RC 1.146), Berolzheimer (RC 1.116), Herbert Gutmann (RC 1.157) en Lierens (RC 1.69). De commissie verantwoordt in haar verslag dat zij 'alle betrokken belangen in aanmerking heeft genomen, alvorens te adviseren tot restitutie'. De in 2012 uitgesproken verwachting van de staatssecretaris dat het aantal claims uit de NK-collectie langzamerhand zou gaan afnemen, lijkt volgens de Restitutiecommissie vooralsnog inderdaad uit te komen.²⁰⁰

Bestudering van de restitutieadviezen 2013-2020; gevolgtrekkingen

Om daadwerkelijk een beeld te krijgen hoe de balans in restitutiekwesties tussen 2013 en 2020 is komen te liggen zijn in dit onderzoek alle adviezen vanaf 2013 bestudeerd. Hierbij vallen een aantal zaken op. Ten eerste vermeldt de Restitutiecommissie vanaf dan in haar adviezen telkens zeer expliciet dat er wordt geoordeeld 'naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid'. Hierbij zouden de internationaal aanvaarde beginselen en de beleidslijnen van de regering echter 'nog wel worden betrokken'. Tot zover lijkt er weinig te zijn veranderd.

In beslissingen waar het NK-zaken betreft, zijn de Ekkart aanbevelingen nog steeds volop in beeld. Dat lijkt terecht nu al in 1945 voor deze objecten werd bepaald dat restitutie aan de rechtmatige eigenaren hoofddoelstelling was. Waar het echter de - breed van toepassing verklaarde - maatstaven 'redelijkheid en billijkheid' betreft, lijkt (te) veel ruimte te zijn ontstaan voor de positie van de huidige bezitter. Het tijdstip en de omstandigheden van de

²⁰⁰ Jaarverslag Restitutiecommissie 2019, pp. 12, 13. Zo wordt de verkoop van kunstwerken door Joodse particulieren in Nederland vanaf mei 1940, maar ook die vanaf 1933 in Duitsland en 1938 in Oostenrijk, nog altijd als 'gedwongen verkoop' beschouwd. (Zie de eerdergenoemde zaken *Berolzheimer* (RC 1.166), *Herbert Gutmann* (RC 1.157) en het NK-advies inzake *Lierens* (RC 1.169)).

eigendomsverwerving door de huidige bezitter en het daarbij door hem verrichte onderzoek zijn bepalende factoren geworden. De goede trouw bij aankoop heeft het aangetoonde eigendomsrecht van de oorspronkelijke eigenaar als het ware op een zijspoor gezet.

Ook andere omstandigheden raken vaker in beeld. Er lijkt inmiddels een ruime marge te zijn ontstaan om de diverse betrokken belangen tegen elkaar af te wegen. Dit heeft meegebracht dat de Restitutiecommissie eigenlijk *arbitrair* verschillende aspecten in haar (moreel-beleidsmatige) advisering kan betrekken. Al vanaf 2005 is waarneembaar dat bijvoorbeeld ook de mate waarin de om teruggave verzoekende partij zich heeft ingespannen om het werk te achterhalen, de uitkomst van een claim in grote mate kan beïnvloeden. Tot slot noemt de Restitutiecommissie nadrukkelijk het ‘onderscheidenlijke belang van het werk voor de beide partijen en van het openbaar kunstbezit’. Het is vooral deze laatste overweging die tot veel kritische geluiden heeft geleid.

Vanaf 2013 is er een duidelijke verandering in de door de Restitutiecommissie gebruikte afwegingen te zien, in het bijzonder waar het de publieke en museale belangen van cultuurbezit betreft. In 2008 oordeelde de Restitutiecommissie in haar drie bindend adviezen nog heel stellig dat de door het Zeeuws Museum in Middelburg aangevoerde argumenten onvoldoende waren om de claim van de nabestaanden *Flersheim* op het teruggevraagde werk van Toorop af te wijzen. Het schilderij, in de tachtiger jaren van de vorige eeuw door het museum te goeder trouw verworven, paste naadloos in de collectie maar diende naar het idee van de Restitutiecommissie desondanks terug te keren naar de erfgenamen. Vanaf 2013 lijkt opnieuw van een concreet keerpunt sprake te zijn. In de zogeheten Semmel-zaken krijgen de collectiebelangen van de betrokken musea voorrang boven de emotionele belangen van de nabestaanden. Reden om in het navolgende de aspecten van publieke en collectiebelangen wat beter te bekijken.

7.1 Publiek (openbaar) belang als argument

Om te beoordelen waar en waarom een publiek belang wordt meegewogen, is het goed eerst stil te staan bij de overwegingen die in de zaak Goudstikker zijn gemaakt. Het was immers in 2005 dat de Restitutiecommissie - naast de algemene vragen rond eigendom en onvrijwiligheid - voor het eerst stilstond bij de mogelijke ‘redenen van publiek belang die aan teruggave van kunstobjecten uit de Rijkscollectie in de weg zouden kunnen staan’.

De Restitutiecommissie gaf in deze zaak aan dat zij had onderzocht of er ‘gezien het kunsthistorisch belang van enkele van de terug te geven werken, een publiek belang aanwezig zou zijn om het werk niet te restitueren’. Voor de Restitutiecommissie was vanaf 2002, de eerste

jaren van haar adviespraktijk, het moment vlak vóór het bezitsverlies hierbij van doorslaggevend belang. 'Een eventuele naoorlogse verandering in de waardering voor de kunstwerken kan en mag geen invloed uitoefenen op het advies tot teruggave', zo luidde in 2005 de stellige redenering. De werken die Jacques Goudstikker regelmatig vanuit het buitenland naar Nederland haalde, waren in 1940 voor de verkoop bestemd; van bescherming van Nederlands cultuurbezit was in dat jaar überhaupt geen sprake.²⁰¹ Als gevolg van het tussen 2008 en 2013 uitgevoerde museumonderzoek en de doorgevoerde beleidsverruiming tussen 2012 en 2015 lijkt deze redenering inmiddels grotendeels achterhaald. De opvattingen van 'van toen' over noodzakelijke bescherming van bijzondere cultuurgoederen lijken minder van belang of ter zake doende. Daarentegen heeft de tegenwoordige waardering van publieke en museale belangen, aanzienlijk aan terrein gewonnen. De bescherming van onmisbare en onvervangbare 'kunst in de publieke ruimte' lijkt aan te sluiten bij een groeiend besef rond de waarde van het nationale cultuurbezit.

7.2 Afwegingskader beschermwaardigheidstoetsing van publiek en particulier cultureel bezit (A. en B.)

Hoe kan 'objectief' vastgesteld worden of er sprake is van een object met een publiek of particulier belang? Het moet bij openbaar kunstbezit in ieder geval gaan om een voorwerp van 'bijzondere cultuurhistorische of wetenschappelijke betekenis, waarvan gesteld kan worden dat het zowel onvervangbaar als onmisbaar is voor het Nederlands cultuurbezit'; permanente uitvoer naar het buitenland door verkoop wordt als onwenselijk beschouwd. Deze beoordeling van mogelijke 'beschermwaardigheid' vindt in Nederland plaats op grond van de beschermwaardigheidscriteria van twee regelingen. Allereerst is de zogenaamde Leidraad voor Afstoting van Museale Objecten (hierna: LAMO) opgesteld, die betrekking heeft op het domein van geregistreerde musea. Daarnaast bestaat sinds 2016 de Erfgoedwet, die zich richt op het 'uitvoeren, teruggeven en behouden van publieke en particuliere cultuurgoederen in ons land'. Deze wet is onder andere bedoeld voor 'eigenaren, gebruikers en kopers van cultureel erfgoed; musea en beheerders van de Rijkscollectie; archeologen en vrijwilligers in de archeologie; belangenverenigingen, zoals Erfgoedverenigingen; mensen die werken in de Erfgoedsector (bijvoorbeeld museummedewerkers of adviesbureaus), en gemeenten, provincies en verschillende onderdelen van de Rijksoverheid'. Met deze Erfgoedwet beoogt de Rijksoverheid het

²⁰¹ Jaarverslag Restitutiecommissie 2005, p. 39. Opvallend genoeg besprak de staatssecretaris het afgegeven advies 'in het kabinet', waarna een - op enkele belangrijke punten van het restitutieadvies - afwijkende motivering tot stand kwam. Volgens de staatssecretaris had het Hof Den Haag als rechtsherstelrechter de zaak van de Goudstikkerclaim al eerder definitief beslist, echter in dit 'bijzondere geval' leken gronden aanwezig om toch tot teruggave over te gaan te weten feiten en omstandigheden van het onvrijwillige bezitsverlies en de afwikkeling van de zaak begin jaren vijftig.

publieke en particuliere cultureel erfgoed in Nederland te beschermen.²⁰² Specifiek werd de bescherming van kunst in particulier bezit door de Commissie Pechtold kritisch onder de loep genomen. (B.) Om tot een globaal inzicht te komen op basis waarvan in Nederland over beschermwaardigheid van openbaar en particulier kunstbezit wordt beslist, is het relevant een aantal regelingen en instanties kort toe te lichten. (A.)

A. Beschermwaardigheidsstoetsing van ‘openbaar kunstbezit’

Museum Register Nederland

Het *Museum Register Nederland* (hierna: MR) is verantwoordelijk voor de vermeldingen in het zogenaamde ‘keurmerkregister’ van musea. De hierin opgenomen museale instellingen worden getoetst aan zeventien kwaliteitscriteria van de zogenaamde *Museumnorm 2020*. Een van deze criteria (te weten criterium 10) heeft betrekking op de herkomst van nieuwe verwervingen en bestaande collecties. Hierin staat vermeld dat musea het zorgvuldigheidsprincipe bij zowel nieuwe verwervingen als bestaande collecties dienen te hanteren.²⁰³ Verder draagt het MR op grond van de hiervoor genoemde LAMO zorg voor het beheer van de *Afstotingsdatabase* (hierna: ADB) en heeft zij de *Toetsingscommissie Beschermwaardigheid* (hierna: TCB) ingesteld.²⁰⁴

Leidraad voor Afstoting van Museale Objecten (LAMO)

De LAMO toetst beschermwaardigheid van museaal bezit op basis van een aantal criteria. Hierin zijn de begrippen *onvervangbaarheid* en *onmisbaarheid* opgenomen en zijn de *symboolfunctie*, *schakelfunctie* en *ijkfunctie* van culturele goederen geformuleerd. Het algemene referentiekader voor deze beschermwaardigheid is het ‘nationaal belang’, maar het is ook mogelijk dat juist het regionale of lokale belang dan wel de betekenis van het object voor een bepaalde groepering zwaar weegt (LAMO 2016, p. 12).²⁰⁵ De invulling van deze begrippen vergt kennis van zaken, waarbij het lastig zal zijn om volledige objectiviteit in acht te nemen.

²⁰² <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/erfgoed/erfgoedwet>, geraadpleegd op 15 september en 21 oktober 2020. Vóór 2016 waren er verschillende wetten en regels voor behoud en beheer van cultureel erfgoed, die allemaal samengegaan in deze ene nieuwe Erfgoedwet.

²⁰³ <https://www.museumregisternederland.nl/Portals/0/Museumnorm%202020.pdf?ver=2019-11-29-143713-323>, geraadpleegd op 15 september 2020. *In concreto* houdt dit in: ‘Het museum doet voorafgaande aan de verwerving van een object zijn uiterste best om de herkomst van het object vast te stellen en verwerft geen objecten waarbij sprake is van redenen tot twijfel over de herkomst. Het museum is op de hoogte van de herkomstgeschiedenis van de objecten in zijn collectie. Bij lacunes in de geschiedenis doet het museum zijn uiterste best deze te achterhalen en maakt de resultaten bekend’.

²⁰⁴ Email E. Bruggeman, Museum Vereniging Nederland Hilversum, d.d. 29 augustus 2020.

²⁰⁵ https://www.afstotingsdatabase.nl/Portals/0/Images/UitsprakenTCB/TCB_Collectie-Nusantara_V2017-05-15.pdf?ver=zYpQ4mJpoFFKL2cuiHK5BQ%3d%3d, geraadpleegd op 14 augustus 2020. Het gaat om de volgende begrippen: *Onvervangbaar*: er zijn geen gelijke of gelijksoortige voorwerpen in goede staat in het Nederlandse

Afstotingsdatabase (hierna: ADB)

De ADB laat zien welke objecten geregistreerde musea willen afstoten. Dit inzicht is bedoeld om de roulatie van overvloedige museumobjecten te bevorderen én belangwekkend erfgoed tegen vervreemding buiten het museale of publieke domein te beschermen. De gehele procedure verschaft inzicht en helderheid in de afstotingen van Nederlandse musea.²⁰⁶

Toetsingscommissie Beschermwaardigheid (TCB)

De TCB is ingesteld om bij twijfels over mogelijke beschermwaardigheid op grond van onafhankelijk onderzoek een uitspraak te doen. Deze toetsingscommissie moet zorgen voor een 'onafhankelijke en onpartijdige uitvoering van beschermwaardigheidstoetsingen'.²⁰⁷ Een dergelijke toetsing wordt uitgevoerd als er een voornemen bestaat tot afstoting van een 'mogelijk beschermwaardig' object of deelcollectie buiten het domein van de LAMO en/of de Erfgoedwet. In de periode 2016-2019 heeft de TCB beschermwaardigheidstoetsingen uitgevoerd en zes keer uitspraak gedaan in aanloop naar mogelijke afstoting. Opvallend genoeg werd in de zaak *Berolzheimer* (RC 1.166) (afb. 16) uit 2017 op grond van art. 4.18 van de Erfgoedwet door de minister advies gevraagd aan de TCB. De inhoud hiervan is door de Restitutiecommissie in haar belangenafweging betrokken maar niet doorslaggevend geweest. Hier lijkt de verruimde belangenafweging in de praktijk te zijn toegepast. Het (relatief nieuwe) belang van de Staat bij behoud van het object werd afgezet tegen het belang van restitutie. Hoewel de TCB diverse argumenten naar voren bracht, woog het belang van verzoekers bij teruggave van de in deze zaak geclaimde tekening uiteindelijk toch zwaarder dan het belang van de Staat bij behoud van de tekening voor de Rijkscollectie.²⁰⁸ In het op 16 april 2019 afgegeven advies over twee schilderijen uit de NK-collectie in de zaak *Lierens* (RC 1.169) (afb. 17), is de

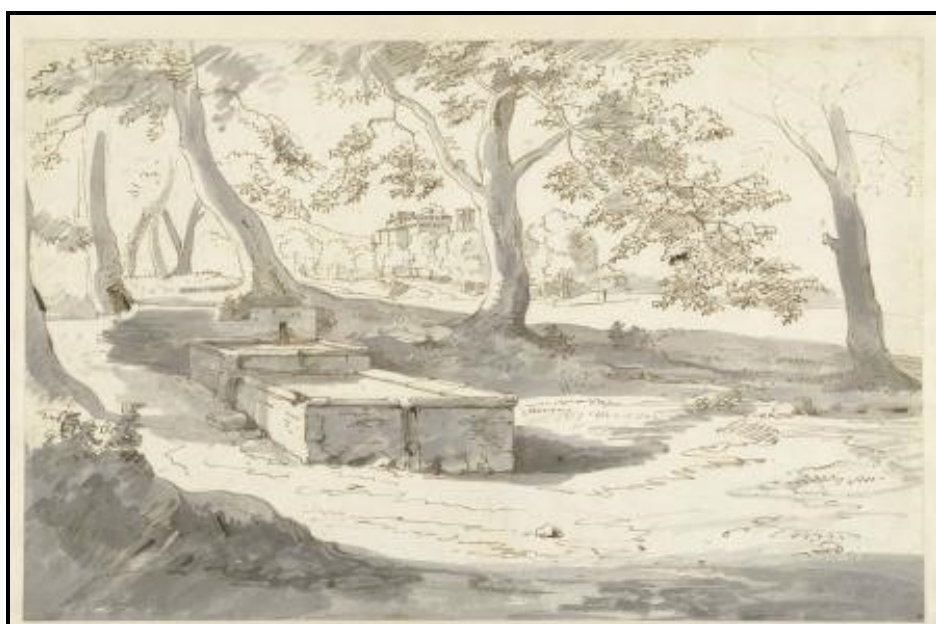
publieke domein aanwezig. *Onmisbaar*: het heeft minimaal één van de volgende functies: 1. *Symbolfunctie*, waaronder wordt verstaan de functie van een roerende zaak als duidelijke herinnering aan personen of gebeurtenissen, die voor het begrip en de appreciatie van de Nederlandse (cultuur) geschiedenis van overtuigend belang zijn; 2. *Schakelfunctie*, waaronder wordt verstaan de functie van een roerende zaak als wezenlijk element in een ontwikkeling, die voor de wetenschapsbeoefening, met inbegrip van de beoefening van de (cultuur) geschiedenis, in Nederland van overtuigend belang is; 3. *Ijkkfunctie*, waaronder wordt verstaan de functie van een roerende zaak als wezenlijke bijdrage in het onderzoek of de kennis van andere belangrijke voorwerpen van kunst, geschiedenis of wetenschap.

²⁰⁶ <https://www.afstotingsdatabase.nl/Hoe-werkt-het>, geraadpleegd op 12 augustus 2020. Doel van deze database is dus vooral gericht op het bieden van een platform voor het delen van informatie over afstotingen en het bieden van de mogelijkheid om aan de bel te trekken als mogelijk beschermwaardig erfgoed buiten het museale domein dreigt te verdwijnen.

²⁰⁷ <https://www.afstotingsdatabase.nl/Hoe-werkt-het>, geraadpleegd op 12 augustus 2020. De TCB bestaat uit twee vaste leden, met elk één of twee plaatsvervangers, en drie experts. De experts worden benoemd op basis van de benodigde expertise voor de te toetsen casus. Eén van de experts kan door de eigenaar van de objecten voorgedragen worden. De andere twee worden voorgedragen door het TCB-deskundigenteam.

²⁰⁸ Jaarverslag Restitutiecommissie 2017, pp. 12, 13.

TCB opnieuw door de minister om advies gevraagd. Blijkbaar neemt de beschermwaardigheid van kunstvoorwerpen onder houderschap van de Staat voor de regering een steeds grotere positie in bij de beoordeling van restitutiekwesties. De TCB achtte ook in deze zaak beide werken ‘beschermwaardig’ in de zin van de LAMO en de Erfgoedwet. De Restitutiecommissie plaatste in haar uiteindelijke advies een aantal bijzondere opmerkingen. Zo wees zij erop dat zij als commissie expliciet geen (beschermende) taak heeft in de uitvoering van de Erfgoedwet. Het zou dus geheel aan de minister zijn de adviezen van de TCB al dan niet in de uiteindelijke beslissing te betrekken. ‘In het kader van de redelijkheid en billijkheid, zo luidde de toelichting, zou de Restitutiecommissie de adviezen van de TCB ‘eventueel in haar beoordeling kunnen betrekken’. ‘Echter’, zo redeneerde zij, ‘daartoe bestaat in dit geval geen reden’.²⁰⁹

Afbeelding 16 *Gezicht op de abdij van Grottaferrata, Caspar van Wittel*

Berolzheimer/Rijk

RC 1.166; advies d.d. 4 september 2017

bron: https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_rc_1166.html

²⁰⁹ Jaarverslag Restitutiecommissie 2019, p. 26.

Afbeelding 17 *Elegant gezelschap in een Hollandse renaissancezaal, Dirck Franchoisz Hals en Dirck van Delen* (NK 2584)

Lierens/Rijk (Frans Hals Museum Haarlem)

RC. 1.169, advies d.d. 16 april 2019.

Bron: https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_rc_1169.html

Erfgoedwet

De Erfgoedwet uit 2016 hanteert voor beschermwaardigheid van culturele objecten van particulieren en de overheid soortgelijke criteria als in de LAMO worden gebruikt. Er moet sprake zijn van een cultuurgoed of verzameling van 'bijzondere cultuurhistorische of wetenschappelijke betekenis dat of die onvervangbaar en onmisbaar is voor het Nederlands cultuurbezit'. Het referentiekader voor de waardering is ook hier in principe nationaal: 'Wat is het belang van dit werk voor Nederland?' Hierbij spelen diverse kenmerken een bepalende rol. Zo bepalen onder andere 'de toestand' - in de zin van de conditie - en de rol als eventueel 'ensemble' mee of een kunstobject beschermwaardig is. Daarnaast zorgen ook 'de herkomst', 'de mate van zeldzaamheid' en 'het gebruik' voor een concrete invulling van de onderzochte beschermwaardigheid. Ook 'de cultuurhistorische, sociaal-maatschappelijk en beleevingswaarde' spelen mee in de beslissingen over een al dan niet gerechtvaardigde verdwijning van cultuurgoederen.²¹⁰

²¹⁰https://www.afstotingsdatabase.nl/Portals/0/Images/UitsprakenTCB/TCB_Bruidsbedden-AvdN_V2017-03-03.pdf?ver=aVu3er8FweH2uXzOmP48EA%3d%3d, pp. 2-4, geraadpleegd op 12 augustus 2020.

B. Beschermwaardigheidsstoetsing van 'particulier kunstbezit'

Sinds de Erfgoedwet van 2016 kunnen voorwerpen of verzamelingen die zich in particulier bezit bevinden en als 'onvervangbaar en onmisbaar' worden gezien, in het Register Beschermde Cultuurgooederen worden geplaatst.²¹¹ Hiermee kunnen zij in feite dus niet 'zomaar' aan een partij in het buitenland worden verkocht. Ook deze bescherming is opnieuw onder de aandacht gebracht. Via een evaluatie van de onderzoekscommissie Pechtold is de minister gewezen op noodzakelijke aanvullingen in regelgeving en praktijk.

Adviesrapport Commissie Pechtold

In 2019 kreeg de Raad voor Cultuur de opdracht een onafhankelijke commissie in te stellen die zich diende te buigen over de bescherming van waardevol cultureel erfgoed in particulier Nederlands bezit.²¹² In een commentaar van 18 december 2019 schreef redacteur *Arjen Ribbens* de directe aanleiding hiervoor toe aan de in januari 2019 ontstane ophef over de houtskooltekening 'Naaktstudie van een jongeman met opgeheven armen' van *Peter Paul Rubens* (1577-1640). Deze zou door wijlen *Prinses Christina* (1947-2019) worden geveild. Een oproep van begin 2019 om de veiling bij *Sotheby's* in *New York* niet door te laten gaan, werd destijds genegeerd; het werk werd op 30 januari 2019 voor ruim zes miljoen dollar geveild en verdween hiermee uit Nederland. Talloze museumdirecteuren ventileerden hun ongenoegen, nu niet gepolst was of er in de Nederlandse museumwereld interesse bestond in de beroemde tekening.²¹³ Een hevige discussie rond de bescherming van (particulier) erfgoed laaide op.²¹⁴ In het onderzoek van de door *Alexander Pechtold* (1965) voorgezeten commissie, stond dan ook vooral de vraag centraal in hoeverre de huidige wetgeving voldoende was. Uit onderzoek zou moeten blijken of deze een eventueel noodzakelijke aanscherping van beschermingscriteria verdiende. De Commissie Pechtold kwam uiteindelijk tot tien aanbevelingen en liet er in haar rapport van 30 december 2019 weinig misverstand over bestaan: 'De uitvoeringspraktijk was naar haar stellige mening onvoldoende transparant'.²¹⁵

²¹¹ <https://www.rijksoverheid.nl/nieuws>, geraadpleegd op 3 juni 2020. Het doel van deze bepalingen is gelegen in de wens om voorwerpen van bijzondere cultuurhistorische of wetenschappelijke betekenis of uitzonderlijke schoonheid niet voor het Nederlandse cultuurbezit verloren te laten gaan.

²¹² <https://www.raadvoorcultuur.nl>, geraadpleegd op 3 juni 2020. Deze Raad voor Cultuur is als wettelijk adviesorgaan van de regering en het parlement op het terrein van kunst, cultuur en media actief. Uitgangspunt in de activiteiten van deze Raad is het geven van gevraagd en ongevraagd, onafhankelijk advies, over actuele beleidskwesties en subsidieaanvragen.

²¹³ <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/buitenland/artikel/4593001/ruim-6-miljoen-voor-rubens-tekening-van-prinses-christina>, geraadpleegd op 9 juni 2020.

²¹⁴ <https://www.nrc.nl>, geraadpleegd op 3 juni 2020. Artikel d.d. 18 december 2019.

²¹⁵ <https://bescherming-cultuurgooederen.cultuur.nl/aanbevelingen/aanbevelingen>, geraadpleegd op 9 juni 2020. Bij het opvolgen van de nu opgestelde aanbevelingen zou er bij een volgende acute situatie - vergelijkbaar met de

De vraag rijst of de bepalingen uit de Erfgoedwet, met daarbij de aanscherpingen die de Commissie Pechtold in haar aanbevelingen formuleerde, direct of indirect van invloed kunnen zijn op het beleid en de praktijk van de Nederlandse Restitutiecommissie.²¹⁶ Hierbij is het allereerst van belang om te weten dat het formele uitgangspunt in restitutiezaken is, dat cultuurgoederen die in het kader van het restitutiebeleid van naziroofkunst uit de Tweede Wereldoorlog aan de rechtmatige eigenaar zijn teruggegeven, heel nadrukkelijk niet in aanmerking kunnen komen voor een aanwijzing als 'beschermd cultuuro goed'. Toch is het niet ondenkbaar dat de aanbevelingen van de Commissie Pechtold hun invloed kunnen doen gelden in restitutiezaken. Zo is het opvallend dat 'alternatieve compensatievoorstellen aan eigenaren van afgewezen cultureel erfgoed' in de rapportage ruim baan hebben gekregen.²¹⁷ Verder is het opmerkelijk dat de Commissie Pechtold heel expliciet de situatie hekelt dat 'open criteria rechtsongelijkheid creëren voor belanghebbenden'. Zij doelt hiermee op de onwenselijke situatie dat afwegingscriteria 'te algemeen' zijn geformuleerd, waardoor het voor betrokkenen in veel gevallen diffuus blijft hoe de belangenafweging en de daaropvolgende beslissing tot stand komen. Het is de vraag of ook hier sprake kan zijn van een parallel met de interpreteerbare criteria 'redelijkheid en billijkheid' en 'publiek en museaal belang' uit het verruimde afwegingskader van de Restitutiecommissie. Daarnaast zou het expliciete pleidooi van de Commissie Pechtold om 'particuliere eigenaren van aangewezen cultuurgoederen of verzamelingen voor de inbreuk op hun eigendom sneller een tegenprestatie op maat te kunnen leveren' van invloed kunnen zijn op de vigerende restitutiepraktijk. Volgens de Commissie Pechtold is het in ieder geval van groot belang dat tegenover deze inbreuk een vorm van compensatie dient te staan. 'Een transparant proces, waarbij alle relevante partijen worden betrokken en weten waar ze aan toe zijn, zal de

verkoop van de 'Rubens-tekening' - kunnen worden gehandeld volgens een algemeen gekend beleid, 'waarin iedereen zou kunnen volgen hoe besluiten tot stand komen'. Het oordeel of een cultuuro goed beschermwaardigheid verdient, zou in de toekomst tot stand kunnen komen op basis van kennis, expertise en ervaring. Er zou op deze wijze een duidelijk beeld kunnen ontstaan wat er in Nederland aan cultuurgoederen en verzamelingen aanwezig is en in welke mate dit al voldoende beschermd is, of alsnog aanwijzing zou dienen te krijgen. Volgens de Commissie Pechtold is de 'lijst' met cultuurgoederen die van nationaal belang zijn al enige tijd niet meer representatief en berust volgens de commissie te veel op 'hobby en lobby'. Volgens de Commissie Pechtold is de verantwoordelijke minister in de praktijk van de afgelopen jaren te terughoudend geweest om de lijst uit te breiden. Het beleid gaat er volgens de commissie ten onrechte vanuit dat de 'Collectie Nederland af' is. Dat is volgens de commissie Pechtold risicovol, zeker in vergelijking met de praktijk in ons omringende landen. De commissie heeft in haar rapportage dan ook een duidelijk pleidooi gehouden voor een meer actief, bewust en betrokken aanwijzingsbeleid gebaseerd op een duidelijke visie op wat wel en wat niet behouden moet blijven. De minister zou zich over afstoting dan wel behoud moeten laten adviseren door een vaste, onafhankelijke deskundigencommissie.

²¹⁶ <https://bescherming-cultuurgoederen.cultuur.nl/aanbevelingen/aanbevelingen>, geraadpleegd op 9 juni 2020. Hier is het complete rapport van de Commissie Pechtold digitaal te raadplegen. Uit de analyse van deze commissie blijkt dat cultuurgoederen en verzamelingen in Nederland in de praktijk (lang) niet voldoende bescherming genieten. Door problemen rond de uitvoering van de wet en onduidelijkheid over het bestaan en de interpretatie van sommige regelingen, bestaat steeds de dreiging dat belangwekkend cultuuro goed uit ons land verdwijnt. Reële mogelijkheden om cultuurgoederen en verzamelingen voor het Nederlands cultuurbezit te verwerven of te behouden ontbreken, en bestaande mogelijkheden zijn onder betrokkenen onvoldoende bekend.

²¹⁷ <https://www.verenigingrembrandt.nl/nl/nieuws/minder-terughoudend-meer-betrokken-commissie-pechtold-brengt-advies-uit-over-bescherming-cultuurgoederen-in-particulier-bezit>, geraadpleegd op 9 juni 2020. Hierbij zijn ook vragen rond restauratie, verzekering en fiscale aspecten aan de orde zijn gesteld.

gemoederen minder hoog doen oplopen' aldus de commissie in haar eindoordeel.²¹⁸ Naar aanleiding van het op 30 september 2019 verschenen rapport 'Van terughoudend naar betrokken', concludeerde de verantwoordelijk minister Van Engelshoven dat het Nederlandse erfgoed daadwerkelijk een betere bescherming tegen uitvoer naar het buitenland verdient.²¹⁹ Of, en zo ja welke gevolgen deze conclusie voor het Nederlandse restitutiebeleid zou kunnen hebben, is vooralsnog onduidelijk.

7.3 Museaal collectiebelang als argument

Behalve de aandacht voor het openbaar en particulier kunstbezit lijkt er binnen de Nederlandse restitutiepraktijk ruim baan te zijn gegeven aan een nieuw aspect. De waarde van werken voor de collecties van musea is in restitutieadviezen sinds 2013 in het middelpunt van de belangstelling komen te staan.

In bindend advieszaken die handelen over claims op bezittingen van 'derden' lijkt daarmee eveneens een verschuiving zichtbaar. De noodzaak tot rechtsherstel en de emotionele waarde van het geclaimde werk voor de erfgenamen bleken in de eerste periode waarin bindend adviezen werden afgegeven (2008-2010) nog doorslaggevend. Dit bracht mee dat in 2008 (de zaken Flersheim I en II) nog ten nadele van een eventueel naar voren gebracht 'museaal collectiebelang' werd beslist. Deze afwegingen lijken echter rigoureus te zijn gewijzigd. In een aantal restitutiekwesties is vanaf 2013 heel resoluut voorrang gegeven aan het belang van het museum bij het behoud van het geclaimde werk voor de collectie. De voorlopige aanname lijkt gerechtvaardigd, dat zelfs in situaties waarin het eigendomsrecht en het onvrijwillig bezitsverlies door de Restitutiecommissie in principe zijn erkend, de nabestaanden aan het kortste eind kunnen trekken. Het is hierbij vooral de zaak uit 2018 rond de 'geclaimde Kandinsky' die de gemoederen in onze samenleving in beweging heeft gebracht. Het afgegeven advies leidde in de media en binnen Joodse kringen tot veel kritiek. De uitspraak van de Restitutiecommissie - dat het hier geen roofkunst betrof, nu niet de bezetting maar een tegenvallend resultaat van het familiebedrijf *Lewenstein* de reden voor de verkoop zou zijn geweest - is omstreden. 'Niemand kan er toch vanuit gaan dat Joden in 1940 hun collectie vrijwillig verkochten?', is de nu gehoorde opmerking.²²⁰ Het lijkt duidelijk dat er vanaf 2013 andersluidende restitueoordelen zijn geveld. Zo ging de Restitutiecommissie bij de aanvang van haar werkzaamheden in 2002 - overeenkomstig de aanbevelingen van de Commissie Ekkart - bij verkoop door particulieren tijdens de oorlog *standaard* uit van dwang, tenzij anders zou zijn

²¹⁸ <https://bescherming-cultuurgoeederen.cultuur.nl/aanbevelingen/aanbevelingen>, geraadpleegd op 9 juni 2020.

²¹⁹ <https://www.nrc.nl>, geraadpleegd op 3 juni 2020.

²²⁰ NIW 31, pp. 10, 11.

gebleken. Het is opmerkelijk dat zij dit uitgangsprincipe in bindend advieszaken vanaf 2013 terzijde lijkt te hebben geschoven. Kan de conclusie zijn dat er inderdaad sprake is van een ‘draai’ in de uitspraken? Bij de beantwoording van deze vraag moet eerst een voorbehoud worden gemaakt. Het is belangrijk om voor ogen te houden dat de door het BHG ‘voorgekookte’ restitutiekwesties onderhand grotendeels zijn afgehandeld. De zaken die nu veelal zonder tussenkomst van het BHG aan de Restitutiecommissie worden voorgelegd, zijn doorgaans minder evident wat relevant bewijs betreft. Ook brengen advocaten zaken voor waarvan het noodzakelijk bewijs ontbreekt. Deze feiten hebben hun weerslag op de uitkomst van claims niet gemist; de herkomst van zaken blijft soms toch te onzeker, waardoor de Restitutiecommissie tot afwijzing moet besluiten. Toch moet de kracht van publieke en museale druk in de adviespraktijk van de Restitutiecommissie niet worden onderschat. De uitkomsten in de navolgende Semmel-zaken zullen deze premisse onderbouwen.

7.4 Ter illustratie: het collectiebelang in de vier ‘Semmel-zaken’

Op 25 april 2013 besliste de Restitutiecommissie in een viertal bindend advies- zaken op een verrassende manier. (RC 3.126, RC 3.127, RC 3.128 en RC 3.131)²²¹ Na bestudering van deze zaken kunnen er op zijn minst vraagtekens worden geplaatst bij de afgegeven adviezen. Vooral de verschillende keuze van argumenten is opvallend, met name in relatie tot het gegeven dat een reeks bepalende feiten in de vier zaken gelijk is.

In deze zaken betrof het werken uit het voormalig bezit van *Richard Semmel* (1875-1950), een vermogende Duitse ondernemer en kunstverzamelaar van Joodse afkomst. Als succesvol eigenaar van een textielfabriek in Berlijn had Semmel een omvangrijke kunstcollectie bijeengebracht. Na de machtsgreep in 1933 in Duitsland door de nazi’s ondervond ook Semmel de gevolgen van het anti-Joodse klimaat. De economische moeilijkheden waarin Semmel door de toenemende druk van het naziregime verkeerde, leidden volgens de erfgenamen tot de verkoop van een gedeelte van zijn kunstcollectie op veilingen in Amsterdam. Hij had immers liquide middelen nodig voor zijn pogingen om zijn onderneming te redden. Nadat hij alsnog zijn onderneming verloor, besloot hij Duitsland te ontvluchten. Door nauwe contacten en verrichte zorg aan de familie Semmel, aangewezen als erfgenamen, bleken de restitutieverzoekers geen rechtstreekse familie van Richard Semmel. Dat gegeven heeft zijn uitwerking in de afloop van de zaak waarschijnlijk niet gemist. Het is echter ook de invloed van de aangevoerde collectiebelangen die groot lijkt te zijn geweest.

²²¹ Jaarverslag Restitutiecommissie 2013, pp. 26-55.

De enige Semmel-zaak waarin het betrokken museum minder waarde hechtte aan behoud van het geclaimde werk, kreeg het consequent (in alle Semmel-zaken) door verzoekers gestelde ‘emotionele en morele belang bij teruggave van het schilderij’ voorrang; het Groninger Museum had in deze eerste zaak duidelijk aangegeven geen kunsthistorisch of ander belang bij behoud van het werk te hebben. *Riviergezicht met aanlegplaats* van Maarten Fransz. Van der Hulst keerde overeenkomstig het advies van de Restitutiecommissie vervolgens terug naar de erven. (RC 3.126) (afb. 18) Hierbij sloot de commissie zich aan bij het door de nabestaanden aangevoerde emotionele belang bij teruggave van het werk, ‘*getting family-history back*’.

Afbeelding 18 *Riviergezicht met aanlegplaats*, Maarten Fransz. van der Hulst (derden bezit)

Semmel/Groninger Museum

RC 3.126; bindend advies d.d. 25 april 2013

bron: https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_rc_3126.html

In de andere drie Semmel-zaken bleken echter de argumenten vóór behoud van de museumcollecties van doorslaggevend belang te zijn. Zo voerde het *Frans Hals museum* in Haarlem in de zaak over het werk *Duinlandschap met hertenjacht* van *Gerrit Claesz. Bleker* (RC 3.127) stellig aan, dat het schilderij een belangrijke plaats in de museumcollectie innam. (afb. 19) Het beeld was duidelijk: Bleker was een Haarlemse schilder en zijn werk was ‘typisch voor het nieuwe genre van het landschap, zoals dat aan het begin van de zeventiende eeuw in Haarlem werd vervaardigd’. ‘Bovendien’, zo voerde het Haarlemse museum aan, ‘was er op het werk een landschap met voorstelling uit de omgeving van Haarlem afgebeeld’. De Restitutiecommissie achtte het eigendomsrecht van de erven Semmel over het werk van Bleker ditmaal niet bewezen. Wellicht vormde de relatief grote afstand van de nabestaanden tot de oorspronkelijke eigenaar eveneens een obstakel tot toewijzing. Hoe dan ook wees zij het teruggave verzoek van de wettige erfgenamen van de hand. Het museum behield het gekoesterde werk.

Afbeelding 19 *Duinlandschap met hertenjacht*, *Gerrit Claesz. Bleker* (derden bezit)

Semmel/Gemeente Haarlem

RC 3.127; bindend advies d.d. 25 april 2013

bron: https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_rc_3127.html

In de Semmel-zaak over teruggave van het schilderij *Christus en de Samaritaanse vrouw bij de bron* van de Italiaanse barokschilder *Bernardo Strozzi* (1581-1644) (RC 3.128) komen opnieuw vragen over de ingezette belangenafweging naar voren. (afb. 20) Voordat *Dirk Hannema*, oprichter van *Museum de Fundatie* in *Zwolle*, het werk van Strozzi in 1933 verwierf, behoorde het toe aan Richard Semmel. Evenals uit de andere Semmel-zaken bleek, zag deze zich gedwongen ook dit doek van Strozzi in 1933 op een veiling in Amsterdam in te brengen, omdat hij acuut geld nodig had. Hier werd het werk vervolgens door Hannema verworven. Toen de wettige erfgenamen het werk in 2013 teruggeisten, kregen zij echter nul op het rekest. Eerder hadden zij gesteld dat zij bij restitutie zouden openstaan voor een regeling waardoor het schilderij in het museum zou kunnen blijven, echter alleen tegen betaling van een 'fair market value' van het werk. Het belang van het Overijsselse museum bij het 'internationale topstuk en onderscheidende element in de Zwolse Fundatiecollectie', woog volgens de Restitutiecommissie in deze zaak zwaarder dan de eerder - in de Semmel-zaak met het Groninger Museum- wèl van waarde geachte emotionele belangen van de erven. Ondanks het bewezen, onvrijwillig verloren eigendomsrecht van het schilderij, was het behoud van het kunstwerk 'van groot belang voor het museum en het publiek'. De beslissing viel uit in het voordeel van Museum De Fundatie in Zwolle, waardoor het Strozzi-werk als vast onderdeel van de collectie bleef tentoongesteld. Er werd door de commissie de toch wel bijzondere opmerking aan toegevoegd dat er 'geen enkele aanwijzing bestond dat Hannema noch het museum bij de verkrijging onzorgvuldig zouden hadden gehandeld'.

Afbeelding 20 *Christus en de Samaritaanse vrouw bij de bron*, B. Strozzi (derdenbezit)

Semmel/Museum De Fundatie Zwolle)

RC 3.128; bindend advies d.d. 25 april 2013

bron: https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_rc_3128.html

In de vierde Semmel zaak over de teruggave van *Madonna met wilde rozen* van Jan van Scorel uit het bezit van Richard Semmel (RC 3.131) oordeelde de Restitutiecommissie in een vergelijkbare trant. (afb. 21) Opnieuw oordeelde zij dat het door verzoekers aangevoerde belang bij teruggave, onvoldoende gewicht in de schaal zou leggen om het huidige eigendomsrecht voor het museum terzijde te schuiven. Het werk was in 1958 door de Gemeente Utrecht - met steun van de *Vereniging Rembrandt* - voor het *Centraal Museum* in Utrecht aangekocht. Volgens het museum waren de collectiebelangen groot. Allereerst was het werk van kunstenaar Jan van Scorel van grote betekenis geweest voor de ontwikkeling van de Utrechtse school. Daarbij had het museum het grootste aantal schilderijen van Van Scorel ter wereld. Het geclaimde werk was bovendien 'een van haar topstukken', zo betoogde zij. Als het teruggaveverzoek mocht worden toegewezen, zou het museum graag in contact komen met de erfgenamen om te onderzoeken of het werk voor het museum behouden zou kunnen blijven; hierbij werden alternatieve oplossingen niet uitgesloten. In haar advies stelde de Restitutiecommissie met een beroep op 'de redelijkheid en billijkheid' het belang van verzoekers achter bij de belangen van het museum. Het werk bleef waar het was. Het begin van een ingewikkeld debat leek te zijn ontstaan.

Afbeelding 21 *Madonna met wilde rozen*, Jan van Scorel (derden bezit) Semmel/Centraal Museum Utrecht RC 3.131;
bindend advies d.d. 25 april 2013

bron: https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_rc_3131.html

7.5 Motieven van nazaten als argument

Nadat in 2005 de Goudstikker-zaak tot ontknoping was gekomen, kwamen de daarbij gerestitueerde kunstwerken vrij snel onder de veilinghamer. De nabestaanden leken weinig affiniteit met de objecten te hebben en maakten het toegekende bezit direct te gelde. Dat kwam hen vanaf de uitspraak in 2005 op veel kritiek te staan. 'Waren er ooit eerder gerichte pogingen door hen ondernomen om restitutie na te streven? Was financiële schadeloosstelling de enige drijfveer om een teruggave-verzoek in te dienen? Was het ondanks de erfrechtelijke claim eigenlijk moreel wel legitiem dat een schoondochter van de oorspronkelijk eigenaar als terugeisende verzoeker optrad? Was enige terughoudendheid ten aanzien van teruggave niet op zijn plek, nu het ook voor ons land, toonaangevende en wellicht 'beschermwaardige' kunstwerken betrof?'

Feitelijk spitste de discussie zich toe op een aantal vragen. Behalve de kwestie rond het 'publieke belang van het Nederlandse cultuurgood', kwamen ineens ook de motieven van de nazaten meer centraal te staan. 'In hoeverre kwamen nazaten eigenlijk in aanmerking voor een restitutieclaim? Moest een uitzondering worden gemaakt voor 'niet-bloedverwanten'? Betekende een - via het erfrecht - wettelijk erkende claim op de kunstobjecten dat erfgenamen daarbij in overeenstemming zou moeten handelen met de oorspronkelijk eigenaar? Moest er een zekere grens worden getrokken in de rechtmatigheid van claims door erfgenamen? Er ontstond gaandeweg meer onduidelijkheid welke waarde - behalve in kunsthistorisch ook in moreel opzicht - aan de restitutie van geroofde kunstwerken moest worden toegekend. Tezamen met de prangende vraag welk cultureel belang er gelegen zou zijn in het behoud van waardevolle en unieke cultuurgoederen voor het openbaar kunstbezit in Nederland, was in feite een nieuw restitutedebat geboren. De Restitutiecommissie meldde in haar jaarverslag van 2007 de afweging van deze belangen inderdaad als 'de daadwerkelijke kern van het restitutiebeleid te zien'. Doordat de discussie rond deze nieuw opgeworpen belangenafweging zich destijds nog niet volledig had uitgerold, besloot de Restitutiecommissie zich aanvankelijke nog 'uit volle overtuiging' te houden aan de richtlijnen die van meet af aan (2002) door regering en parlement waren vastgesteld. Deze beoogden immers 'compensatie van de naoorlogse zuinigheid in de teruggave van geroofde kunstwerken' met een ruimhartig beleid.²²²

²²² Verslag Restitutiecommissie 2007, p. 10.

7.6 De goede trouw van de huidige bezitter als argument

In de belangenafweging kwam vanaf 2013 nog een derde aspect prominent in beeld. De goede trouw die de huidige bezitter tijdens de aankoop kon hebben gehad, kreeg gaandeweg steeds meer aandacht in uitgebrachte restitutieadviezen. De vraag is hoe groot de invloed van de goede trouw in principe kan en mag zijn in de uitkomst van teruggaveclaims. Hiertoe is het van belang om in te zoomen op de algemene rechtssituatie waarin kopers te goeder trouw iets hebben aangekocht dat achteraf gestolen blijkt te zijn.

In Nederland staat allereerst voorop dat een eigenaar zijn eigendomsrecht niet verliest als zijn eigendom wordt gestolen; hij blijft eigenaar en als hij zijn goed terug vindt, is hij gerechtigd om het op te eisen van de persoon die het onder zich heeft. Kan deze laatste dan vervolgens als *heler* worden aangemerkt? Doorgaans wordt bij het delict *heling* gedacht aan het ‘willens en wetens (ver)kopen van gestolen goederen’. In het Wetboek van Strafrecht is heling breder omschreven.²²³

Behalve de eigenaar kan de koper die te goeder trouw heeft gekocht en niet wordt verdacht van diefstal of heling van het aangekochte goed, eveneens bescherming toekomen. Hij moet dan wel hebben gekocht van een ‘professionele verkoper die handelde vanuit een bedrijfsmatige omgeving’.²²⁴ Onder omstandigheden kan de koper van een gestolen goed dus bescherming verdienen waardoor de oorspronkelijke eigenaar in dat geval het (gestolen) voorwerp dus niet bij hem kan opeisen. Aan die situatie zijn wel nadere eisen gesteld. Daartoe is in de eerste plaats vereist dat de koper bij aankoop *te goeder trouw* is geweest. Dat is in feite een ruim en subjectief begrip. Doorgaans wil het zeggen dat een koper die te goeder trouw was *meende en mocht menen het goed van een beschikkingsbevoegde te verkrijgen*. In principe zou men er dus vanuit mogen gaan dat een verkoper, bijvoorbeeld een veilinghuis dat een kunstwerk onder zich heeft, bevoegd is daarover te beschikken. De koper in Nederland moet echter wel degelijk nader onderzoek doen naar de beschikkingsbevoegdheid van deze verkoper. Dit brengt mee dat ten tijde van het naziregime van kopers verwacht mocht worden dat zij (veiling)aankopen niet klakkeloos konden verrichten, nu al snel bekend was dat er onder andere van Joden kunst werd ontvreemd.

²²³ <https://strafrechtadvocatenetwerk.nl/schuldheling-straffen/>, geraadpleegd op 2 september 2020. Er is sprake van heling door ‘het verwerven, voorhanden hebben of overdragen van een goed, of een persoonlijk of zakelijk recht van een goed vestigen of overdragen, met een vermoeden of weten dat het een door misdrijf verkregen goed betreft en er sprake is van winstbejag’. We spreken van *schuldheling* wanneer iemand ‘redelijkerwijs had moeten vermoeden’ dat hij of zij een door een misdrijf verkregen goed verwerft, voorhanden heeft of overdraagt.

²²⁴ <https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:RBROT:2017:2703>, geraadpleegd op 2 september 2020. Deze bescherming is geregeld in artikel 3:86 van het Burgerlijk Wetboek.

Op 19 september 2020 kwam een curieuze zaak in het nieuws. Ook hierin blijkt de al dan niet aanwezige goede trouw van de huidige bezitter, een museum, een bepalende rol te kunnen gaan spelen. *Oosje Silbermann* (1932) besloot in 2013 haar meest kostbare bezit - het schilderij van *Bart van der Leck* (1876-1958) *Compositie* uit 1918 - te schenken aan het Rijksmuseum Amsterdam. Zij deed dit naar eigen zeggen 'om de goden gunstig te stemmen', nu haar kleindochter ernstig ziek bleek. Toenmalig directeur *Wim Pijpes* (1961) kwam het abstracte doek persoonlijk bij haar ophalen. Silbermann claimt nu zeven jaar later dat zij de schenking in verwarde toestand deed. 'Het museum heeft bij de aanvaarding van haar schenking niet de nodige zorgvuldigheid in acht is genomen', zo luidt haar toelichting. Het museum had haar herroepingsbrief ten aanzien van de schenking 'nauwkeuriger dan al gebruikelijk' moeten onderzoeken. Als het museum en de betrokken notaris hadden voldaan aan hun onderzoeks-plicht - zoals de internationale museumregels voorschrijven - dan hadden zij de slechte geestestoestand van Silbermann kunnen constateren. 'Haar tegengestelde intenties hadden tot terughoudendheid aanleiding moeten geven', aldus het commentaar van de familie Silbermann. Volgens huidig directeur *Taco Dibbets* (1968) handelde het museum te goeder trouw in deze zaak. De civiele rechter moet zich in 2020 of 2021 nog over de kwestie - overigens geen roofkunst - buigen.²²⁵

Een treffend voorbeeld van een restitutiezaak over naziroofkunst waarin de goede trouw breed werd uitgemeten, is de eerdergenoemde zaak van het door de erven *Flersheim-Eberstadt* geclaimde werk *Gebed voor de maaltijd* van *Jan Toorop*. (afb. 22) Om haar bonafide gedrag te kunnen onderbouwen vroeg het Zeeuws Museum in Middelburg destijds advies aan de *Commissie Museale Gedragslijn* (hierna: CMG) De adviesvraag had onder andere betrekking op de zorgvuldigheid van het museum ten tijde van de aankoop van het werk. De CMG oordeelde dat het Zeeuws Museum niet onzorgvuldig had gehandeld door geen nader onderzoek te doen. Het betreffende museum had in 1981 'niet kunnen weten of behoren te weten' dat er wellicht met de herkomst van het werk van Toorop iets aan de hand was. De CMG voegde hieraan toe: 'De herkomst van het schilderij bevat echter 'elementen die duiden op een discutabele verhandeling'. Zij vond het in de geest van de richtlijn dat gezocht moest worden naar 'mogelijk alternatieve redelijke en billijke oplossingen die recht deden aan het grote emotionele belang van de verzoeker enerzijds en het grote collectiebelang van het museum anderzijds', aldus de verklaring van de CMG.²²⁶ Om haar argumentatie verder kracht bij te zetten, bracht het Zeeuws Museum een verklaring in van Rudi Ekkart. Hierin sprak deze zich uit over de gebruiken in 1981 bij verwervingen door musea en binnen de kunsthandel met betrekking tot een mogelijk

²²⁵ NRC Handelsblad, 17 september 2020, p. 17.

²²⁶ Jaarverslag Restitutiecommissie 2008, p. 86. Het kunstwerk was in 1981 door het Zeeuws Museum in Middelburg aangekocht en volgens de erven tijdens de oorlog door de *Gestapo* geconfisqueerd. In deze zaak deed het betrokken museum expliciet een beroep op haar goede trouw bij de aankoop.

oorlogsverleden van de aankopen. De strekking van Ekkarts verklaring was dat zulke gebruiken in die tijd niet bestonden en dat recenter ontstaan bewustzijn niet zou mogen worden geprojecteerd op de periode van aankoop in 1981. Het museum voerde verder aan dat het onderzoek bij de aankoop weliswaar niet diepgravend was geweest, maar dat bij aankoop van moderne kunst, onderzoek naar een oorlogsverleden in die tijd in Nederland en daarbuiten niet gebruikelijk zou zijn geweest. Het zou in 1981 aan het museum dan ook 'niet bekend zijn geweest of redelijkerwijs bekend hebben kunnen zijn' dat een kunstwerk voor de oorlog aan een Joodse familie had toebehoord.²²⁷ Het museum voegde daar argumenten aan toe waaruit zou blijken dat het vertrek van het geclaimde werk uit haar collectie een groot verlies voor het museum zou betekenen.²²⁸ Alle aangevoerde argumenten ten spijt, wees de Restitutiecommissie de claim van de nabestaanden uiteindelijk toch toe. Hoewel pas vijf jaar na de aankoop van het Toorop-werk de *ICOM Code of Professional Ethics* werd gepubliceerd (1986) - waarin onder meer de eis werd gesteld dat museale aanwinsten voorzien moesten zijn van een deugdelijk bewijs van herkomst en waarin het museum een onderzoeks-plicht naar de herkomst werd opgelegd - bleek de emotionele band van de erven met het werk doorslaggevend. Uit de trouwfoto van het echtpaar Flersheim-Eberstadt - waar het werk zichtbaar was afgebeeld, bleek de grote affectieve waarde van het schilderij voor de familie. (afb. 23)

Het begrip 'goede trouw' kent in ons recht dus een duidelijke nuancering, maar verdient altijd een zorgvuldige toepassing. Het *bonafide* handelen kan niet zomaar worden aangenomen.²²⁹ Dat deze ruimhartige bescherming van kopers niet overal bestaat, laat het rechtssysteem van onder andere de VS zien. Dit kent geen waarde toe aan de goede trouw van de huidige eigenaar. Waar in de landen van Europa aankopen te goeder trouw in verschillende mate worden erkend, is het in de VS onmogelijk om gestolen waar te kunnen houden, ondanks het feit dat de koper te goeder trouw was.²³⁰ Daarmee kunnen Amerikaanse restitutieclaims nogal eens in een deceptie eindigen.

²²⁷ Jaarrapport Restitutiecommissie 2008, p. 88. Opvallend genoeg bracht het Zeeuws Museum in Middelburg in dezelfde motivatie een minder sterk argument naar voeren, door aan te voeren dat in 1981 de wetenschap dat een kunstwerk ooit in het bezit was geweest van iemand met een dubieus oorlogsverleden, niet noodzakelijk aanleiding behoefde te zijn voor nader onderzoek.

²²⁸ Jaarverslag Restitutiecommissie 2008, p. 89.

²²⁹ <http://www.wetrecht.nl/te-goeder-trouw/>, geraadpleegd op 2 september 2020. Te goeder trouw zijn houdt in dat iemand uit zuivere motieven handelt. Er mag geen sprake zijn van bedrog, misleiding, kunstgrepen, verzwijgingen of de wetenschap dat de handeling onwettig is. Toch is in de wet niet omschreven wat 'te goeder trouw' *in concreto* is of wanneer iemand te goeder trouw heeft gehandeld. Wat wel duidelijk in de wet staat, is een omschrijving wanneer goede trouw *niet* aanwezig is: wanneer iemand het feit of het recht niet kende, maar *behoorde te kennen*, kan hij niet stellen dat hij te goeder trouw was. Eventueel moet hij zelfs enig onderzoek doen zodat die feiten aan het licht kunnen komen. Ook zegt de wet, dat iemand toch *niet* te goeder trouw is, als weliswaar onderzoek totaal onmogelijk is maar hij goede reden had om te twijfelen.

²³⁰ Campfens (ed.) 2015, p. 119.

Afbeelding 22 *Gebed voor de maaltijd* van Jan Toorop (derden bezit)

Flersheim /Zeeuwse Museumstichting (Zeeuws Museum Middelburg) (Flersheim I)

RC 3.45; bindend advies d.d. 7 april 2008.

bron: https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_345.html

Afbeelding 23 *Huwelijksportret* van Edith Flersheim en Georg Eberstadt

Het schilderij *Gebed voor de Maaltijd* is op de achtergrond rechts deels zichtbaar.

bron: Jaarverslag Restitutiecommissie 2008, p. 88. (particuliere collectie)

H8 Casestudies; twee adviezen (2018 en 2019) van de Restitutiecommissie nader belicht

Uit de bestudering van twee, in respectievelijk 2018 en 2019 uitgebrachte adviezen (bijlage II) lijkt te volgen dat de belangenafweging in de restitutiepraktijk voor een deel is veranderd. Waar het bindend advieszaken - zoals de Semmel-zaken - betreft, in welke musea soms vastberaden van leer trekken tegen een dreigend verlies van een waardevol stuk uit de eigen collectie, adviseert de Restitutiecommissie regelmatig ten faveure van museale collectiebelangen. In NK-zaken zijn de belangen van rechtsherstel van materieel oorlogsleed nu nog vaak doorslaggevend. Ondanks de formeel gelijkgeschakelde belangenafweging voor alle claims zijn in de twee onderzochte zaken de belangen - waaronder die van 'rechtsherstel van materieel oorlogsleed'- verschillend gewaardeerd. De beide casestudies zijn voorzien van feitenrelaas, argumentatie van partijen en uitkomst samengevat opgenomen in Bijlage II. (p. 161-167)

In de eerste casestudy staat het restitutieverzoek van de erven Lewenstein met betrekking tot het werk *Bild mit Häusern* uit 1909 van *Wassily Kandinsky* uit de collectie van het Stedelijk Museum Amsterdam centraal. (afb. 24 en voorblad) De zaak was in december 2016 door de verantwoordelijk minister aan de Restitutiecommissie voorgelegd. De Staat is in deze zaak echter geen partij. Het geschil loopt tussen de Gemeente Amsterdam, die in 1940 het werk voor een zeer geringe prijs op een veiling bij Frederik Muller & Co in Amsterdam heeft verworven en de erven Lewenstein, die als erfgenamen het onvrijwillig verloren schilderij hebben teruggevraagd. In het laatste kwartaal van 2018 bracht de Restitutiecommissie over deze zaak een bindend advies uit. De commissie besliste dat de redelijkheid en billijkheid meebracht dat het museum het geclaimde werk kon behouden. Voor de erven zou het werk niet van emotioneel belang zijn; voor het Stedelijk Museum van des te grotere waarde. Hierbij werd de argumentatie van het museum zwaar gewicht toegekend. Het advies leidde tot veel beroering bij pers en publiek. De erfgenamen legden zich niet bij de uitspraak neer. Op 29 oktober 2020 is het werk bij de Rechtbank Amsterdam gevorderd; de eisende nabestaanden willen dat het bindend advies van de Restitutiecommissie uit 2018 nietig wordt verklaard. Hierbij is onder andere aangevoerd dat het Stedelijk Museum Amsterdam bij de verwerving niet te goeder trouw heeft gehandeld nu het voorafgaand aan de veiling prijsafspraken met een andere bidder maakte. Het advies in de zaak- Lewenstein is nationaal en internationaal bekritiseerd. De belangenafweging door de commissie zou volgens *Stuart E. Eizenstat* (1943), Amerikaans

diplomaat en jurist die de Washington Principles hielp opstellen, volledig in strijd zijn met de internationale afspraken over roofkunst.²³¹ De rechtbank wijst op 16 december 2020 vonnis.

Afbeelding 24 *Bild mit Häuser, Wassily Kandinsky, (Schilderij met huizen), Stedelijk Museum Amsterdam*
Lewenstein/Gemeente Amsterdam (Stedelijk Museum Amsterdam)

RC 3.141; bindend advies d.d. 22 oktober 2018

bron: https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_rc_3141.html)

²³¹ <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/10/29/erven-lewenstein-vorderen-topstuk-kandinsky-van-stedelijk-a4017924>, geraadpleegd op 29 oktober 2020.

De tweede casestudy behandelt het restitutieverzoek door de erven Gutmann over veertien delen van het zogenaamde *Meissen-servies*, destijds in bezit van respectievelijk *Paleis Het Loo* in Apeldoorn, het *Rijksmuseum Amsterdam* en het *Zuiderzeemuseum* in Enkhuizen. (afb. 25) Eind 2014 werd door de nabestaanden van *Herbert Gutmann* (1879-1942) teruggave verzocht van deze serviesdelen uit de Rijkscollectie. *In concreto* ging het om veertien delen van het zogenoemde *stadhoudersservies*, een - met aan Nederland en Nederlands-Indië gerelateerde taferelen - gedecoreerd porseleinen *Meissen servies*. De minister werd hierbij vertegenwoordigd door de *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed* (hierna: RCE). Hoewel het belang van de serviesonderdelen van en namens de Staat voor de betrokken musea uitvoerig naar voren was gebracht, werden de bepleite collectiebelangen niet gehonoreerd. Voor een uitgebreide behandeling van de feiten en overwegingen in casestudy II wordt ook hier verwezen naar bijlage II.

Afbeelding 25 Delen porseleinen *Meissen servies* (*stadhoudersservies*) (Rijkscollectie)

Gutmann/ Rijk (onder andere Paleis Het Loo)

RC 1.157; advies d.d. 14 oktober 2019

bron: https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_rc_1157.html

8.1 Voorlopige conclusie uit de casestudies

Wat is er uit deze twee praktijkvoorbeelden af te leiden? Kunnen er *überhaupt* parallellen worden getrokken tussen adviezen over geroofde kunstvoorwerpen uit de Rijkscollectie en roofkunst van (particuliere) eigenaren? Na de doorgevoerde belangenverruiming zou een vergelijking in principe mogelijk moeten zijn. In beide claims werden het onvrijwillig bezitsverlies en de eigendomsaanspraak aannemelijk geacht; de afgegeven adviezen luiden tegengesteld, ondanks de verruimde mogelijkheid de opgeworpen belangen gelijksoortig te benaderen. Het is duidelijk dat de positie van de huidige derde-bezitter (het Stedelijk Museum Amsterdam) in het Kandinsky-advies van 2018 bepalend is geweest voor de uitkomst. In beide casestudies is het pleidooi voor behoud van de geclaimde kunstvoorwerpen duidelijk en overtuigend gedaan. Toch is aan de collectiebelangen van de Staat (lees: de drie musea) in de Meissen zaak niet tegemoetgekomen.

Formeel kunnen deze belangen sinds 2015 eveneens meewegen in de besluitvorming. De prangende vraag is nu waarom deze collectiebelangen zo uiteenlopend zijn beoordeeld. In teruggaveverzoeken over NK-objecten, waarbij de Staat niet eigenaar maar 'houder' is, blijkt de Restitutiecommissie - in overeenstemming met haar oorspronkelijke mandaat - nog altijd sneller geneigd om de belangen van de erfgenamen te laten prevaleren. Over de teruggave van NK-kunstobjecten is feitelijk nooit onenigheid ontstaan. Waar het echter roofkunst uit het bezit van musea betreft, blijken museale collectiebelangen in de advisering verhoudingsgewijs zeer zwaar te wegen. Het lijkt er op dat de Restitutiecommissie hier enigszins uit de pas is gaan lopen. Het is de vraag of het belang van de collectie en datgene wat er door de huidige eigenaar in is geïnvesteerd - bijvoorbeeld aan restauraties - via de uitgangspunten van het internationale restitutiebeleid een rol zou mogen spelen. Staat de ontwikkeling en inzet van termen als 'collectiebelang' misschien haaks op de eigenlijke doelstelling van het teruggavebeleid? Dat geclaimde NK-collectie teruggaat, is lange tijd buiten elke discussie geweest. De Rijkscollectie (niet NK-collectie) kreeg in de eerder in hoofdstuk 7.2 onder A. genoemde *Berolzheimer*-zaak door de TCB ook al een behoorlijke status toebedeeld. In bindend advieszaken lijkt het museale collectiebelang - voor zover dat aangevoerd wordt- nu steevast de boventoon te voeren. Misschien kan in sommige gevallen de voorzichtige conclusie overigens wel zijn dat museale aankopen een beetje te haastig zijn gedaan. De goede trouw is dan weliswaar aantoonbaar, de gelegenheid wellicht iets te snel aangegrepen. De Restitutiecommissie beoordeelde in de Kandinsky-zaak de goede trouw en het collectiebelang als het ware 'in het verlengde' van elkaar. Dat lijkt een opmerkelijke ontwikkeling die mede de basis vormt voor een inmiddels fors uitgegroeid restitutiedebat.

H9 Maatschappelijk debat

De discussie in onze samenleving over de restitutiepraktijk in Nederland is sinds 2007 niet alleen groter maar vooral complexer geworden. Nadat geleidelijk vanaf 2005 in de media vragen ontstonden over de legitimiteit van de restitutie van door de nazi's geroofde cultuurgoederen, spitste de dialoog zich aanvankelijk slechts toe op twee vragen. Behalve de focus op de handelingen en motieven van de nazaten en de culturele belangen van openbaar kunstbezit in Nederland, ontstond echter eveneens onenigheid over andere issues. Om uiteenlopende perspectieven in beeld te brengen, zijn verschillende vragen (A. tot en met I.) voorgelegd aan personen uit onder andere de kunsthandel, de museumwereld, de Joodse gemeenschap en de restitutiepraktijk. Hierbij is ook de eigen positie van de Restitutiecommissie in een veranderende tijd weergegeven. De antwoorden zijn door de respondenten in principe op eigen titel gegeven en vertegenwoordigen slechts in een enkel geval de mening van de achterliggende instantie.

9.1 Stellingname door de Restitutiecommissie zelf

Het bestuderen van alle jaarverslagen heeft inzichtelijk gemaakt dat binnen de eigen gelederen van de Restitutiecommissie van een geleidelijke verschuiving van standpunt sprake is. Waar de commissie in 2006 nog duidelijk afstand nam van een 'gevreesde belangentegenstelling' tussen particuliere en publieke belangen (nabestaanden versus openbaar kunstbezit) en haar eigen onafhankelijkheid roemde, ontstond in 2008 een duidelijk bewustzijn van het ontstane spanningsveld. Vanaf dat jaar nam de openbare kritiek toe en zag de Restitutiecommissie zich zelfs genoodzaakt publiekelijk uit te leggen op welke afwegingen haar beslissingen waren gestoeld. De belangrijke uitgangspunten van het oorspronkelijke beleid zijn hiermee als het ware op losse schroeven komen te staan.

In 2006 gaf toenmalig voorzitter B.J. (Ben) Asscher (1925-2008) aan dat het vijfjarig bestaan van de Restitutiecommissie de mogelijkheid bood tot enige reflectie. Uit de terugblik van Asscher blijkt dat de Restitutiecommissie zich destijds al bewust was van de toenemende spanning tussen publieke en individuele belangen. 'De commissie is destijds ingesteld vanuit de bij het parlement levende gedachte dat er een tegenstelling zou kunnen bestaan tussen de belangen van verzoekers bij restitutie enerzijds en die van de overheid bij het behoud van het openbaar kunstbezit anderzijds'. Veertien jaar geleden was volgens Asscher 'de vrees voor een belangentegenstelling geenszins bewaarheid'. 'In deze vijf jaar heeft het Nederlandse restitutiebeleid een zekere vanzelfsprekendheid gekregen, die echter niet tot

zelfgenoegzaamheid mag leiden', zo luidde toen de redenering. 'Het restitutiebeleid heeft de ernstige tekortkomingen van het naoorlogse rechtsherstel niet kunnen compenseren, maar door de onafhankelijkheid en zichtbaarheid van de advisering en de transparantie van de besluitvorming, is vertrouwen in het huidige beleid opgebouwd. Bij de behandeling van de claims blijkt echter keer op keer hoe gevoelig deze materie bij de familieleden van de oorspronkelijke eigenaren van de geroofde cultuurgoederen ligt. De inmiddels opgebouwde internationale voorbeeldfunctie van het Nederlandse restitutiebeleid verplicht tot een onverminderd zorgvuldige behandeling van de reeds ingediende en nog te verwachten verzoeken om teruggave', zo luidde Asschers ondubbelzinnige commentaar.²³²

In 2008 gaf de toentertijd vertrekkend voorzitter van de Restitutiecommissie *Dick Herrmann* een interview voor NRC Handelsblad.²³³ Hierin ging hij dieper in op de kritische toon die in de media was ontstaan. Hij benadrukte allereerst dat juist ook particulieren zich tot de restitutiecommissie moeten kunnen wenden als er een discussie is ontstaan over restitutie van kunstwerken in hun bezit. Hij pleitte voor een 'weloverwogen antwoord in een zorgvuldige en zakelijke procedure waar het de vraag betreft of een kunstwerk aan de oorspronkelijke (Joodse) eigenaar moet worden teruggegeven'.²³⁴ Volgens Herrmann moet de procedure vooral niet onderworpen zijn aan de druk van juridische raadslieden of kunsthistorische experts. In het interview spreekt Herrmann zich eveneens uit over de toekomst van de Restitutiecommissie. In de eerste vier jaar viel de commissie vooral waardering ten deel; er was nauwelijks kritiek op de adviezen. Maar na het toewijzende advies over de Goudstikkercollectie in 2006 begon dat te veranderen; de kritiek nam toe. In haar jaarverslag maakte de Restitutiecommissie hiervan voorzichtig melding door te spreken over 'enige omslag in de publieke opinie'. In 2008 was er eveneens veel kritiek, ditmaal op de restitutie van twee werken van Jan Toorop. In beide gevallen moesten de schilderijen - in ruil voor de door de erven aangeboden terugbetaling van het aankoopbedrag - worden afgestaan. Toen het werk *Gebed voor een maaltijd* moest worden teruggegeven aan de nabestaanden, terwijl het *Zeeuws museum* in Middelburg het schilderij in 1981 in goed vertrouwen had aangekocht, waren negatieve reacties niet van de lucht. In NRC Handelsblad werd op 29 april 2008 zelfs beweerd dat de Restitutiecommissie hiermee 'radicale juridische precedënten' had geschapen. 'Ten gunste van de teruggave aan nazaten van Joodse nazislachtoffers wordt een wereldwijd geldend grondprincipe van het burgerlijk recht verlaten. Een koper die te goeder trouw is, kan niet langer zeker zijn van zijn bezit', zo luidde het commentaar.²³⁵ Volgens Herrmann speelden in de betrokken zaken de emotionele aspecten van de familie een belangrijke rol. Ook het aanbod van de erfgenamen om de koopprijs geïndexeerd

²³² Jaarverslag Restitutiecommissie 2006, p. 7.

²³³ Jaarverslag Restitutiecommissie 2008, bijlage 6, pp. 1-4.

²³⁴ Jaarverslag Restitutiecommissie 2008, p. 10.

²³⁵ <https://www.nrc.nl/nieuws/2008/04/29/gangbare-regels-werken-niet-bij-teruggave-van-roofkunst-11530002-a1332>, geraadpleegd op 20 oktober 2020.

te betalen maakte veel verschil. Ondanks het feit dat er altijd veel betekenis moet worden toegekend aan het feit dat iemand een kunstwerk te goeder trouw heeft gekocht, was in dit specifieke geval dat gegeven volgens Herrmann niet voldoende. Het is volgens hem overigens een groot misverstand dat particuliere kunstbezitters die te goeder trouw zijn, nu erg op hun tellen zouden moeten passen omdat ze zomaar een claim kunnen krijgen en hun bezit dan moeten afstaan. Volgens Herrmann moet een particulier die een kunstwerk in bezit heeft dat geroofd blijkt van Joden, zelf uitmaken of hij dat voorlegt aan de Restitutiecommissie. Die beslissing is aan hem. Het rumoer dat is ontstaan over de soms agressieve manier waarop particulieren door erfnamen van oorlogskunst en hun advocaten worden benaderd is volgens Herrmann terecht. Het past volgens hem niet binnen de Nederlandse rechtscultuur en is het dan ook af te keuren dat er morele druk op deze particuliere bezitters wordt uitgeoefend. Volgens hem is de Restitutiecommissie in het leven geroepen om de Nederlandse Staat alsnog te laten goedmaken wat na de oorlog misliep met de teruggave van oorlogskunst. 'De Staat heeft hierin een volslagen andere positie dan meneer X of mevrouw Y die bijvoorbeeld in 1983 argeloos een schilderij kocht'. Volgens hem geldt dat ook voor werken die uit de Goudstikkercollectie bij particulieren terecht zijn gekomen. 'Het onterecht trekken van parallellen van adviezen uit de Rijkscollectie naar die van particuliere eigenaars door claimanten is niet onze verantwoordelijkheid', zo stelt Herrmann resoluut. Hierbij blijft hij benadrukken dat het bij elke zaak van de omstandigheden afhangt of verkopen aan de nazi's gedwongen waren of niet. Omstandigheden die op elkaar lijken kunnen op cruciale punten toch van elkaar verschillen.

Kritiek en morele druk nemen toe; de commissie verantwoordt haar positie

Volgens *W.J.M. (Willibrord) Davids*, van 2009 tot 2017 voorzitter van de Restitutiecommissie, is de uitvoering van het restitutiebeleid een aangelegenheid van 'tweeërlei publiek belang'. Omdat het volgens hem gaat om kunstwerken die zich in veel gevallen in het bezit van de Staat bevinden, is de minister verantwoordelijk en heeft het parlement een controlerende functie. De uitvoering van het teruggavebeleid geschiedt dan ook door het *Openbaar Bestuur* (het ministerie van OCW). Verder is volgens Davids cruciaal dat de uitvoering zich zoveel mogelijk in de openbaarheid dient af te spelen. Het gaat immers om een vooral rechtvaardige afweging van belangen van nabestaanden en oorspronkelijk eigenaars, die hun eigendommen verloren zagen gaan door wat Davids noemt een 'weergaloos onrechtvaardig naziregime' en die daarna opliepen tegen een muur van bureaucratische kilte. Anderzijds dient voorkomen te worden dat er sprake is van ongerechtvaardigde verrijking. 'Dit dilemma is uitgewerkt in de *Washington Principles* en verder uitgewerkt in de *Verklaring van Terezín*.

Omdat de Staat medebelanghebbende is, vormt de Restitutiecommissie een onmisbare schakel van onafhankelijkheid en consistentie in het overheidsbeleid'.²³⁶

Het is echter juist deze onafhankelijkheid die op verschillende punten is bekritiseerd. De Restitutiecommissie kwam vooral in de laatste maanden van 2018 publicitair fors onder vuur te liggen. In de (internationale) media werd commentaar geuit op de wijze waarop de Nederlandse Restitutiecommissie invulling geeft aan het vinden van de door de Washington Principles voorgeschreven '*fair and just solution*'. De voornaamste kritiek op het werk van de Restitutiecommissie luidt vooral dat zij bij haar afwegingen in een aantal gevallen aandacht besteedt aan het belang van het kunstwerk voor de huidige bezitter, dikwijls een museum dat het kunstwerk rechtmatig heeft verkregen en deze bij de verkrijging ervan geen reden had aan de zuiverheid van de herkomst te twijfelen. In haar jaarverslag uit 2019 benadrukt de Restitutiecommissie dat zij nog steeds een formeel-juridische benadering vermijdt en haar adviezen zonder uitzondering geeft 'in de context van de verschrikkingen van de Holocaust'.

'Restitutie in brede zin, waar het gaat om herstel van onrecht dat met betrekking tot cultuurgooederen is geschied in een ver en soms minder ver verleden', krijgt volgens *Fred Hammerstein*, sinds 2017 voorzitter van de Restitutiecommissie 'terecht toenemende aandacht'. Het denken daarover gaat volgens hem gelukkig verder dan de vraag van teruggave van eigendom alleen. 'Het gaat, aldus Hammerstein, ook om herstel van schending van fundamentele rechten en verwoesting van de eigen en dierbare cultuur van mensen'. Hij sluit zijn voorwoord af met de opmerking dat het werk van de Restitutiecommissie niet alleen is gericht op het belang van de betrokken partijen, maar ook op het algemeen belang.²³⁷ Het is de taak van de Restitutiecommissie om onpartijdig en onafhankelijk te beoordelen of in voldoende mate vastgesteld kan worden dat een kunstobject inderdaad nazi-roofkunst is. De Washington Principles schrijven volgens Hammerstein voor, dat bij de beoordeling rekening moet worden gehouden met '*unavoidable gaps of ambiguities in the provenance in light of the passage of time and the circumstances of the Holocaust era*'. In de praktijk doen leemten in de herkomstgeschiedenis zich vaak voor, waardoor het lastig kan zijn om tot een verantwoord oordeel te komen. 'De Restitutiecommissie tracht op de meest inlevende manier naar claims te kijken omdat deze altijd hun oorsprong vinden in de gruwelen van het naziregime, de Holocaust en alles wat daaraan verbonden is'.

De taak van de Restitutiecommissie houdt volgens Hammerstein ook in, dat met zorgvuldigheid en nauwgezetheid de internationale en nationale maatstaven moeten worden gehanteerd. 'De Restitutiecommissie heeft al haar beslissingen met de grootst mogelijke zorgvuldigheid genomen', zo verdedigde Hammerstein de stellingname van de

²³⁶ Jaarverslag Restitutiecommissie 2009, p. 5.

²³⁷ Jaarverslag Restitutiecommissie 2019, pp. 5, 6.

Restitutiecommissie in haar bindend advies uit 2018, waarover beroering ontstond. ‘Zij beseft het belang van duidelijke toelichting van de overwegingen die aan haar beslissingen ten grondslag liggen. Zeker nu er misverstanden over de motivering van haar adviezen is ontstaan’. Het belang van het kunstwerk voor de huidige bezitter kan bijvoorbeeld meebrengen dat in plaats van teruggave een andere vorm van compensatie wordt geboden, zoals in Frankrijk vaak gebeurt. De vergelijking met onze Franse zuiderburen lijkt hier overigens niet geheel op zijn plaats, nu in de Nederlandse restitutiezaak van het schilderij van Kandinsky, waarover commotie ontstond, sprake was van een volledige afwijzing van de claim ten gunste van het museaal collectiebelang. Van een streven naar enige vorm van compensatie aan de nabestaanden is hier in het geheel geen sprake.

Volgens Hammerstein gaan achter de kritiek die sommige restitutie-adviezen oproepen, veel emoties schuil: gevoelens van slachtoffers van het naziregime, hun nabestaanden en de Joodse gemeenschap. ‘De aard van het werk van de Restitutiecommissie brengt met zich mee, dat teleurstellingen voor claimanten niet kunnen uitblijven’, zo stelt hij. Volgens Hammerstein is het afwijzen van een claim het voor de hand liggende voorbeeld daarvan.

Het leidende criterium voor de Restitutiecommissie blijkt nog altijd een ‘billijke uitkomst’. De keuze voor deze benadering is volgens Hammerstein vooral ingegeven door de voordelen ten opzichte van een gerechtelijke restitutieprocedure. Anders dan in procedures bij de civiele rechter zijn in Nederland geen verjaringstermijnen van toepassing. Daarbij is er bij particuliere slachtoffers - in tegenstelling tot kunsthandel-zaken - geen bewijslast en kan de verzoeker het complexe feitenonderzoek in belangrijke mate overlaten aan onafhankelijke onderzoekers van het Expertisecentrum. Het eigendomsrecht van de bezitter te goeder trouw wordt bovendien niet zonder meer beschermd en de aanwezigheid van goede trouw hoeft dan ook niet in de weg te staan aan herstel van nazi-gerelateerd onrecht.²³⁸

²³⁸ Jaarverslag Restitutiecommissie 2018, pp. 5, 6.

9.2 Meningen over een aantal vraagstukken met betrekking tot het Nederlandse restitutiebeleid? (Stellingen A. tot en met I.)

Uit het tot nu toe verrichte scriptieonderzoek is naar voren gekomen dat het restitutiebeleid sinds 2005-2008 aan toenemende kritiek onderhevig is. De kritische geluiden zijn vooral gericht op aspecten die - zoals uit de voorgaande studie bleek - zodanig problematisch zijn gebleken, dat zij aanleiding gaven tot uiteenlopend commentaar. Het debat betreft onderwerpen waarover weinig consensus bestaat. Om verschillende perspectieven op het restitutievraagstuk te belichten zijn diverse personen benaderd om hun visie op een aantal levende vragen te geven. Zij kregen via email en telefoon of langs persoonlijke weg een aantal bekritiseerde aspecten uit de restitutiepraktijk voorgelegd. Zo werden uit de museale wereld Mirjam Westen, conservator Hedendaagse Kunst, Museum Arnhem en Anne-Dirk Renting, oud conservator en bibliothecaris, Paleis Het Loo Apeldoorn aangeschreven. Vanuit de kunsthandel zijn de visies van Jim van der Meer Mohr, Fine Art Consultant, Den Haag en van Willem-Jan Hoogsteder, Hoogsteder & Hoogsteder, Den Haag achterhaald. Via een digitaal interview met Ronny Naftaniël, vicevoorzitter van het Centraal Joods Overleg, Amsterdam is getracht de mening van de Joodse gemeenschap in Nederland zo goed mogelijk weer te geven.²³⁹ Rudi Ekkart, als kunsthistoricus en voormalig voorzitter van de Commissie Ekkart vanaf 1998 betrokken bij de beleidsmatige, inhoudelijke en uitvoerende aspecten van het Nederlandse Restitutiebeleid, gaf in een telefonisch interview uitgebreid zijn visie op de huidige en toekomstige praktijk weer. Tot slot zijn de al eerder in het openbare debat verschenen meningen en opmerkingen van diverse onderzoekers, journalisten en juristen opgenomen.

'Veldonderzoek' in de vorm van telefonische en digitale interviews

Aan de zes bovengenoemde respondenten zijn acht restitutie-issues voorgelegd. Zo werd hun mening gevraagd over de noodzaak tot restitutie (vraag A.), de waarde van het museumonderzoek uit 2008-2013 (vraag B.), het meewegen van de motieven, inspanningen en (familiaire) relatie van de erfgenamen tot de oorspronkelijk eigenaar (vraag C.), de waardering van de tussen 2012 en 2015 doorgevoerde verruiming in het restitutiebeleid, van de redelijkheid en billijkheid, en van de goede trouw van de huidige bezitter (vraag D.), het meewegen van belangen van openbaar kunstbezit en/of museumcollecties (E.), de rol van de commerciële advocatuur in restitutiezaken (F.), de overweging om restitutiezaken onder te

²³⁹ <https://www.cjo.nl/>, geraadpleegd op 16 september 2020. Zoominterview R.N. Naftaniël, Centraal Joods Overleg Amsterdam, d.d. 24 augustus 2020. Het Centraal Joods Overleg is volgens Naftaniël de koepel van Joodse organisaties in Nederland en behartigt de belangen van haar gemeenschap.

brenge(n) bij de gewone rechter (G.), en de noodzaak om een definitieve eindtermijn voor restitutieclaims vast te stellen (H.). Tot slot werd aan de respondenten om alternatieve oplossingen gevraagd (I.) Hieronder zijn alle reacties per vraagstuk weergegeven.

A. Hoe luidt de mening over de noodzaak van restitutiebeleid in Nederland?

De noodzakelijkheid rond teruggave van tijdens de Tweede Wereldoorlog (1940-1945) geroofde kunstwerken lijkt in algemene zin niet betwist. Al diegenen die het trieste verloop van de nazirooftochten kennen, stellen zich doorgaans coulant op waar het restitutie van geroofde kunst betreft. Verzet tegen teruggave lijkt weinig uitgesproken, wel zijn de voorwaarden met betrekking tot restitutie nog wel eens onderwerp van gesprek.

Hoewel de roof van kunstcollecties (en goud en zilver), materieel gezien in vergelijking tot het totale bedrag van de naziroof relatief beperkt bleef, zijn hier volgens Aalders emotioneel gezien 'de grootste klappen gevallen'. Het verlies van een huis, zaak of pakket effecten kan vanuit financieel oogpunt impact hebben, maar deze verliezen zijn waarschijnlijk nog wel te vervangen. Objecten zoals een schilderij, een klok of een *medaillon* kenmerken zich echter vaak door sterke, bijzonder persoonlijke herinneringen aan een omgekomen dierbare. Dat maakt deze voorwerpen vaak onvervangbaar. Aalders spreekt zich in het voorwoord van zijn boek 'Roof' onomwonden uit dat 'restitutie de enig aanvaardbare oplossing kan zijn'. 'Joden hebben, met zigeuners, als bevolkingsgroep en als individuen, zowel materieel als immaterieel, ontegenzeggelijk het meeste van de Duitse bezetting te lijden gehad', aldus Aalders.²⁴¹ Bekend is dat overlevenden bij terugkeer hun huizen meestal totaal leeggeplunderd terugvonden; ontdaan van alles wat aan die specifieke plek bond en herinnerde. Hun familie was vaak totaal uitgeroeid en de inboedel - waarmee vaak herinneringen aan gelukkiger tijden waren gekoppeld - spoorloos verdwenen. Een schilderij in de huiskamer bijvoorbeeld - al dan niet van direct grote artistieke waarde - was niet meer terug te vinden en onvervangbaar. Materiële waarde speelde in die gevallen nauwelijks een rol, dit in tegenstelling tot de affectieve waarde.

Pieter den Hollander geeft in zijn boek over kunsthandelaar Goudstikker aan dat er 'des te meer reden is om de geschonden eigendomsrechten als gevolg van een van de grootste rooftochten in de geschiedenis - de kunstroof door de nazi's - alsnog te herstellen, voor zover de oorspronkelijke rechthebbenden of hun erfgenamen nog in leven zijn'. Volgens Den Hollander is de zaak Goudstikker 'een wrang voorbeeld gebleken, waarin het morele gevoel voor

²⁴¹ Aalders 1999, pp. 14, 17, 22.

rechtvaardigheid in conflict kwam met de legalistische opstelling van een overheid die haar beoordelingsfouten bleef ontkennen'.²⁴²

Hopmans citeerde in haar publicatie over de teruggave van de Toorop-werken in 2008 de veelzeggende aanduiding '*legacy of shame*', een kwalificatie die ook wel als 'bezoedelde erfenis' kan worden aangeduid. De omschrijvingen geven aan hoe belangrijk het rechtsherstel van deze geschonden erfenis doorgaans wordt beschouwd.

Venema liet zich in zijn boek over de Nederlandse kunsthandel uit de bezettingstijd tussen 1940 en 1945 evenmin onbetuigd. Hoewel hij door zijn overlijden in 1993 de echte ervaring van de aandacht voor het restitutievragestuk niet meer heeft meegemaakt, stak hij zijn afkeuring over de kunstroofpraktijken in ons land niet onder stoelen of banken. Naast het feit dat de kunsthandel ineens weer een bedrijfstak bleek te zijn 'met grote winstmogelijkheden', was volgens Venema sprake van 'het gruwelijke misbruik dat gemaakt kon worden van de gediscrimineerde en vervolgde positie waarin onze Joodse landgenoten kwamen te verkeren'.²⁴³

Muller en Schretlen - als historisch onderzoekers aangesteld om onder andere 'een bijdrage te leveren aan de opheffing van de bestaande waas van geheimzinnigheid over de werkwijze van de SNK' - hebben zich in hun rapportage niet op persoonlijke titel uitgesproken over de noodzaak tot restitutie van naziroofkunst.²⁴⁴ Door echter met hun onderzoeksresultaten een basis te leveren voor aanbevelingen met betrekking tot een te ontwikkelen restitutiebeleid, kan uit hun publicatie 'Betwist Bezit' duidelijk worden afgeleid dat een gereguleerd teruggavesysteem onvermijdelijk was. Hun boek staat vol met heldere conclusies die allemaal wijzen op de bittere noodzaak tot rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers.

In de museumwereld blijken de kaarten toch enigszins anders te liggen. Hoewel er in de praktijk geen echte *communis opinio* blijkt te bestaan over de wenselijkheid van teruggave van Holocaustkunst wordt het teruggavebeleid in het algemeen wel als juist en terecht aangeduid. Volgens *Mirjam Westen*, conservator hedendaagse kunst in het Museum Arnhem, is het belangrijk dat deze kunstwerken worden opgespoord en teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar. Oud conservator en bibliothecaris van Paleis Het Loo in Apeldoorn *Anne-Dirk Renting* is van mening dat het restitutiebeleid ten aanzien van naziroofkunst, zoals ontwikkeld in de aanloop naar de uitspraak in de Goudstikker-claim, goed en moreel hoogstaand is.²⁴⁵ Navraag bij de voor museaal herkomstonderzoek verantwoordelijke wetenschappelijk medewerkers van het *Bureau Collecties* van het Rijksmuseum Amsterdam - *Merel van Erp* en *Mara Lagerweij* - leverde geen inhoudelijke reactie op. Hun werkzaamheden richten zich op de mogelijk niet heldere herkomsten met bijbehorende objecten. Hun onderzoek focust zich klaarblijkelijk enkel

²⁴² Den Hollander 1998, pp. 4, 7, 29. Den Hollander ontving voor zijn boek over de zaak Goudstikker in 1998 een subsidie van het *Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten*.

²⁴³ Venema 1986, schutblad.

²⁴⁴ Muller en Schretlen 2002, p. 7.

²⁴⁵ Email A.D. Renting, Paleis Het Loo Apeldoorn, d.d. 31 augustus 2020.

op wetenschappelijk onderzoek. Van Erp en Lagerweij houden zich binnen hun museum formeel niet bezig met de beoordeling van restituties. Wel gaven zij aan alle informatie die beschikbaar komt aan de onderzoekers van het Expertisecentrum te overhandigen, mocht er een claim zijn op een object uit de collectie van het Rijksmuseum Amsterdam. Zij verwezen niet door naar een inhoudelijk en restitutie-verantwoordelijk persoon binnen hun museum.²⁴⁶ Voor zijn aantreden als algemeen directeur deed *Taco Dibbets* tijdens de zogenaamde *panel discussion* op het symposium *Fair and just solutions* in 2012 overigens wel een aantal duidelijke uitspraken rondom het veel-bediscussieerde onderwerp van restitutie van nazi-roofkunst. Als toenmalig *directeur collecties* benadrukte hij de nog sterk levende collectieve emoties over de Holocaust. ‘Het is onmogelijk om te voorspellen wanneer deze gevoelens vervagen en de maatschappij het niet langer als haar plicht beschouwt om deze claims tot een goed einde te brengen’, aldus Dibbets in 2012.²⁴⁷

Binnen de gelederen van de kunsthandel zijn de meningen vrij duidelijk. Volgens Fine Art Consultant en voormalig taxateur en veilingmeester van kunst en antiek *Jim van der Meer Mohr* is het op zich een goede zaak dat roofkunst wordt gerestitueerd aan de nabestaanden, mits de objecten ook daadwerkelijk gestolen of onteigend zijn door de nazi's. In zijn algemeenheid is hij van mening dat de claim dan ‘zonder discussie’ moet zijn. De erven moeten ook echt erven in rechte lijn zijn, het object moet aantoonbaar onder dwang zijn verkocht of ontegenzeggelijk zijn geroofd. Helaas is het volgens hem zelden tot nooit een ‘ja’ of ‘nee’, ‘de claim is 100% terecht’. Ook vindt hij dat eigenlijk alle claims die behandeld zijn in de jaren vijftig van de vorige eeuw onder leiding van A.R. de Vries niet meer voor heroverweging in aanmerking zouden moeten komen.

Of een restitutiezaak in het verleden al definitief is afgehandeld, is echter een vraag die door de Restitutiecommissie vanaf haar oprichting in 2002 serieus is genomen. Het uitgangspunt van het Rijksbeleid is, dat rechtsherstel dat na de oorlog is gerealiseerd niet wordt overgedaan, tenzij sprake is van nieuwe inzichten. Afgehandelde zaken worden in beginsel dus niet opnieuw geopend. Hoewel de Restitutiecommissie de afgelopen jaren verschillende keren tot het inzicht kwam dat schijnbaar afgehandelde kwesties toch onterecht als afgesloten waren afgedaan, getuigen de zaken *Wassermann* (RC 1.86) en de zaak *May* (RC 1.76) uit de vigerende restitutiepraktijk dat achter afgedaan rechtsherstel in principe een punt wordt gezet.²⁴⁸ Verder blijkt volgens Van der Meer Mohr dat in sommige zaken de kunststukken door de oorspronkelijke eigenaar zijn geveild in het begin van de jaren dertig. Het is dan niet altijd even

²⁴⁶ Email M. van Erp, Rijksmuseum Amsterdam, d.d. 6 september 2020.

²⁴⁷ Campfens (Ed.) 2015, bijlage II, *panel discussion*, p. 128.

²⁴⁸ Jaarverslag Restitutiecommissie 2008, p. 29.

duidelijk in hoeverre er sprake was van gedwongen verkoop. De Restitutiecommissie spreekt volgens Van der Meer Mohr behoorlijk snel van 'gedwongen verkoop'.²⁴⁹

Volgens *Willem-Jan Hoogsteder*, directeur-eigenaar van kunsthandel Hoogsteder & Hoogsteder in Den Haag, is het werk van de Restitutiecommissie lovenswaardig. 'Elke zaak wordt uitermate zorgvuldig behandeld. We moeten niet vergeten dat er zoveel is gebeurd in de periode 1940-1945; er was veel leed, onder Joden en ook onder Nederlanders en andere bevolkingsgroepen'.²⁵⁰

Volgens Ronny Naftaniël, vice-voorzitter van het Centraal Joods Overleg in Amsterdam is het Nederlandse restitutiebeleid jarenlang behoorlijk consistent geweest. In Washington zijn destijds de richtingen aangegeven over wat er op het gebied van restitutie moest gebeuren. Aan de *Commissie Ekkart* is de opdracht gegeven om de criteria vast te stellen voor teruggave. Deze waren in eerste instantie voor de *NK-collectie* opgesteld, die in feite als 'gestolen' werd beschouwd. Er is toen voor een soepel teruggavebeleid gekozen; daar is toen vooral op ingezet. Toen museale collecties erbij kwamen is het volgens hem als het ware gaan kantelen. Het motief van museale collectiebelangen is eigenlijk in het geheel niet duidelijk. 'In dit alles moet een modus gevonden worden. Teruggave is in principe altijd aan de orde als kunst in de periode 1934-1945 is gestolen of onvrijwillig is kwijtgeraakt. Er moet wel altijd enige mate van bewijs van eigendom zijn'. Naftaniël vindt het overigens goed dat het restitutiebeleid momenteel geëvalueerd wordt. 'Vanuit het Centraal Joods Overleg zijn we ook met de minister in gesprek. In beginsel moet de niet geclaimde NK-collectie in bezit en onder beheer van de Joodse gemeenschap in Nederland komen. Er gaat een totaal verkeerde voorbeeldfunctie uit van de situatie dat een van Joden geroofd maar niet geclaimd kunstwerk dat onder de Rijkscollectie valt, in een museum hangt met slechts een verwijsbordje naar het oorlogsverleden. Het Rijk moet gestolen goederen niet onder zich willen hebben. Als je jonge mensen naar het museum wilt brengen moet je ervoor zorgen dat het niet-gestolen goederen zijn die getoond worden. Het is heel belangrijk dat daar aandacht voor is'.²⁵¹

In de ogen van Rudi Ekkart, voormalig voorzitter van de Commissie Ekkart in Den Haag, is de eerste taak van de Restitutiecommissie om tot de conclusie te komen of er sprake is rechtmatigheid van de aanspraken. Zijn de huidige claimanten inderdaad wettige erfgenamen van mensen die onvrijwillig het geclaimde bezit zijn kwijtgeraakt? Daar moet eerst een 'ja of nee' op komen. Pas daarna kan de vraag in beeld komen of iets te goeder trouw is verworven, 'waarbij we in het algemeen zeggen dat de museumwereld en eigenlijk ook de kunsthandel een verplichting hebben om aandacht te besteden aan de herkomst', aldus Ekkart. We mogen hierbij overigens niet vergeten dat in de jaren dertig op Duitse veilingen door iedereen, ook de Joodse

²⁴⁹ Email J. van der Meer Mohr, Fine Art Consultant Den Haag, d.d. 17 augustus 2020.

²⁵⁰ Telefonisch interview W.J. Hoogsteder, Hoogsteder & Hoogsteder Den Haag, d.d. 12 september 2020.

²⁵¹ Zoominterview R. Naftaniël, Centraal Joods Overleg Amsterdam, d.d. 24 augustus 2020.

kunsthandel, werd gekocht. Echter zodra een teruggaveverzoek gaat over een object dat in bezit is geweest van een instelling of persoon 'die beter had kunnen weten toen het verworven werd in de jaren dertig of in de oorlogsjaren', dan schuift de schaal op naar toewijzing van de claim. Het komt ook voor dat er een schikking wordt getroffen waarbij dan de voorwaarde rond goede trouw doorwerkt in de afgesproken vergoedingsverhouding van bijvoorbeeld 90% voor de claimanten -10% voor de huidige eigenaar; de goede trouw is hoe dan ook wel een factor in de uiteindelijke uitkomst van een restitutiezaak. Alle inspanningen met betrekking tot restitutie dienen op een 'gevoel van rechtsherstel' gericht te zijn. Echter naarmate de afstand tot de oorspronkelijk eigenaar groter wordt, beantwoordt het proces minder aan zijn oorspronkelijke doel. De gevoelswaarde rond rechtsherstel is trouwens relatief. Er zijn voorbeelden waarin voorwerpen van zeer geringe waarde gekoesterd werden en teruggingen omdat de affectieve waarde met betrekking tot overleden ouders zeer groot was. Daarentegen zijn ook zaken bekend waar het om een zeer grote waarde ging, doch waar grote ruzies in familieverband ontstonden. Waar familieleden voorheen uitstekend met elkaar op konden schieten, raakten zij in familiale twisten verzeild. In zijn algemeenheid is rechtsherstel belangrijk maar moet een duidelijke band tussen degene waar iets naar toe gaat en de oorspronkelijk eigenaar wel aanwezig zijn. Andere vormen van roofkunst, bijvoorbeeld de *Napoleontische rooftochten* en *koloniale roofkunst*, liggen eigenlijk nog vele malen ingewikkelder. Ook het probleem rond illegale export is groot evenals het beroemde probleem van de *Elgin marbles*.²⁵²

²⁵² Telefonisch interview R. Ekkart, oud-voorzitter van de Commissie Ekkart en van diverse andere commissies op het terrein van restitutie Den Haag, d.d. 25 september 2020.

B. Hoe wordt gekeken naar de uitkomsten en consequenties van het verrichte museumonderzoek?

Rond 2000 ontwaakte in ons land het besef dat veel Joden al vanaf 1933 onvrijwillig hun kunstbezit waren kwijtgeraakt. De conclusie dat zij - al dan niet vrijwillig - toen al maatregelen namen die leidden tot het verlies van hun kunstschaten, maakte eens te meer duidelijk dat museale en particuliere collecties mogelijk nog veel roofkunst zouden kunnen bevatten.²⁵³ Bekend is dat bijvoorbeeld Dirk Hannema - destijds directeur van Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam - tijdens de Tweede Wereldoorlog samenwerkte met de Duitsers. Hiermee bezorgde hij het museum in feite een slechte reputatie. Dit was voor het Rotterdamse museum aanleiding om volop in het eigen 'oorlogsverleden' te duiken. Mede naaraanleiding van het tweede, op landelijk niveau gestarte museumonderzoek in 2008 heeft Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam inmiddels ruim zesduizend aankopen onderzocht die werden gedaan in de periode 1933-1945. Bijdertig kunstwerken kon de herkomst niet als 'onbesmet' worden gekwalificeerd. Bekend is dat er hiervan al kunstwerken van onder andere Jan Toorop bij de rechtmatige eigenaar zijn teruggekeerd.²⁵⁴

Musea zelf lijken zich in het algemeen positief uit te laten over het initiatief om hun collecties op onzuivere herkomsten te onderzoeken. Zo beoordeelt Westen het museumonderzoek als zeer belangrijk, overigens niet alleen naar verwervingen vanaf 1933 maar ook van daarvoor. Zij wijst er op dat er ook veel is ontvreemd uit voormalige kolonies.²⁵⁵ Ook Renting acht het correct en lovenswaardig dat musea onderzoek hebben gedaan of laten doen naar eventuele roofkunst in hun collecties en daarmee proactief het restitutiebeleid ondersteunen. 'Musea willen geen roofkunst in hun collecties, al was het maar om niet in opspraak te komen'. Hij voegt daaraan toe dat de grote landelijke bibliotheken, waar zo'n onderzoek helemaal nog niet heeft plaatsgevonden, hier een voorbeeld aan zouden kunnen nemen. Hij denkt hierbij in de eerste plaats aan de Koninklijke Bibliotheek (hierna: KB) in Den Haag en de Universiteitsbibliotheken in ons land.

Volgens Renting is het bekend dat in welgestelde vooroorlogse Joodse kringen grote boekencollecties met vele kostbare werken aanwezig waren. 'Het kan haast niet anders dan dat ook dit boekenbezit, net als het kunstbezit, in de nazitijd aan de wandel is gegaan. Ook in

²⁵³ Schoordijk 2010, p. 68. Volgens deze auteur namen ook in ons land Joodse ondernemers en bankiers vanaf 1937 al maatregelen omdat zij een invasie zagen aankomen. Dit leidde tot talloze vooroorlogse vermogensverschuivingen, waarin kunstbezit regelmatig voorwerp van transactie was.

²⁵⁴ <https://www.trouw.nl/es-b1f9e1e6>, geraadpleegd op 25 mei 2020.

²⁵⁵ Email M. Westen, Museum Arnhem, d.d. 24 augustus 2020.

bibliotheken zou proactief herkomstonderzoek duidelijkheid kunnen bieden. De KB zou hier een voortrekkersrol in kunnen nemen'. Overigens verwacht Renting niet dat herkomstonderzoek in veel gevallen absolute duidelijkheid zal scheppen.²⁵⁶

Naftaniël vindt de rol van Stedelijke Musea lastig, zij opereren in feite als particulieren, dus hun positie bevindt zich eigenlijk in een schaduwgebied. 'Particulieren hebben overigens in het algemeen een andere verantwoordelijkheid dan de Staat', aldus Naftaniël.

Volgens Ekkart heeft het museumonderzoek vanaf 2008 onder verantwoordelijkheid van de museumdirecties zélf plaatsgevonden. Het verzet dat naar aanleiding van claims op kunstvoorwerpen uit museale collecties is gedaan, lijkt volgens hem misschien verbazingwekkend. 'Allereerst moeten we niet vergeten dat museale collega's ook allemaal mensen zijn. Die schrikken vaak enorm van claims. Er zijn musea die heel veel (hebben) moeten inleveren; die reageren soms in eerste instantie heel negatief op het restitutiebeleid. Later komen ze op hun reactiepatroon terug en geven aan in hun eerste respons te ver te zijn gegaan'.²⁵⁷

²⁵⁶ Email A.D. Renting, Paleis Het Loo Apeldoorn, d.d. 31 augustus 2020.

²⁵⁷ Telefonisch interview R. Ekkart, oud-voorzitter van de Commissie Ekkart en van diverse andere commissies op het terrein van restitutie Den Haag d.d. 25 september 2020.

C. Mogen de restitutie-motieven, de al dan niet verrichte teruggave-inspanningen dan wel de afstand of relatie van erfgenamen naar de oorspronkelijke eigenaar bepalende factoren zijn?

Naast de onrust over prevalerende collectiebelangen, is discussie ontstaan rond de vraag of het aanvaardbaar zou kunnen zijn dat met een restitutieclaim enkel financieel voordeel zou worden nagestreefd. Moest niet slechts een ander doel centraal staan: herstel van eigendomsrechten en materieel oorlogsleed uit het naziverleden waarvan vele nog altijd niet waren hersteld? En wat te denken van de door sommigen noodzakelijk geachte aanwezigheid van enige verbondenheid met het kunstwerk? Is het verenigbaar met de oorspronkelijke restitutedoeleinden om de binding van nabestaanden met het werk te laten meewegen? En zou de genomen moeite om een geroofd kunstwerk terug te krijgen wel of niet een beslissende factor mogen zijn?

Volgens Naftaniël is het in principe niet ter zake doende hoe ver claimanten van de oorspronkelijk eigenaar af staan. Het Nederlandse erfrecht is van toepassing en dat is een legitiem en dus voldoende uitgangspunt. Het erfrecht is in ons land de maatstaf voor ontvankelijkheid van een teruggaveclaim; dat ziet erop toe dat iemand tot in de zevende graad erfgenaam kan zijn om roofkunst terug te claimen. Daar ligt volgens hem de limiet. Het kan zijn dat de Staat besluit om de totale collectie van bijvoorbeeld koloniale kunst aan Indonesië terug te geven. Dat betekent dan nog steeds dat een Indonesisch individu op zijn beurt wel degelijk wordt beperkt door het Nederlandse erfrecht, aldus Naftaniël. 'In de Goudstikker-zaak werden de objecten allemaal geveild. Het ging echt niet om de nostalgische waarde van de voorwerpen maar puur om het geld. Dat mag als je erfgenaam bent. Wel is er hierbij een belangrijk voorbehoud te maken. Er zijn situaties denkbaar waarin eisen aan erfgenamen kunnen worden gesteld. Het feit dat je erfgenaam bent, houdt niet automatisch in dat je er alles mee kunt doen wat je wilt'. 'Je mag als Staat dan ook zeggen: 'Het is heel erg vervelend dat dit werk ons land verlaat'. Ik begrijp op zich wel het argument van 'cultuurbehoud', een land heeft natuurlijk recht op cultuurbehoud, maar dat mag in principe niet de teruggave van geroofde kunst verhinderen'.²⁵⁸

De positie van nazaten is volgens Ekkart een van de lastige onderwerpen. 'Ik heb sommige nabestaanden verdedigd tegen de publieke opinie dat alles na teruggave direct naar de veiling werd gebracht. Maar de rekeningen van juridische bijstand waren enorm. De overweging of het al dan niet om geld gaat is feitelijk niet aan mij. Als er bijvoorbeeld sprake is van een

²⁵⁸ Zoominterview R.N. Naftaniël, Centraal Joods Overleg Amsterdam, d.d. 24 augustus 2020.

gerestitueerd kunstvoorwerp met een waarde van €100.000,- en er is sprake van zeven erfgenamen en uitkopen is onmogelijk gebleken, dan is er eenvoudigweg geen andere oplossing dan het teruggegeven werk te verkopen'. Het is volgens Ekkart wel de vraag of een claim moreel terecht is als de huidige erfgenamen bijzonder 'indirect' zijn. 'Dan lijkt het belangrijke aspect van het restitutiebeleid om vooral 'een gevoelsmatig herstelrecht' in te bouwen, helemaal te zijn verdwenen. Onder de huidige omstandigheden geldt in Nederland het reguliere erfrecht. Het potentiële gevaar dat verworven rechten door de nabestaanden worden verhandeld, zou een slechte ontwikkeling zijn. Gelukkig is het zo ver nog niet'.²⁵⁹

In de zaak Kandinsky plaatsten juristen een kritische noot bij het in 2018 door de Restitutiecommissie aangevoerde argument, dat de nabestaanden weinig hadden ondernomen om het werk eerder terug te krijgen.²⁶⁰ De vraag rijst of het reëel is, de al dan niet ondernomen moeite een factor van betekenis te laten zijn in een belangenafweging. Het antwoord lijkt gerelateerd aan de omstandigheden van elk individueel geval. In de Kandinsky-zaak lijkt het in ieder geval opmerkelijk dat er - ondanks eerdere contacten tussen het betreffende museum en de erfgenamen - lange tijd geen noodzaak werd gevoeld om actie te ondernemen om het werk terug te krijgen. Toen zich ineens verre familie aandiende die het werk terugwilde, riep dat de nodige twijfels op. Zouden de erfgenamen er in feite eerder niet in hebben berust dat het bewuste werk in het museum hing? De erven in de Kandinsky-zaak stelden verder dat de leden van de Restitutiecommissie niet onbevooroordeeld zouden zijn vanwege vermeende banden met het Stedelijk Museum in Amsterdam. Hen werd dan ook partijdigheid verweten. Volgens Naftaniël kun je bij vragen over eventuele belangenverstrengeling in de Restitutiecommissie allereerst stellen, dat in principe de commissieleden moeten oordelen, maar dat zij natuurlijk niet van staal zijn. 'Daar zou je aan kunnen toevoegen dat de Joodse gemeenschap evengoed vertegenwoordigd is in de Restitutiecommissie'. 'Dat argument zou zomaar aangevoerd kunnen worden', aldus Naftaniël.²⁶¹

²⁵⁹ Telefonisch interview R. Ekkart, oud-voorzitter van de Commissie Ekkart en van diverse andere commissies op het terrein van restitutie Den Haag d.d. 25 september 2020.

²⁶⁰ NIW 155 (31), pp. 10, 11.

²⁶¹ Zoominterview R.N. Naftaniël, Centraal Joods Overleg Amsterdam, d.d. 24 augustus 2020.

D. Hoe worden de doorgevoerde verruiming van het restitutiebeleid, de rol van de redelijkheid en billijkheid, en de rol van de goede trouw van de huidige bezitter beoordeeld?

Het referentiekader van het Nederlandse teruggavebeleid van naziroofkunst is op een aantal punten drastisch gewijzigd. De beleidsaanwijzingen van de Commissie Ekkart zijn weliswaar nog in zwang, echter door een in 2012 en 2015 verruimd afwegingskader zijn andere aspecten in de overwegingen van de Restitutiecommissie eveneens bepalend geworden. Hoe wordt daar tegenaan gekeken?

Er zijn volgens Ekkart nogal wat vragen gerezen over het feit dat er veel meer afwijzingen van claims lijken te zijn dan dat er eerder waren. Dat wordt nogal eens al een ‘draai’ in de uitspraken van de Restitutiecommissie gezien. Toch is dat geen zuiver argument. In de beginjaren van de restitutiepraktijk kwamen er hoofdzakelijk zaken in behandeling die in het eigen onderzoek van Herkomst Gezocht al zeer diepgravend waren uitgezocht en eigenlijk al voor 90% ‘positief’ leken. In de laatste tien jaar, dus tussen 2010 en 2020, worden er steeds vaker ‘meer abstracte claims’ ingediend. Het gaat dan om claims die door advocaten zijn aangebracht, nadat zij uit zichzelf nabestaanden benaderden. ‘Dat daar verhoudingsgewijs meer afwijzingen uit volgen is te verwachten’. Ekkart moet dus regelmatig rechtzetten dat er, wat het aantal afwijzingen betreft geen sprake is van een ‘ommezwaai’ in de uitspraken. Wat betreft de doorgevoerde verruiming is hij heel stellig: ‘Restitutie is voor alle NK-stukken nog steeds heel duidelijk, omdat de Staat daar geen eigenaar van is, maar slechts ‘houder’. Het speelt in principe geen rol dat er door de Staat geïnvesteerd is in die stukken, bijvoorbeeld met betrekking tot restauraties. De Staat heeft immers ook jaren plezier van de gehouden kunstwerken kunnen hebben. Als dan blijkt dat iets teruggeven moet worden, dan moet dat ook daadwerkelijk gebeuren. Daar spelen geen andere zaken mee’. De ‘redelijkheid en billijkheid’ zijn volgens hem eigenlijk de enige criteria die internationaal geaccepteerd worden, daarom worden zij inmiddels dan ook breed gehanteerd. Hij wijst er echter wel op dat door de belangenverruiming in het Nederlandse restitutiebeleid het potentiële risico kan ontstaan dat de redelijkheid en billijkheid worden doorgetrokken naar de voorheen duidelijke gang van zaken rond NK-stukken. ‘Deze NK-werken moeten echter bij een ‘grote waarschijnlijkheid van onvrijwillig bezitsverlies’ nog altijd worden teruggegeven, waarbij andere zaken en belangen geen rol zouden moeten spelen’. ‘De goede trouw’ is volgens Ekkart een lastig issue. ‘Naar mijn idee zijn er weinig of geen adviezen waarin de goede trouw op

een verkeerde manier is geïnterpreteerd. Wel lijken argumenten rond de goede trouw en collectiebelang soms in het verlengde van elkaar te zijn gegeven'.²⁶²

'In 2012 is het besluit genomen om op termijn de behandeling van objecten uit de NK-collectie gelijk te schakelen aan de overige collecties'. Daar is het volgens Naftaniël misgegaan. 'Er zijn elementen in het teruggavebeleid gekropen die onacceptabel zijn. De grootste sector geroofde kunst betreft nog altijd de NK-collectie. Deze laatste werd naar Nederland gerecupereerd met de opdracht de kunstwerken aan de rechtmatige eigenaren terug te geven. Er was van meet af aan sprake van een zogenaamde 'omgekeerde bewijslast': 'het is van jou, tenzij...'. Dat is volgens Naftaniël terecht en dat had ook nooit veranderd mogen worden in 2014-2015. Als je kijkt naar de regels die destijds door de nieuwe opgerichte Commissie Ekkart in 2012 zijn neergelegd en door de Raad van Cultuur naar de minister waren gestuurd, dan valt iets op. Het blijkt dat een van de voorwaarden om de gelijkschakeling in de belangenafweging tot stand te brengen, bestond uit de eis dat de research van de museale collecties zou zijn afgerond. 'Maar de Museumvereniging heeft ongeveer twee jaar geleden de 'truc' toegepast door te stellen dat het onderzoek was beëindigd. Ondertussen is het Rijksmuseum Amsterdam nog volop aan het graven in haar collectie. Dus in woord is het klaar maar in daad niet. Dat is een totaal verkeerde rechtstoepassing'. De oude regels van de Commissie Ekkart zouden volgens Naftaniël nog onverkort van toepassing moeten zijn. De nieuwe aanbevelingen van 2012-2015 kunnen feitelijk pas worden ingevoerd als het museumonderzoek daadwerkelijk in zijn geheel is afgerond. De afsluiting van het onderzoek was op twee jaar gesteld. 'Hoewel de Restitutiecommissie aangeeft te handelen alsof er nog niet sprake is van een gelijkschakeling, betwifel ik dat'. Daar zijn volgens Naftaniël zeker vraagtekens bij te plaatsen.²⁶³

Voor Van der Meer Mohr is het niet zo zeer van belang of het kunststuk nu een (al dan niet actieve) rol vervult in de collectie van een gemeente, de Staat of welk publiek lichaam dan ook. 'Wat telt is hoe het stuk in die collectie is gekomen'. De NK-collectie is wat hem betreft duidelijk, maar er zijn situaties waar vraagtekens bij kunnen worden geplaatst. Zo kan hij zich een schilderij van Toorop herinneren dat te goeder trouw was gekocht door het Zeeuws Museum in Middelburg. Dit bleek roofkunst te zijn en de Restitutiecommissie meende dat het gerestitueerd moest worden. Die beslissing ging Van der Meer Mohr te ver. Het werk was immers - na de al dan niet gedwongen verkoop - een aantal malen van eigenaar gewisseld. Het Zeeuws Museum in Middelburg had dus het recht van eigendom. Particulieren kunnen volgens hem *sowieso* moeilijk gedwongen worden iets af te staan; daar zal in ieder geval sprake moeten zijn van schadeloosstelling naar de *huidige* marktwaarde, aldus Van der Meer Mohr. Op de vraag

²⁶² Telefonisch interview R. Ekkart, oud-voorzitter van de Commissie Ekkart en van diverse andere commissies op het terrein van restitutie Den Haag d.d. 25 september 2020.

²⁶³ Zoominterview R.N. Naftaniël, Centraal Joods Overleg Amsterdam, d.d. 24 augustus 2020.

welke consequenties de ontwikkelingen hebben voor de kunsthandel en het veilingwezen laat hij weten: 'De lijst van roofkunst is openbaar dus de kunsthandel kan alles checken voor ze het inkopen. Ik zie niet direct problemen voor hen. Het veilingwezen vaart er wel bij, want niet zelden worden teruggegeven objecten direct geveild. Verder hebben *Sotheby's* en *Christie's* hele afdelingen in New York die potentiële inbrengers begeleiden bij het terug verkrijgen, met de afspraak dat het werk dan bij hun veilinghuis wordt geveild. Als iets opduikt dat roofkunst zou zijn en het wordt tegengehouden is er voor hen ook geen probleem. Er volgt mogelijk beslag en zij stappen er tussen uit.'²⁶⁴

Westen geeft aan dat zij het belang van de huidige bezitter goed begrijpt. Daarbij is het belangrijk dat er gedegen en vaak tijdrovend onderzoek wordt uitgevoerd. Aan de andere kant hebben overheden zich vaak zeer 'gemakzuchtig' opgesteld in deze kwesties. Regelmatig werd er geen haast gemaakt met onderzoek; sterker nog, er werd niet goed nagevraagd waar het werk vandaan kwam of op andere wijze de herkomst uitgezocht.²⁶⁵

Renting acht de doorgevoerde verruiming correct maar plaatst hier wel de kanttekening bij dat deze primair moet gelden voor de toewijzing aan Joodse slachtoffers en niet voor de musea.²⁶⁶

²⁶⁴ Email J. van der Meer Mohr, Fine Art Consultant Den Haag, d.d. 17 augustus 2020.

²⁶⁵ Email M. Westen, Museum Arnhem, d.d. 24 augustus 2020.

²⁶⁶ Email A.D. Renting, Paleis Het Loo Apeldoorn, d.d. 31 augustus 2020.

E. Hoe ligt de waardering van de door de Restitutiecommissie gebruikte argumenten 'het belang openbaar kunstbezit' en 'collectiebelang'?

Uit een aantal spraakmakende zaken uit 2013 en 2018 is duidelijk naar voren gekomen dat belangen die gerelateerd zijn aan 'openbaar en museum kunstbezit' een prominente rol in restitutieadviezen zijn gaan spelen. Van diverse kanten kwam zowel begrip als kritiek.

In maart 2019 uitte het *Centraal Joods Overleg* in Amsterdam stevige kritiek op het restitutiebeleid. Volgens Naftaniël, is het begrijpelijk dat nog niet alle claims behandeld zijn maar is op de gehanteerde criteria veel af te dingen. 'Met name omdat de Restitutiecommissie nu ook het belang van de betrokken musea weegt. Als men kan aantonen dat het voormalig Joodse kunst was, dan hoort het gerestitueerd te worden, dan doet het belang van het museum er niet meer toe'. 'Het kan niet zo zijn dat de heler een belang heeft in hetgeen ooit gestolen is'. Naftaniël vindt dat de kunst in eerste instantie terug moet naar de voormalig eigenaren. Als die niet getraceerd kunnen worden, dan behoren de werken aan de Joodse gemeenschap in Nederland toe. 'De Staat en de musea moeten niet profiteren van de Holocaust; zij zouden zich niet moeten verrijken ten koste van de Joodse gemeenschap. Het gaat uiteindelijk om het eigendom van die kunststukken', aldus Naftaniël.²⁶⁷ Hij begrijpt overigens op zich wel het argument van 'cultuurbehoud', een land heeft natuurlijk recht op cultuurbehoud, maar dat mag niet de teruggave van geroofde kunst verhinderen.²⁶⁸

Het komt Ekkart voor dat dat bij een gewone, volledige restitutie – van bijvoorbeeld een NK-werk - het openbaar belang of de beschermwaardigheid van cultuurgoederen geen rol speelt. Bij een schikking tussen partijen kunnen deze zaken wel een rol spelen bij de belangenafweging en daarmee op de vraag of het kunstwerk blijft waar het is en de claimant een schadevergoeding ontvangt of dat een andere oplossing wordt gekozen. Hier is wat Ekkart betreft dus geen sprake van een bindende regel maar een uitwerking van de overwegingen onder de kop 'redelijkheid en billijkheid'.²⁶⁹

In hoeverre 'het belang van het openbaar kunstbezit' in deze problematiek een rol kan en mag spelen is voor Van der Meer Mohr geen issue. Openbaar kunstbezit telt - als de claim terecht en zonder discussie is - naar zijn mening niet mee.²⁷⁰

Westen geeft nadrukkelijk aan dat 'als het recht van de voormalig eigenaar is geschonden, het belang van openbaar kunstbezit geen rol speelt'. Zij ziet wel situaties waarin het

²⁶⁷ <https://nos.nl/nieuwsuur>, geraadpleegd op 11 mei 2020.

²⁶⁸ Zoominterview R.N. Naftaniël, Centraal Joods Overleg Amsterdam, d.d. 24 augustus 2020.

²⁶⁹ Telefonisch interview R. Ekkart, oud-voorzitter van de Commissie Ekkart en van diverse andere commissies op het terrein van restitutie Den Haag, 25 september 2020.

²⁷⁰ Email J. van der Meer Mohr, Fine Art Consultant, Den Haag, 17 augustus 2020.

belang van openbaar kunstbezit erg groot is. 'In die gevallen zal de huidige bezitter het kunstwerk moeten kopen', aldus Westen.²⁷¹

Volgens Renting mag het belang van 'openbaar kunstbezit' geen rol spelen bij de restitutie van naziroofkunst. Te goeder trouw verworven stukken die achteraf naziroofkunst blijken te zijn zouden via *mediation* misschien voor het 'openbaar kunstbezit' behouden kunnen blijven, maar dit mag zijns inziens geen rol spelen bij de toewijzing van claims.²⁷²

Jurist en advocaat *mr P.W.L. Russell*, die in gewezen restitutiekwesties nabestaanden heeft bijgestaan, stelde in 2009 de belangrijke vraag aan de orde of er terecht sprake was van een keerpunt in de publieke opinie ten gunste van het belang 'openbaar kunstbezit'. De Restitutiecommissie had in haar jaarverslag van 2007 deze omslag genoemd, 'waarbij het belang van een openbaar kunstbezit nadrukkelijker werd afgewogen tegen de morele genoegdoening van een teruggave van cultuurgooederen die door de nazi's waren onvreemd'. Volgens Russell zijn er echter in de internationale context voldoende argumenten te vinden om de balans naar teruggave te doen doorslaan. Hierbij verwijst hij naar een uitspraak van het *Europese Parlement* uit 2003 en op diverse verklaringen van de geallieerden tijdens de Tweede Wereldoorlog.²⁷³

In de media is de vraag gesteld of een museum - met een beroep op het collectiebelang - de geschiedenis wil ingaan als een 'instelling die willens en wetens profiteerde van het *antisemitisme* van de nazi's en daar tachtig jaar later nog steeds de vruchten van plukt'. De vergelijking met de in 2020 ontstane *Black Lives Matter*-beweging is inmiddels gemaakt. 'Het is hypocriet', zo luidt de redenering, 'om de zwarte levens wel doch de Joodse levens niet te willen verdedigen'. De attitude van het Stedelijk Museum Amsterdam werd in dit commentaar centraal gesteld. 'In een nobel streven naar 'transparantie' heeft het museum volledig gefaald. Zij meet met twee maten door wel tegen *racisme* te willen 'strijden' doch naziroofkunst als een taboe te behandelen', zo redeneerde men in Joodse kringen.²⁷⁴ 'Dat het schikkingsvoorstel van de erfgenamen naar de prullenbak is verwezen, staat in schril contrast met het boetekleed dat het museum aantrekt als het gaat om het geringe aandeel kunst van mensen 'van kleur'. 'Het museum geeft geen millimeter toe', zo meldde het Nieuw Israëlitisch Weekblad opnieuw in haar editie van 18 september 2020.²⁷⁵

²⁷¹ Email M. Westen, Museum Arnhem, d.d.24 augustus 2020.

²⁷² Email A.D. Renting, Paleis Het Loo Apeldoorn, d.d. 31 augustus 2020.

²⁷³ Jaarverslag Restitutiecommissie 2009, p. 15.

²⁷⁴ NIW 155 (31), pp. 10, 11.

²⁷⁵ NIW 156 (1), p. 23.

F. Hoe waardeert men de rol van de commerciële advocatuur in restitutiekwesties?

De invloed van commerciële advocatenkantoren bij het aanbrengen van en bijstaan in teruggavekwesties is enorm toegenomen. Daarmee is in het algemeen de toonzetting van de restitutieprocedures veranderd, hetgeen de sympathie voor het restitutievraagstuk niet altijd ten goede komt. Oud-commissievoorzitter Herrmann liet in september 2008 in de media al weten dat de restitutieprocedure vooral niet onderworpen moet zijn aan de druk van onder andere juridische raadsliden.²⁷⁶

De Restitutiecommissie zelf maakte in haar jaarverslag van 2008 melding van de toegenomen invloed en druk van juristen op particulieren, die na onderzoek geroofde Joodse kunst in bezit bleken te hebben.²⁷⁷ Advocaten benaderen inmiddels op persoonlijke instigatie particulieren en nabestaanden en zijn vaker geneigd eindeloos door te procederen en zich niet zomaar bij een restitutieadvies neer te leggen, zelfs niet als van tevoren is afgesproken dat het advies voor beide partijen bindend is. Ook hiervan lijkt de Kandinsky-zaak weer een treffend voorbeeld

In de claim inzake *Wolf* (RC 1.101) bleek de aanleiding voor het restitutieverzoek te liggen in de gedreven handelswijze van een Duitse advocaat. (afb. 26) Deze benaderde op eigen initiatief de kleinzoon van de oorspronkelijk eigenaar Wolf en wees deze op de aanwezigheid van een aantal te claimen objecten uit de NK-collectie, waaronder een medaillontapijt en een schijnbaar uit familiebezit geroofd schilderij *Boerenbruiloft* van *Pieter Brueghel II* (1554-1638). Het tapijt keerde in gemeenschappelijk eigendom terug naar de erven *Wolf en Van den Bergh*. (RC 1.104) (afb. 27) De zaak betekende echter niet voor alle geclaimde voorwerpen een succes. Een vergeefse poging het schilderij terug te krijgen mondde uit in een teleurstelling. Uit correspondentie uit de jaren vijftig van de vorige eeuw was namelijk eerder al duidelijk naar voren gekomen dat de erfgenamen destijds ondubbelzinnig berustten in hun beslissing om afstand te doen van alle rechten op het kunstwerk. Hen was bekend dat zij geen terechte aanspraak op het schilderij konden doen gelden.²⁷⁸

²⁷⁶ Jaarverslag 2008, p. 10.

²⁷⁷ Jaarverslag Restitutiecommissie 2008, p. 10. 'Duidelijk is dat in toenemende mate de restitutie van geroofde kunstwerken mede een aangelegenheid is geworden van de advocatuur', aldus voorzitter Davids.

²⁷⁸ Jaarverslag Restitutiecommissie 2009, p. 68.

Afbeelding 26 *Boerenbruiloft, P. Brueghel II (NK 2227)*

Wolf-Rijk (bruikleen Noordbrabants Museum Den Bosch)

RC 1.101; advies d.d. 9 november 2009

bron: https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_1101.html

De sturende invloed vanuit de advocatuur om opnieuw een claim op het schilderij uit te brengen zal in deze kwestie waarschijnlijk een rol hebben gespeeld. De erfgenamen werden ten aanzien van het kunstwerk van Brueghel tot juridische actie aangezet, waar zij wellicht uit eigen beweging nimmer op waren uitgekomen. Het leidde tot onnodige teleurstelling en kosten. Oud-commissievoorzitter Herrmann heeft de soms agressieve manier waarop particuliere bezitters van vermeende roofkunst door potentiële erfgenamen en hun advocaten worden benaderd volledig van de hand van de hand gewezen. 'Particulieren moeten zelf uitmaken of zij een zaak aan de Restitutiecommissie willen voorleggen en dienen daarbij niet onder druk te worden gezet', aldus Herrmann in het interview uit september 2008.

Afbeelding 27 *Perzisch medaillontapijt van wol met sterbloem in het centrum (NK 1042)*

Wolf en Van den Bergh/ Rijk

RC 1.104, advies d.d. 29 maart 2010

Bron: https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_1104.html

Ook Hoogsteder is kritisch ten aanzien de toegenomen druk op de mogelijke eigenaren van roofofstal. ‘De vragen die hieruit voortvloeiden werden niet altijd even genuanceerd geformuleerd. Er ontstond een harde toon’. Hij beseft dat het onderwerp roofofstal zeer gevoelig ligt en er doorgaans zeer emotioneel mee wordt omgegaan. ‘De advocatuur is daar bewust bij betrokken geraakt maar blinkt niet uit in de manier waarop zij de zaken aanvliegt’, aldus Hoogsteder.²⁷⁹

Volgens Ekkart is bij het destijds opstellen van het beleid, de structuur bewust zo gekozen dat in principe niemand een advocaat nodig zou hebben. Dit werd ook ingegeven om te voorkomen dat claimanten na toewijzing direct naar de veiling zouden moeten om hoge advocatenrekeningen te kunnen betalen. Het is begrijpelijk dat in bepaalde grotere zaken advocaten worden ingeschakeld, maar er zijn inmiddels voorbeelden van advocatenkantoren die als het ware ‘zaken zelf maken’. ‘Het lijkt er sterk op dat in zaken waarin advocaten betrokken zijn de agressie enorm is toegenomen. Bij kunsthandels is besmette kunst haast nog lastiger dan bij musea; een aantijging dat een schilderij besmet is, kan zeer schadelijk zijn voor de

²⁷⁹ Telefonisch interview W.J. Hoogsteder, Hoogsteder & Hoogsteder Den Haag, d.d. 12 september 2020

kunsthandel. In feite is de goede naam van die kunsthandel eigenlijk al meteen aangetast waarmee het risico ontstaat dat andere kopers terughoudend worden. Het is dan ook het beste om allereerst de huidige eigenaar in kennis te stellen van het bezit van een eventueel geroofd kunstwerk, voordat de rechthebbenden op de hoogte worden gesteld, die misschien een advocaat inschakelen die vervolgens op hoge poten actie onderneemt. Je zult particulieren, musea en dergelijke eerst moeten informeren, onder toevoeging van de vraag wat zij zelf al hebben gedaan en of zij voldoende betracht hebben om de achtergrond van het kunstwerk te controleren'. 'Op het moment dat er uit het museumonderzoek een zaak volgt, zijn het de advocaten van bijvoorbeeld een gemeente of een provincie die partij worden. Even bikkelhard als de advocaten van de claimanten soms zijn, lijken ook de advocaten van deze overheden zich te manifesteren'. Het lijkt volgens Ekkart dan ook steeds minder vaak te lukken om tot een 'soepele schikking' te komen.

Renting geeft aan geen zicht te hebben op de rol van de commerciële advocatuur die hier vaak op *no cure no pay* basis werkt. 'Dat wat uiteindelijk aan de advocaat wordt uitgekeerd vertegenwoordigt soms meer dan de helft van de waarde van de teruggeven voorwerpen'. Inmenging van commerciële advocaten in dit soort verjaarde, vaak delicate zaken zou zijns inziens vermeden moeten worden. 'Restitutie moet gaan over teruggave aan de voormalige eigenaar of diens nakomelingen'. 'Het mag geen verdienmodel voor topadvocaten worden'²⁸⁰

²⁸⁰ Email A.D. Renting, Paleis Het Loo Apeldoorn, d.d. 23 september 2020.

G. Restitutievraagstukken toch voor de gewone rechter?

Al vanaf de oprichting van de Restitutiecommissie in 2002 bestaan er twijfels over de beslissing om teruggaveclaims niet juridisch maar moreel-ethisch te benaderen.

Over deze kwestie zijn de meningen nog altijd verdeeld.

Volgens de huidige voorzitter van de Restitutiecommissie Hammerstein is er goed aan gedaan om de teruggaveverzoeken bij een aparte commissie neer te leggen. Behalve de relativering van de bewijslast in particuliere zaken en van de verjaringstermijn, is een 'billijke uitkomst' het leidende begrip. De verzoeker kan het complexe feitenonderzoek in belangrijke mate overlaten aan onafhankelijke onderzoekers van het Expertisecentrum. Daarnaast vormt de goede trouw van de huidige bezitter een factor van betekenis maar 'deze hoeft aan teruggave niet in de weg te staan', zo onderbouwde Hammerstein in 2018 zijn voorkeur voor een apart instituut dat niet onder de *Rechterlijk macht* valt.²⁸¹

Binnen de juridische wereld bestaan er uiteenlopende standpunten over de vraag waar restitutiekwesties thuishoren. Tijdens het symposium van 27 november 2012 - dat de Nederlandse Restitutiecommissie organiseerde naar aanleiding van haar tienjarig bestaan - gaf de Britse hoogleraar *Norman Palmer* aan dat '*hard cases make bad law*'. Hoewel een aantal sleutelvoorwaarden - zoals de onpartijdigheid van de beslissers, transparantie van de procedure en het geven van onderbouwde adviezen - uit het gewone recht van toepassing moeten zijn, verdedigde Palmer het standpunt, dat de wettelijke regels voor normale zaken vaak tekortschieten bij het zoeken van een oplossing voor geschillen over naziroofkunst.²⁸²

Ongezouten kritiek op het restitutiebeleid daarentegen was er in ons land in 2010 van de zijde van mr Herman Schoordijk. In zijn publicatie *Over roofkunst gesproken* beweert hij stellig dat de instelling van de Restitutiecommissie berust op 'een gebrek aan inzicht bij de politiek op de verhouding 'recht en billijkheid'. Hij komt tot de conclusie dat - als de materiele regels van burgerlijk recht 'modern' zouden zijn begrepen en toegepast - restitutie beter zou zijn verlopen. 'De teruggave van geclaimde naziroofkunst wordt sinds 2002 behandeld door de Restitutiecommissie, die ondanks alle waardevolle inzet, slechts oordeelt 'naar billijkheid'. Zij is volgens Schoordijk ingesteld om de (bewijs)positie van de '*gedepossedeerden*' te verlichten. Hiermee kan zij regels van burgerlijk recht die aan restitutie in de weg staan, soms terzijde stellen. 'Het zou onjuist zijn', aldus Schoordijk, 'als regels van burgerlijk recht bewust buiten spel blijven *ten nadele* van degenen die hun bezit zijn kwijtgeraakt. De vraag is volgens hem dan ook, of de regering wel verstandig heeft gehandeld door een commissie in het leven te roepen naast

²⁸¹ Jaarverslag Restitutiecommissie 2018, pp. 5, 6.

²⁸² Campfens (e.d.) 2015, p. 7. Jaarverslag Restitutiecommissie 2012, p. 38.

de civiele- en herstelrechters. Restitutie behoort naar Schoordijks mening eigenlijk onder de bevoegdheid van de gewone rechter te vallen.²⁸³

De zaak van het geclaimde Kandinsky-schilderij heeft binnen de algemene juristerij tot veel kritiek geleid. De uitspraak van de Restitutiecommissie - dat het hier geen roofkunst betrof - is omstreden. Ook het - onder juristen zeer gezaghebbende - *Advocatenblad* constateert in 2020 dat van een volledige omslag in het roofkunstbeleid sprake is. Na twintig jaar *coulance* en begrip, lijkt nu de bewijslast weer te worden omgedraaid, ten nadele van de nabestaanden.²⁸⁴ Bij de aanvang van haar werkzaamheden ging de Restitutiecommissie bij verkoop tijdens de oorlog standaard uit van dwang tenzij anders zou zijn gebleken. 'Het is opmerkelijk dat zij dit principe, destijds door de Commissie Ekkart aanbevolen en lange tijd door haar zelf toegepast, nu terzijde heeft geschoven'. Of deze duidelijke conclusies tot inschakeling van de gewone rechter zouden moeten leiden, komt uit het commentaar overigens niet duidelijk naar voren.

Er zijn geluiden die pleiten voor het onderbrengen van bepaalde restitutiezaken bij de burgerlijke rechter. Als het gaat om derden-bezitters die te goeder trouw een kunstwerk op een veiling hebben gekocht dat naderhand geroofd blijkt, schiet de bestaande teruggavepraktijk nogal eens tekort. Volgens Naftaniël heeft een particulier hierbij namelijk andere verantwoordelijkheden. 'Zijn gedrag wordt in principe geregeld in het privaatrecht. De Staat echter mag nooit als heler optreden van gestolen kunst. In kwesties waarin particulieren partij zijn, ligt alles vaak erg ingewikkeld. Opnieuw geldt hier dat de verkrijging goed moet zijn geweest: 'Is er op een fatsoenlijke wijze naar de *provenance* gekeken?' Als alles te goeder trouw is geweest dan wordt het volgens hem lastig, 'Waarschijnlijk moet er door een gewone rechter naar worden gekeken. Ik vraag mij af of de Restitutiecommissie in dit soort zaken wel een rol heeft'. 'De normale particulier kan sowieso zeggen: 'ik doe niets, ik geef niets terug'. Je bent namelijk niet verplicht om naar de Restitutiecommissie te gaan. Houder en eiser moeten dat samen beslissen. Op dit moment is er geen regeling voor de houder. Hij heeft het object en hoeft het niet af te staan. Daar komt bij dat de zaak eigenlijk altijd volgens het reguliere recht verjaard is. 'Het Nederlandse Recht biedt dus feitelijk geen basis voor dit soort zaken'. 'Musea en sommige particulieren besluiten nu in onderling overleg soms samen hun geschil aan de Restitutiecommissie voor te leggen; dat is goed. Maar ze hoeven het niet'. Kijkend naar de particuliere sector, vraag Naftaniël zich af of de Restitutiecommissie in zaken tussen derden-bezitters dus eigenlijk wel een geschikte rol heeft. 'Bij particuliere kwesties is het dus misschien te overwegen deze onder de gewone rechter te brengen'. Er moeten volgens hem dan wel aanpassingen plaatsvinden. Zo moet de verjaringstermijn dan niet toepasselijk zijn. Alle kwesties zijn immers formeel verjaard. 'Als je naar de rechterlijke macht zou gaan met

²⁸³ Schoordijk 2010, pp. 29, 45, 71.

²⁸⁴ NIW 155 (31), pp. 10, 11.

teruggaveclaims dan loop je daar tegenaan'. 'Als een speciaal wetsartikel de verjaring bij de gewone rechter voor claims zou kunnen uitschakelen, zou ik het zeker niet slecht vinden dat de civiele rechter een oordeel over teruggaveclaims zou kunnen vellen'. 'Anderzijds', voert Naftaniël aan, 'heeft de rechterlijke macht niet de beschikking over het Expertisecentrum, dat ongelooflijk veel goed onderzoek naar de herkomst doet. Het centrum is weliswaar formeel gescheiden van de Restitutiecommissie, in de praktijk kennen commissieleden en onderzoekers elkaar natuurlijk allemaal. Onderzoekers worden gehoord, er is veel contact en overleg. Formeel kun je de werkzaamheden wel willen scheiden zoals recent gebeurd is, maar ik heb er op zich niet veel moeite mee dat er onderling contact is'.

Een andere vraag is volgens hem wie nou eigenlijk het Expertisecentrum controleert. Gebleken is dat er soms onjuiste informatie wordt geleverd, waarmee de vraag rijst wie daarvoor verantwoordelijk is. Verder vindt Naftaniël het een omslachtige manier dat het Expertisecentrum alleen kan werken vanuit een 'dubbele methodiek'. Dit houdt in dat beiden, dus zowel de houder van het schilderij als de claimant, een beroep moeten doen op de Restitutiecommissie. Deze vraagt vervolgens aan haar secretaris om onderzoek door het Expertisecentrum te laten instellen. 'Ik denk dat een claimant, als hij een substantiële claim heeft, zelf een beroep op het Expertisecentrum zou moeten kunnen doen. Basis is wat mij betreft wat de claimant wenselijk acht; daar moet een andere partij niet voor nodig zijn'.²⁸⁵

²⁸⁵ Zoominterview R.N. Naftaniël, Centraal Joods Overleg Amsterdam, d.d. 24 augustus 2020.

H. Is het wenselijk om een definitieve eindtermijn aan restitutieclaims vast te stellen?

Het einde van de werkzaamheden van de Restitutiecommissie is - mede als gevolg van de uitkomsten van het museumonderzoek - nog altijd niet in zicht. Volgens Davids, in 2011 nog voorzitter van de Restitutiecommissie, moet er natuurlijk eens een einde aan de restitutiepraktijk zijn. Hij plaatste daarbij wel een kanttekening. Van toekomstige beëindiging kan slechts sprake zijn met 'inachtneming van de gerechtvaardigde belangen van diegenen die een claim op in de Tweede Wereldoorlog geroofde kunst menen te hebben'.²⁸⁶

De mogelijkheid van een claim moet volgens Naftaniël altijd kunnen bestaan. Het kan nog jaren duren voordat mensen claims instellen. Er zijn situaties denkbaar, bijvoorbeeld als nabestaanden aan het opruimen zijn geweest en bijvoorbeeld op zolder ineens iets vinden en ontdekken. Daar kunnen jaren overheen gaan. 'Je kunt dus nooit uitsluiten dat er een claim komt'. Het is volgens hem eveneens terecht dat de destijds - op twijfelachtige gronden - afwezen claims uit de NK-collectie kunnen worden overgedaan. Zeker als je beseft dat het toenmalige oordeel van de SNK nu veel toleranter zou worden beoordeeld en een scheve advisering zou kunnen meebrengen, moet het overdoen van deze zaken zeker mogelijk zijn.²⁸⁷

Renting vindt dat er een natuurlijk einde moet komen aan restitutie. Bij afbakening valt te denken aan directe oorlogsslachtoffers en hun nabestaanden in de eerste en tweede lijn (kinderen en kleinkinderen). Om duidelijkheid en rust te brengen zou verdere vererving van claims niet tot de mogelijkheden moeten behoren. Ook zou het volgens Renting moeten gaan om bloedverwanten en niet om aangetrouwde familieleden (de zogeheten *koude kant*). Dat zou meebrengen dat de aangetrouwde echtgeno(o)t(e) van een kind of kleinkind na het overlijden van dat kind geen claim kan indienen. Wel zouden diens rechtmatige kinderen (dus de eventuele kleinkinderen) dan nog rechten kunnen doen gelden.²⁸⁸

Hoogsteder is de mening toegedaan dat de vraag over een tijdslimiet eigenlijk gerelateerd is aan de vraag over de noodzaak tot onderzoek. Zelfs al zou al het mogelijke onderzoek vandaag de dag kunnen worden gerealiseerd, dan nog is het moeilijk om alle mogelijke claims te voorzien en te voorspellen. Vanuit dat perspectief zou een beperking van de restitutieperiode verdedigbaar zijn. Er lijkt volgens hem tegenwoordig van een tendens sprake

²⁸⁶ Jaarverslag Restitutiecommissie 2011, p. 5.

²⁸⁷ Zoominterview R.N. Naftaniël, Centraal Joods Overleg Amsterdam, d.d. 24 augustus 2020.

²⁸⁸ Email A.D. Renting, Paleis Het Loo Apeldoorn, d.d. 31 augustus 2020.

te zijn om teruggave te vragen van voorwerpen die steeds langer geleden zijn verdwenen. Zo werd een van zijn Franse collega's onlangs verrast met de confiscatie door de Franse regering van een kunstwerk dat in sinds 1820 uit de collectie van een museum was geraakt. Met het oog op de onwenselijke onzekerheid en onduidelijkheid voor eenieder die bij mogelijke restitutie betrokken kan raken, zou er in ieder geval een betrouwbare '*guideline*' moeten bestaan.²⁸⁹ In het persoonlijke gesprek met Hoogsteder op 12 september jl. benadrukt hij opnieuw het belang van een einddatum voor het instellen van claims op naziroofkunst. 'Er moet een keer een einde aan komen. Voor de eerste generatie slachtoffers is veel gedaan op restitutiegebied; later kwamen daar de tweede en derde generaties bij. Nu, na 75 jaar is het klaar.'²⁹⁰

Rudi Ekkart ventileerde tijdens de *panel discussion* op het symposium in 2012 al expliciet dat er wel degelijk een af te bakenen periode voor restitutiezaken met betrekking tot naziroofkunst dient te zijn. Ondanks de gruwelen die er tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben plaatsgevonden is het belangrijk om de mogelijkheid tot claims uiteindelijk af te sluiten. Het tijdsverloop tussen de oorspronkelijke slachtoffers en de tegenwoordige claimanten is al aanzienlijk en zal alleen maar groter worden voor toekomstige teruggaveverzoeken. Het is echter nu nog onmogelijk om een definitieve einddatum vast te leggen. 'We hebben eerst nog werk te doen', aldus Ekkart in 2012.²⁹¹ Wat betreft het vaststellen van een tijdslimiet aan de restitutiepraktijk sluit hij zich - tijdens het telefonische interview van 26 september 2020 - aan bij zijn eerdere betoog dat het instellen van claims beperkt moet zijn, dat het niet eeuwig kan doorgaan. 'Als we kijken naar de ontwikkelingen op internationaal gebied dan kunnen we het echter (nog) niet verantwoorden om op dit moment beperkingen op te leggen. Ik heb de regering dan ook geadviseerd dit vooralsnog niet te doen'. Een beperking wordt volgen hem internationaal totaal niet geaccepteerd. Israëliische en Amerikaanse belangenorganisaties pleiten voor een restitutiemogelijkheid 'tot in de eeuwigheid'. Er is wat Ekkart betreft wel de toekomstige optie om niet zozeer aan 'tijd' maar wel aan de 'hoeveelheid bezitsovergangen' beperkingen te stellen. 'Het is prima om uit de lijn van kinderen en kleinkinderen - ook al is daar 100 jaar overheen gegaan - een claim in behandeling te nemen. Zij zijn immers de echte 'naasten'. Het ligt echter anders als er bijvoorbeeld zeventien verervingen hebben plaatsgevonden voordat de claim wordt ingediend. Dat is dan echt een brug te ver. Ik ben overigens benieuwd wat de huidige evaluatiecommissie onder leiding van Kohnstamm hierover gaat zeggen'.²⁹²

²⁸⁹ Campfens (Ed.) 2015, *panel discussion*, p. 128.

²⁹⁰ Telefonisch interview W.J. Hoogsteder, kunsthandel Hoogsteder & Hoogsteder Den Haag, d.d. 12 september 2020

²⁹¹ Campfens (Ed.) 2015, *panel discussion*, p. 127.

²⁹² Telefonisch interview R. Ekkart, oud-voorzitter van de Commissie Ekkart en van diverse andere commissies op het terrein van restitutie Den Haag d.d. 25 september 2020.

I. Alternatieve oplossingen?

Het vinden van aanvaardbare compromissen bij teruggaveclaims lijkt de meest voor de hand liggende weg om de 'angel uit het debat te halen'. De inzet om tot een voor beide partijen acceptabele uitkomst te komen kan in de toekomst vileine discussies en onwenselijke geschillen vermijden. Welke oplossingen zijn inmiddels in beeld en welke alternatieven zijn daarnaast denkbaar?

Uit de achterliggende restitutiepraktijk is gebleken dat partijen uit eigen beweging soms tot bevredigende oplossingen kunnen besluiten. In de zaak *Vier negentiende eeuwse landschappen* van 18 mei 2004 (RC 1.18) gaf de erfgenaam één van de gerestitueerde werken, te weten het schilderij van *Barend C. Koekkoek* (1803-1862), *Landschap met watermolen en boeren die vee over een zandweg drijven* (NK 2389) weer in bruikleen terug aan het *Rijksmuseum Twenthe* in Enschede, waar het al jaren als onderdeel van de NK-collectie hing. (afb. 28) Het werk is inmiddels opnieuw tentoongesteld met vermelding van zijn oorlogsverleden.²⁹³

Afbeelding 28 *Landschap met watermolen en boeren die vee over een zandweg drijven*, B.C. Koekkoek (NK 2389)

anoniem/Rijk (Rijksmuseum Twenthe Enschede)

RC 1.18; advies d.d. 18 mei 2004

bron: collectie Rijksmuseum Twenthe Enschede

²⁹³ Jaarverslag Restitutiecommissie 2004, p. 20. Aan het restitutieverzoek lag een bijzondere gebeurtenis ten grondslag, te weten een uit *kamp Westerbork* verzonden briefkaart, gedateerd 2 juli 1942: 'Beste Anne, Haal weg D. Willinkplein 3-2, Amsterdam, Schelfhout, Zandweg boerenhuis met bos, Pieter G. van Os, winter met herten, Jacob van Loo, Bloemstilven, Abram Govaerts, Italiaanse Bergen, B.C.Koekkoek, Landschap met watermolen en boer vee. De schilderijen genoemd in het verzoek waren bedoeld als nalatenschap voor de claimant in deze zaak, een buitenechtelijk kind.

Ook in een andere restitutiezaak kwam het tot een verrassende ontknoping. Voordat het restitutieverzoek met betrekking tot een vijftiende-eeuwse lindenhouten sculptuur - een Pietà - door de erven Gutmann werd ingediend, bevond het beeld zich als onderdeel van de NK-collectie in het depot van het *Museum Catharijneconvent* in Utrecht. Nadat het besluit tot restitutie was genomen, plaatste het museum in augustus 2011 het beeld van de om haar dode zoon treurende Maria in de *refter* van het museum om het publiek de kans te geven een laatste blik op de sculptuur te kunnen werpen. Daarbij werd de teruggave aan de rechtmatige eigenaar door het museum aangekondigd. Uiteindelijk verliet het object op 7 september 2001 het museum. Contact met de eigenaren van het houten beeld leidde ertoe dat het museum de mogelijkheid kreeg - voorafgaand aan de op handen zijnde veiling - de sculptuur aan te kopen. Met steun van de *Vereniging Rembrandt* heeft het museum inderdaad het beeld kunnen verwerven.²⁹⁴ (afb. 29)

Afbeelding 29 Onbekend, Pietà, Zuid-Duitsland, 15e eeuw, lindehout (NK 688) Gutmann/Rijk
RC 114-B; advies d.d. 11 april 2011

bron: https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_1114_b.html

²⁹⁴ Jaarverslag Restitutiecommissie 2011, p. 37.

In de zaak tussen de erfgenaam van Goudstikker en de Gemeente Den Haag kwam het tot een bijzondere oplossing. Beide partijen bleken gezamenlijk eigenaar te zijn van het schilderij *Het huwelijk van Tobias en Sarah* van Jan Steen (1626-1679). (afb. 30) De gemeenschappelijke eigendom ontstond in 1996 na een ingrijpende restauratie die de twee ooit van elkaar gescheiden delen van het schilderij weer fysiek met elkaar verenigde. Van deze twee delen behoorde het ene, *Aartsengel Rafaël* toe aan de Gemeente Den Haag en het andere, *Het gebed van Tobias en Sarah* aan de Nederlandse Staat. Deze partijen besloten samen tot een vereniging. Op basis van taxatiewaarden hanteerden zij een onderlinge eigendomsverhouding van respectievelijk 76% en 24%. Na het advies in de Goudstikker-zaak in 2006 droeg de Staat haar deel van het schilderij over aan de wettelijke erfgenamen. Deze noch de Gemeente Den Haag wilden een scheiding van de eigendom claimen. Zij kwamen onderling tot een oplossing waarbij ze zich richtten op de verkoop van het eigendomsdeel van de één aan de ander. Toen de Gemeente er niet in slaagde voldoende fondsen voor een aankoop bijeen te brengen, werd besloten dat het deel van de Gemeente aan de erven zou worden verkocht. Hierbij werd afgesproken dat de nabestaanden zouden bijdragen in de uitgevoerde restauratiekosten. Voor de vastgestelde taxatiewaarde van bijna € 600.000, - en een restauratiebedrag van circa € 34.000, - ging het werk terug naar de nabestaanden van Jacques Goudstikker.²⁹⁵

Afbeelding 30 *Het gebed van Tobias en Sarah en Aartsengel Rafaël, Jan Steen*

Von Saher/Gemeente Den Haag

RC 3.93; advies d.d. 6 oktober 2008

bron: https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_393.html

²⁹⁵ Jaarverslag Restitutiecommissie 2008, pp. 96-100.

Op 17 oktober 2020 kwamen de erven Goudstikker wederom in het nieuws met een in Duitsland gesloten compromis. Een werk van *Albert Cuyp* (1620-1691), *Portret van een jager met hond* uit de voormalige collectie van Kunsthandelaar Goudstikker dook vorig jaar op bij een veilinghuis in *Bamberg*, in de Duitse deelstaat *Beieren*. (afb. 31) Dat ontdekte het *Goudstikker Art Research Project*, gefinancierd door de Duitse *Lost Art Foundation* in *Maagdenburg*, toen de veilingcatalogus online verscheen. Het veilinghuis bracht de onderzoekers in contact met de inbrenger, een particulier die het schilderij eerder op een liefdadigheidsveiling had gekocht. Deze sloot daarna een akkoord met erfgenaam *Marei Von Saher*, in ruil voor een deel te weten 10% van de opbrengst. Het veilinghuis *Döbritz* in Frankfurt heeft het portret op 24 oktober 2020 met een richtprijs van € 700.000,- geveild. Von Saher bedankte in een verklaring de particulier met wie zij tot een oplossing was gekomen en sprak de wens uit dat anderen zijn voorbeeld zouden volgen. 'Ik hoop dat deze restitutie andere instellingen en verzamelaars zal aanmoedigen om op dezelfde verantwoorde manier te handelen wanneer ze worden geconfronteerd met kunstwerken in hun collecties die illegaal door de nazi's zijn geplunderd', aldus Von Saher.²⁹⁶

Afbeelding 31 *Portret van een jager met hond*, *Albert Cuyp*

bron: NRC-next d.d. 17 oktober 2020

²⁹⁶ <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/10/16/schilderij-cuyp-uit-collectie-goudstikker-op-veiling-na-deal-a4016285>, geraadpleegd op 17 oktober 2020.

Ook initiatieven vanuit de Restitutiecommissie zelf kunnen tot verrassende oplossingen leiden. In de bindend advies zaak rond het geschil over het schilderij *Road to Calvary*, *Brunswijker Monogrammist*, ook bekend als *Kruisdraging*, door *Hans (Jan) van Wechelen* (circa 1530-1570) (RC 3.95) besliste de Restitutiecommissie dat het aandeel van de huidige eigenaresse tweemaal zo zwaar telde dan dat van de claimanten. Nu er echter ook een morele verplichting naar de Joodse familie bestond zou de eigenaresse een derde deel van de netto-opbrengst van het werk aan de familie moeten afstaan', zo luidde het advies.²⁹⁷ En wat te denken van de beslissing van sommige partijen zoals die van de gemeente Rotterdam, om 'zich niet op voorhand te verzetten tegen teruggave van de geclaimde werken'. In de zaak over de Thames bij Londen van Toorop (afb. 1) 'wenste zij expliciet haar belang bij het schilderij buiten de beoordeling van het geschil te laten'. Behalve tot voorkoming van ophef zal een dergelijke houding tot een meer vreedzaam procedureverloop kunnen leiden.²⁹⁸ In het onlangs uitgebrachte advies over een *bronzen wijwateremmer en een bronzen kandelaar* (RC 3.180) stelde de Gemeente Rotterdam zich opnieuw coulant op. (afb. 31)

Afbeelding 32 *Bronzen wijwateremmer en een bronzen kandelaar*

Vita Israël- Gemeente Rotterdam (Museum Boijmans van Beuningen)

RC 3.180; bindend advies d.d. 13 juli 2020

bron: https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_rc_3180.html

²⁹⁷ Jaarverslag Restitutiecommissie 2010, p. 37.

²⁹⁸ <https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen.html>, geraadpleegd op 20 september 2020. In het meest recente restitutieadvies (RC 3.180) van 13 juli 2020 over een teruggevraagde bronzen wijwateremmer en - kandelaar, gaf de gemeente Rotterdam wederom te kennen zich niet te willen beroepen op de belangen zoals genoemd in artikel 3 van het Reglement. Aan een afweging van belangen kwam de commissie dan ook niet toe, hetgeen de uitkomst eenvoudiger leek te maken.

Naftaniël geeft aan dat er naast situaties waarin voorwerpen door Joodse oorlogsslachtoffers onvrijwillig zijn afgestaan er ook voorbeelden zijn dat er bij afgifte voor is betaald. 'Weliswaar geen grote sommen, maar daar zou je best wat mee kunnen doen'. Dat geldt overigens niet voor de NK-collectie. 'Het zou onacceptabel zijn als de Nederlandse Staat de NK-kunstvoorwerpen zou houden als zich hiervoor geen claimanten meer zouden aanmelden. De Joodse gemeenschap zou in die situaties in de plaats moeten komen als rechtmatige bezitter. In principe is het zo dat NK-voorwerpen die aan Joodse eigenaren hebben toebehoord, bij het aanvankelijk uitblijven van claims aan de Joodse gemeenschap toebehoren', aldus Naftaniël. Helaas lijkt een internationale restitutiepraktijk volgens hem nog altijd onmogelijk. Er zijn bepaalde landen die zich niet aan de internationaal gemaakte afspraken houden. Het is daarbij bekend dat sommige naties, ondanks de focus op restitutie, uiteindelijk veel minder royaal blijken te zijn naar erfgenamen. Zolang de juridische systemen in Europa niet gelijkgeschakeld zijn, behoort een gezamenlijke aanpak volgens Naftaniël niet tot de mogelijkheden. Wel is internationaal contact enorm van belang voor goede uitwisselingen, want kunst en erfgenamen 'zwerven'. 'Dit brengt mee dat uitwisseling van databases van groot belang is geworden', zo benadrukt hij.²⁹⁹

Volgens Van der Meer Mohr zou een alternatieve oplossing kunnen zijn om bij een rechtmatige claim van een stuk dat van belang is voor de *Collectie Nederland* de erven te bewegen het kunstwerk vervolgens te schenken aan de Staat, met de mogelijkheid tot gebruikmaking van de fiscale voordelen.³⁰⁰

Westen geeft aan dat er eigenlijk twee mogelijkheden zijn: of het werk gaat terug naar de rechtmatige eigenaar of het wordt alsnog verworven door de instelling. Mocht een instelling tot overeenstemming komen met de rechtmatige eigenaar dan zou het museum bijvoorbeeld altijd kunnen aanbieden dat de geschiedenis van het betreffende kunstwerk wordt gedeeld in het bijschrift van het werk.³⁰¹ Deze laatste optie is inmiddels door sommige musea, zoals het Museum Catharijneconvent in Utrecht en het Rijksmuseum Twenthe in Enschede in praktijk gebracht. Het blijft echter zaak om niet te vergeten wat uitgebreid onderzoek in een teruggaveprocedure voor de nabestaanden kan betekenen. In haar jaarverslag van 2012 illustreerde de Restitutiecommissie dit belang met een opmerking van een nabestaande. Deze had verklaard dat de herinnering aan haar familie in eerste instantie 'alleen bestond uit as', maar dat tijdens het feitenonderzoek en de procedure 'de herinnering was getransformeerd tot één waarin de betrokkenen gezichten hadden gekregen'. Zo beschouwd dienen beschrijving en erkenning van ooit bestaande rechten, onafhankelijk van de uitkomst, een doel.³⁰²

²⁹⁹ Zoominterview R.N. Naftaniël, Centraal Joods Overleg Amsterdam, d.d. 24 augustus 2020.

³⁰⁰ Email J. van der Meer Mohr, Fine Art Consultant Den Haag, d.d. 17 augustus 2020.

³⁰¹ Email M. Westen, Museum Arnhem, d.d. 24 augustus 2020.

³⁰² Jaarverslag Restitutiecommissie 2012, pp. 25, 30.

Denkbaar zou zijn', aldus Renting, 'om geroofd Joods kunstbezit in een instelling, zoals bijvoorbeeld het *Joods Historisch Museum* in Amsterdam of in een permanente tentoonstelling bijeen te brengen'. Of daar veel belangstelling voor is, valt volgens Renting wel te betwijfelen.³⁰³

Hoogsteder stelt een geheel andere oplossing voor. Hij pleit al langere tijd voor een groot Europees of mondiaal fonds. Het hierin gestorte geld kan een relatief makkelijke oplossing zijn in restitutievraagstukken.³⁰⁴ Alle betrokken regeringen zouden een internationaal fonds moeten stichten waaruit claimanten onverplichte uitkeringen, de zogenaamde *ex gratia* betalingen, zouden kunnen ontvangen. Deze vrijwillig toegekende betalingen zouden een oplossing kunnen zijn om vele teruggavekwesties rond naziroofkunst voor alle partijen tot een goed, relatief eenvoudig en vreedzaam einde te brengen. Volgens Hoogsteder zou dit fonds een veel betere oplossing voor beide partijen inhouden dan nu vaak wordt bereikt. Allereerst omdat er een internationaal platform zou ontstaan waar nabestaanden zich tot zouden kunnen richten. Daarnaast zou een *Ex Gratia fonds* in feite een *incentive* inhouden voor iedereen die zou willen meewerken, inclusief de betrokken particulieren en de kunstmarkt. Individuele kopers zouden niet langer het risico lopen hun bezit kwijt te raken en claimanten zouden worden gecompenseerd voor de oorspronkelijke naziroof. Kopers die te kwader trouw geroofde kunst hebben verworven moeten volgens Hoogsteder natuurlijk worden uitgezonderd van schadeloosstelling uit het op te richten fonds.³⁰⁵ Uit het voorstel van Hoogsteder rijst wel de vraag wie verantwoordelijk moet worden voor de donaties aan dit op te richten fonds. Te denken valt aan een initiatief van de Rijksoverheid, waar het Rijkscollectie-zaken betreft en van de betrokken musea waar het andere collecties aangaat.

In september 2020 realiseerde de Nederlandse Spoorwegen (hierna: NS) een belangrijke 'holocaust-gerelateerde compensatie' via schadeloosstelling uit fondsen. Tussen januari 1942 en het voorjaar van 1945 reden maar liefst tweehonderd NS-treinen tussen Amsterdam en *Westerbork* in Drenthe. Hiermee is het grootste deel van de uit Nederland afkomstige en later vermoorde Joden vervoerd. Het spoorwegbedrijf transporteerde destijds in opdracht van de Duitse bezetter naast Joden overigens ook *Sinti* en *Roma* per trein naar kampen in *Westerbork*, *Vught* of *Amersfoort*. Ruim 100.000 Joodse mensen werden van daaruit overgebracht naar concentratie- of vernietigingskampen als *Auschwitz* en *Sobibor* in Polen.³⁰⁶ Voor die rol van de NS is de laatste jaren aandacht gevraagd door historici en overlevenden van de Holocaust. Zo vroeg de 83-jarige overlevende *Saul Muller* (1932) de NS om schadevergoeding voor de

³⁰³ Email A.D. Renting, Paleis Het Loo Apeldoorn, d.d. 31 augustus 2020.

³⁰⁴ Telefonisch interview W.J. Hoogsteder, kunsthandel Hoogsteder & Hoogsteder Den Haag, d.d. 12 september 2020.

³⁰⁵ E. Campfens (Ed.) 2015, *panel discussion*, pp. 117, 118.

³⁰⁶ <https://www.parool.nl/nieuws/ns-opent-claimloket-voor-transporten-woii~b32a4549/>, geraadpleegd op 18 september 2020.

overlevenden en nabestaanden. De spoorwegorganisatie is daar nu in meegegaan en heeft daarbij aangegeven dat 'niemand gebaat is bij lange juridische procedures'.³⁰⁷

Internationaal komt het volgens Ekkart in restitutiekwesties vaak voor dat schadevergoeding van de ene aan de andere partij plaatsvindt voor een deel van de waarde. Het kan ook zijn dat de stukken geveild worden en de opbrengsten via een of andere verdeelsleutel worden verdeeld. De onderlinge belangen gaan dan een rol spelen. 'Er zijn schikkingen mogelijk, deze worden ook wel door de Restitutiecommissie geëntameerd maar het werkt het meest vruchtbaar als je de medewerking van beide partijen hebt. Er zijn internationale zaken bekend, waar na de eerste schrik bij de huidige bezitter, bijvoorbeeld een museum, van meet af aan de bereidheid bestaat om moeite te doen en om tot oplossingen te komen'. Volgens Ekkart willen nabestaanden soms het werk thuis aan de muur hebben, maar zijn zich er niet altijd van bewust dat er hoge verzekeringspremies moeten worden betaald; dan stevenen partijen gezamenlijk af op een onderlinge schadevergoedingsregeling. Verder zijn er zaken bekend waar claimanten de wens uitspraken dat een onderzoek en publicatie door het museum zou worden gewijd aan de speurtocht na de oorlog. 'Het emotionele karakter kan in restitutiekwesties zeer belangrijk zijn'.³⁰⁸

³⁰⁷ <https://www.njb.nl/blogs/ns-komt-slachtoffers-holocaust-tegemoet-naar-frans-voorbeeld/>, geraadpleegd op 18 september 2020. In navolging van de Franse Staat zullen schadevergoedingen worden uitgekeerd aan Joodse slachtoffers die over het spoor werden vervoerd naar Westerbork. Een commissie ingesteld door de NS heeft zich gebogen over de kring van gerechtigden en de hoogte van de schadevergoeding die zij zullen gaan krijgen. De schadeloosstelling in Nederland verschilt overigens van die in Frankrijk. Het waren niet de Franse Spoorwegen, maar het was de Franse Staat die een overeenkomst met de Verenigde Staten sloot over compensatie van holocaustoverlevenden.

³⁰⁸ Telefonisch interview R. Ekkart, oud-voorzitter van de Commissie Ekkart en van diverse andere commissies op het terrein van restitutie Den Haag d.d. 25 september 2020.

Recapitulatie; conclusies en aanbevelingen

In dit scriptieonderzoek is het Nederlandse restitutiebeleid met betrekking tot de teruggave van naziroofkunst bestudeerd. Het doel van dit onderzoek was gericht op het inzichtelijk maken van de ontwikkeling in de belangenafweging van de Nederlandse Restitutiecommissie. Hierbij stond de volgende vraag centraal: ‘Welke criteria zijn er in de besluitvorming van de Restitutiecommissie tussen 2013 en 2020 gehanteerd?’ Daarbij is onderzocht welke belangen in de uitgebrachte adviezen hebben geprevaleerd en wat de eventuele verschuivingen hierin zijn geweest. De gekozen periode tussen 2013 en 2020 bleek hiervoor het meest geëigend, nu door de afronding van het zelfonderzoek door musea naar besmette kunstvoorwerpen er vanaf 2013 een toename van claims op museumkunst ontstond. In 2015 kwam daar de verruiming van het afwegingskader voor de Restitutiecommissie bij. Hiermee kon in alle restitutieclaims - ook van NK-werken - met alle belangen rekening worden gehouden. Deze ontwikkelingen hebben onder andere in 2013 en 2018 geleid tot bekritiseerde adviezen, reden om de gevoerde praktijk van de Restitutiecommissie tussen 2013 en 2020 onder de loep te nemen.

Om de hoofdvraag van dit onderzoek juist en adequaat te kunnen beantwoorden zijn eveneens een aantal deelvragen geformuleerd: Op welke manier is een ‘redelijke en billijke’ afweging van belangen nagestreefd? Speelt de geldelijke of kunsthistorische waarde van de kunstwerken een rol in de beslissingen? Wat is de positie van de bezitter die te goeder trouw een kunstwerk verwierf? Welke motieven van de betrokken partijen worden meegewogen in de gegeven adviezen? Verder zijn ter beoordeling van de vraag of een toekomstige aanpassing van het beleid wenselijk is, de argumenten ‘voor en tegen’ (de voorwaarden rond) restitutie zoals die in het maatschappelijk veld zijn ontstaan, via literatuuronderzoek en interviews belicht. Welke belangen en afwegingen staan er in het gevoerde debat tegenover elkaar? Welke alternatieven of compromissen zijn er denkbaar om aan betrokken partijen bevredigend tegemoet te kunnen komen?’ Het zijn vragen die de basis vormen voor een brede discussie over de restitutie van roofkunst; een discussie waarvan het einde nog niet in zicht lijkt.

Achtergrond van de totstandkoming van het Nederlandse Restitutiebeleid

Tijdens het naziregime is onbeschrijflijk veel kunst geroofd. Het is bittere noodzaak gebleken om tot een grootschalige en rechtvaardige teruggave van deze roofkunst te komen. Na de oorlog stond echter eerst het economisch herstel van Nederland centraal en kreeg de *ont-rechting* van met name Joden nauwelijks of geen aandacht. Het rechtsherstel met betrekking tot onrechtmatig verloren kunstvoorwerpen vormde daarop geen uitzondering. Het ontbrak lange

tijd aan begrip voor de nood van juist de Joodse burgers en hun kinderen, die na de oorlog de roof van hun familiebezit ongedaan wilden maken. Pas eind jaren negentig van de vorige eeuw ontstond internationale beroering over de gering gebleken pogingen van diverse landen om het materiële onrecht van Joodse oorlogsslachtoffers te herstellen. Bewustwording van het daadwerkelijk benodigde rechtsherstel kwam feitelijk laat op gang. Uiteindelijk groeide in Europa concreet het beschamende besef dat het teruggavebeleid van door de nazi's geroofde goederen van veelal gedeporteerde Joden, allesbehalve ruimhartig was geweest. Op den duur bleek dat het onderwerp 'herstel van materieel oorlogsleed' in de VS een prioriteitsplek op de agenda had verworven. Het was dan ook in *Washington DC* dat in 1998 de beginselen met betrekking tot onderzoek en teruggave van door de nazi's geroofde cultuurgoederen werden geformuleerd via de zogeheten *Washington Principles*.³⁰⁹ Ook in ons land rezen vanaf eind jaren negentig van de vorige eeuw steeds meer vragen. Deze leidden tot de behoefte aan gedegen en diepgaand onderzoek. Na een proefstudie naar de herkomst van kunstwerken uit de NK-collectie onder leiding van Rudi Ekkart, werd geconstateerd dat er een 'waas van geheimzinnigheid' rond deze collectie hing. Het Bureau Herkomst Gezocht werd opgericht en medio 2001 vaardigde de Commissie Ekkart een toepasbare reeks aanbevelingen uit die de, in 2002 opgerichte Restitutiecommissie kon toepassen bij teruggaveclaims.³¹⁰ Het oorspronkelijke mandaat en beleidskader van deze commissie hield in, dat wanneer een geclaimd kunstwerk zich in het bezit van de Staat bevond (dus Rijkscollectie was) de Restitutiecommissie bij de advisering het aanbevolen 'Rijksbeleid' in acht diende te nemen. Behalve de gedachte dat men van Joden (dan wel hun erfgenamen) die uit de concentratiekampen waren teruggekeerd en hun leven weer aan het opbouwen waren, niet kon verlangen dat direct actie werd ondernomen, kreeg de Restitutiecommissie de belangrijke instructie mee verjaringskwesties te negeren.³¹¹ De weg naar de gewone rechter leek voor restitutiezaken immers minder geschikt, nu het verlopen van verjaringstermijnen dan stevast roet in het eten zou gooien. Als belangrijkste toewijzingscriterium gold van meet af aan 'de onvrijwilligheid van het bezitsverlies. De eigendom moest 'in hoge mate aannemelijk' zijn gemaakt. Als echter sprake was van een geschil tussen particulieren, dan vormden de 'redelijkheid en billijkheid' het toetsingskader.

In Nederland is de in 2002 opgerichte Restitutiecommissie het enige orgaan dat uitvoering geeft aan het tot stand gekomen restitutiebeleid in ons land. Met deze taak zijn een uiteenlopende reeks juridische, historische en ethische dilemma's gemoeid. Uit een grondige bestudering van haar adviezen uit de periode 2002 tot en met heden komt naar voren dat de uitgebrachte adviezen altijd zijn voorafgegaan door uitgebreid en nauwkeurig onderzoek. De

³⁰⁹ Jaarverslag Restitutiecommissie, p. 11. Een jaar later werd in de Raad van Europa de eerdergenoemde en vergelijkbare resolutie aangenomen Het betrof de resolutie onder de naam *Looted Jewish Cultural Property*.

³¹⁰ Schoordijk 2010, p. 65.

³¹¹ Schoordijk 2010, pp. 73, 75.

besluitvorming lijkt in het algemeen dan ook in grote zorgvuldigheid plaats te vinden, ondanks het feit dat claims in veel gevallen complex en arbeidsintensief zijn. Ook is regelmatig sprake van verschillende verzoeken die over hetzelfde kunstwerk zijn ingediend. In de tot en met 2019 gegeven adviezen besliste de Restitutiecommissie in de meerderheid, dat wil zeggen in ruim 47% van de Rijkscollectiezaken tot teruggave; in 39% van de gevallen werd geheel afwijzend geadviseerd. In nog geen 2% van de ingediende verzoeken kwam het tot een gedeeltelijke toewijzing.³¹² In de helft van de bindend advieszaken kwam een toewijzende beslissing tot stand. De claims tot teruggave van objecten varieerden doorgaans sterk qua onderwerp, van toegepaste kunst in zilver of porselein tot zeventiende-eeuwse Hollandse meesters. Bekend is dat de behandelde zaken qua omvang eveneens enorm verschilden doordat claims - behalve voor één enkel kunstwerk - regelmatig de teruggave van enkele honderden objecten uit bijvoorbeeld een collectie betroffen.³¹³

Door een aantal ontwikkelingen vond de minister van OCW het zinnig om het gevoerde restitutiebeleid, dat eerder als 'tijdelijk' werd bestempeld, te laten evalueren. Zo meldde het ministerie in 2015 dat restitutiezaken 'steeds complexer lijken te worden'. Doordat met vervolging bedreigden en overlevenden vaak naar het buitenland zijn uitgeweken om veiligheid en een toekomstperspectief te zoeken, heeft de oplossing van het restitutievraagstuk ook internationale dimensies gekregen. Mede daardoor zijn de vraagstukken behalve ingewikkeld ook tijdrovend geworden.³¹⁴ Verder is inmiddels duidelijk dat claims over objecten uit de NK-collectie meer en meer verschuiven naar kunstwerken die door musea en particuliere partijen zijn verworven. Het zijn vooral kwesties tussen de nabestaanden en deze partijen die tot maatschappelijke commotie hebben geleid. Een eindrapport van de met het evaluatieonderzoek belaste *commissie Kohnstamm* is in 2020 waarschijnlijk gereed.³¹⁵

Roofkunst is een verschijnsel van alle tijden gebleken. Er is inmiddels een groeiende discussie gaande over de teruggave van klassieke antiquiteiten en andere kunstwerken uit eeuwenoude Griekse, Egyptische of Inca-nederzettingen. Deze zijn nogal eens op discutabele wijze in Europese of Amerikaanse archeologische musea beland. Goederen en kunstvoorwerpen die in een koloniale overheersing zijn verworven, vormen eveneens onderwerp van debat tussen regeringen op internationaal niveau. Het thema *restitutie van roofkunst* blijkt zich dus in het algemeen verder te verbreden.³¹⁶

³¹² Jaarverslag Restitutiecommissie 2019, p. 18.

³¹³ Jaarverslag Restitutiecommissie 2006, p. 14.

³¹⁴ Jaarverslag Restitutiecommissie 2014, p. 5.

³¹⁵ Jaarverslag Restitutiecommissie 2015, p. 19.

³¹⁶ Jaarverslag Restitutiecommissie 2011, p. 5.

Keerpunt in het Nederlandse restitutiebeleid

In 2005 lijkt een eerste aanzet te zijn gedaan voor een belangrijke verandering in het restitutiebeleid in ons land. In de spraakmakende ‘zaak Goudstikker’ vroeg de Restitutiecommissie zich voor het eerst af of er cruciale redenen aanwezig waren, die invloed zouden kunnen hebben op het advies tot teruggave. In dit verband kwam de vraag aan de orde of een ‘publiek belang’ meegewogen diende te worden. De teruggave betrof immers een groot aantal kunstwerken - waaronder kunsthistorisch zeer belangrijke - die soms al jarenlang zichtbaar waren geweest in de vaste opstelling van Nederlandse musea.³¹⁷ In 2005 redeneerde de Restitutiecommissie echter nog heel expliciet, dat het voor de vaststelling van een eventueel publiek belang uitmaakte ‘of deze constatering toepasbaar was op de situatie vlak vóór het bezitsverlies, dan wel dat het besef van ‘onvervangbaarheid en onmisbaarheid’ was ontstaan in de periode ná de recuperatie, terwijl de werken onder beheer van de Nederlandse Staat waren’. De Restitutiecommissie liet er in dat jaar nog weinig twijfel over bestaan: ‘Een eventuele naoorlogse verandering in de waardering voor de kunstwerken kon en mocht geen invloed uitoefenen op het restitutieadvies’. Zij constateerde dat ‘de werken (die door Goudstikker niet zelden vanuit het buitenland naar Nederland waren gehaald) in 1940 voor de verkoop bestemd waren en dat van bescherming van Nederlands cultuurbezit in 1940 geen sprake was’. De Restitutiecommissie adviseerde hier dan ook tot teruggave aan verzoekster *Marei von Saher*, de schoondochter van Jacques Goudstikker.³¹⁸ Dit stellige uitgangspunt lijkt inmiddels van het restitutietoneel te zijn verdwenen. De vanaf 2013 uitgebrachte adviezen laten een tegenovergestelde invalshoek zien, die zich niet langer beperkt tot het eerder nagestreefde ‘rechtsherstel van materieel oorlogsleed’. Er is opvallend veel ruimte ontstaan voor de vanaf 2005 ingezette wijziging van de publieke opvatting rond de waardering van kunstwerken.

Tot 2006 adviseerde de Restitutiecommissie bijna uitsluitend nog over kunstwerken uit de Rijkscollectie. In de jaren daarna werden er ook claims over onvrijwillig verloren kunstobjecten aan haar voorgelegd die zich niet in handen van de Nederlandse Staat bevonden.³¹⁹ In deze zogeheten ‘bindend advies zaken’ werd van meet af aan (2008) de norm van de ‘redelijkheid en billijkheid’ toegepast. Nadat de belangenafweging tussen 2012 en 2015 voor alles claims onder één noemer werd gebracht, kreeg de Restitutiecommissie meer ruimte om in zowel gewone als bindend advieszaken met alle betrokken belangen - dus óók van andere dan die van de slachtoffers of hun erfgenamen - rekening te houden. Het lijkt er sterk op dat deze marge uiteindelijk tot een aantal fel bekritiseerde restitutieadviezen heeft geleid. Hierbij speelde het lopende museumonderzoek naar ‘verdachte collectie-items uit de periode voor 1933

³¹⁷ Jaarverslag Restitutiecommissie 2005, p. 39.

³¹⁸ Jaarverslag Restitutiecommissie 2005, pp. 39, 97, 98.

³¹⁹ Jaarverslag Restitutiecommissie 2006, p. 10.

en na 1948' waarschijnlijk een medebepalende rol. Uit dit museale onderzoek werd duidelijk dat de omvang van de naziroof zich niet beperkte tot slechts kunstwerken uit de NK-collectie of uit andere delen van de Rijkscollectie; er bleken ook museumcollecties bij betrokken. Hoewel het museumonderzoek in 2013 in grote lijnen leek te zijn afgerond en de behaalde resultaten in datzelfde jaar openbaar waren gemaakt, bleek het formele einde ervan nog niet in zicht. Grotere musea, waaronder het Rijksmuseum Amsterdam waren immers nog doende de uitgebreide collecties te onderzoeken op 'bedenklijke' verwervingen. De onderzoekstermijn werd daardoor formeel verlengd. Toch leidden de eerste resultaten van het in de periode 2008-2013 onder de noemer '*Museale Verwervingen vanaf 1933*' uitgevoerde museumonderzoek direct tot een opleving van het aantal ingediende claims. Sommige musea dreigden hierdoor belangrijke collectiewerken kwijt te raken. In het merendeel van de teruggaveverzoeken waren het de musea - die zich als 'derde-partijen', de huidige bezitters - in samenspraak met claimanten voor een bindend advies tot de Restitutiecommissie wendden. Opvallend genoeg kwam de Restitutiecommissie in deze zelfde periode voor het eerst tot een afwijkende formulering van haar overwegingen. In de zogeheten *Semmel-zaken* uit 2013 liet zij zich voornamelijk leiden door het collectiebelang van de betrokken musea. Het is met name de waardering van de belangen van deze nieuwe groep eigenaren die tot grote consternatie heeft geleid. Het toekennen van waarde aan 'kunstwerken in de publieke (museale) ruimte' lijkt, in weerwil op het in 2005 door de Restitutiecommissie geformuleerde principe van het openbaar belang kunstbezit, nu wel doorslaggevend. Dit belang heeft in de restitutiepraktijk blijkbaar een stevige plek weten te veroveren. Hoewel dat vanuit museale overwegingen een interessante opmars lijkt, is het zeer de vraag of dit een wenselijke ontwikkeling is. Zeker met het oog op de verruimde belangenafweging bij geclaimde roofkunst uit de Rijkscollectie (waaronder NK-collectie) kan het in de toekomst toekennen van een legitiem collectiebelang, tot uitkomsten leiden die in ieder geval ver van het oorspronkelijke restitutiemotief verwijderd zijn.

De restitutieadviezen tussen 2013 en 2020

De adviezen uit de procedures van de afgelopen zeven jaar (2013-2020) bleven niet onopgemerkt. Vooral de overwegingen van de door de minister geraadpleegde *Toetsingscommissie Beschermwaardigheid* en de argumenten van de betrokken musea rond 'collectiebelangen' en 'bescherming culturele goederen' werden met reserve ontvangen. De belangenafwegingen in de eerdergenoemde *Semmel-zaken* uit 2013 wekten de nodige verbazing en wrevel. Het lijkt erop dat de wisselende uitkomsten van deze zaken in ieder geval niet hebben bijgedragen aan (een gevoel van) rechtszekerheid. De vier geclaimde kunstvoorwerpen uit dezelfde inboedel waren immers op hetzelfde moment, onder vergelijkbare omstandigheden uit

het bezit van de oorspronkelijk eigenaar verloren gegaan. Ondanks het in drie gevallen aangetoonde, onder dwang verloren, eigendomsrecht, kregen de nabestaanden slechts in één enkele claim hun gelijk. Was het toeval dat dit de claim betrof waarop geen museaal verzet ontstond? In de enige Semmel-zaak waar het museum niet tegen teruggave protesteerde, liet de Restitutiecommissie het belang van de erven prevaleren. In de claims waar echter wel aanzienlijk verzet van de musea rees, haalden de erven Semmel bakzeil.

De schijnbaar weinig consistente advisering in deze vier zaken leidde tot kritiek over de totstandkoming van de belangenafweging van de Restitutiecommissie. In haar streven naar een moreel-ethisch verantwoorde werkwijze is de hantering van de open norm van 'de redelijkheid en de billijkheid' een lastige taak gebleken. De Restitutiecommissie lijkt zich in een ingewikkelde positie te hebben gemanoeuvreed, door te oordelen over nieuw aangevoerde belangen waarvoor eerder in de restitutiepraktijk weinig plaats leek.

De kritiek op de nadien uitgebrachte adviezen is er niet minder op geworden. Bestudering van twee recente zaken uit 2018 en 2019 toont aan dat de Restitutiecommissie nog steeds geneigd lijkt het museaal collectiebelang in geschillen tussen particuliere partijen een voorrangspositie te willen geven. Vooral in de *Kandinsky-zaak* klonk het stevige protest door dat de musea met onrechtmatig geroofde oorlogskunst in hun collecties in feite het onrecht uit het verleden - waaronder de manieren waarop deze kunst in musea terecht kwam en de negatieve invloed van het naziregime - leken te accepteren. Met het oog op het in oktober 2020 verschenen rapport van de *Commissie Gonçalves* met het advies tot 'onvoorwaardelijke teruggave van koloniale roofkunst', lijkt het huldigen van 'museale collectiebelangen' in de toekomst minder waarschijnlijk geworden. In het verlengde van de 'antiracisme'-discussie zal in principe weinig ruimte voor musea overblijven om verzet tegen claims op koloniale roofkunst (en daarmee mogelijk ook andere roofkunst) uit te brengen. Het in het rapport Gonçalves opgenomen voorstel tot compensatie van particuliere bezitters die te goeder trouw de geclaimde objecten verwierven, kan overigens ook in naziroofkunstzaken een geruisloze en bevredigende oplossing bieden. De vraag blijft echter wie voor deze kosten verantwoordelijk is.

Hoewel inmiddels (formeel) ook claims op objecten uit de NK-collectie voor een verruimde belangenafweging in aanmerking kunnen komen, laat de praktijk deze aanpak nog niet zien. In de claim op het *Meissen-servies* liet de Restitutiecommissie de museale belangen van Paleis Het Loo, het Rijksmuseum en het Zuiderzeemuseum vooralsnog volledig links liggen.

Conclusies

Het nastreven van postuum eer- en rechtsherstel van vervolgte en omgekomen oorlogsslachtoffers - zoals dit in 1945 door de *geallieerden* na afloop van de Tweede Wereldoorlog al werd bedongen - is een belangrijk motief om aan restitutieclaims tegemoet te komen. Het blijft de vraag of andere belangen bij de beoordeling van claims eveneens zwaarwegend mogen zijn. Uitgangspunt is in ieder geval dat de positie van het particuliere individu dat te goeder trouw een geroofd kunstwerk in bezit kreeg, in principe een andere is dan die van de Staat. Als deze 'derde-bezitter' echter een museum blijkt, is het verdedigbaar om terughoudend te zijn om gerechtvaardigde claims van nabestaanden af te wijzen en daarmee aan museale collectiebelangen tegemoet te willen komen. Het blijft hierbij van belang om te erkennen dat te open geformuleerde criteria (een gevoel van) rechtsongelijkheid kunnen creëren. Door een niet-toetsbaar gebruik van de maatstaf 'redelijkheid en billijkheid' kan de onwenselijke situatie ontstaan, dat afwegingscriteria - die buiten enig (juridisch) controleerbaar kader zijn gekozen - 'te algemeen' zijn geformuleerd. Hiermee blijft onduidelijk hoe de belangenafweging en uitkomst tot stand komen. Een onvoldoende gemotiveerde beslissing in restitutiezaken verliest onwillekeurig aan objectiviteit, hetgeen de acceptatiegraad niet ten goede komt. Dit zal eveneens de vraag doen herleven of restitutiezaken onder de gewone rechter thuishoren. Het oorspronkelijke streven naar een 'alternatieve vorm van geschillenbeslechting' kan op zich richtinggevend blijven, echter alleen zolang de 'moreel-beleidsmatige' benadering van de Restitutiecommissie tot consistente, heldere en grotendeels onbesproken beslissingen kan leiden.

Het debat rond restitutie in de Nederlandse samenleving is nog altijd niet uitgekristalliseerd. Navraag onder een diverse groep personen heeft geleerd dat er uiteenlopende standpunten bestaan over bediscussieerde aspecten uit de huidige en toekomstige teruggavepraktijk van naziroofkunst. Voor alle ondervraagden lijkt het nog altijd opportuun om aandacht te blijven schenken aan dit complexe vraagstuk. Een toekomstige eindtermijn voor claims lijkt voor de meeste ondervraagden relevant om in overweging te nemen. Motieven van nabestaanden mogen in principe niet leidend zijn, hoewel er soms wel vraagtekens bij de betrokkenheid en relatie van erfgenamen worden gezet. Er bestaat onenigheid over de vraag of restitutie onder de verantwoordelijkheid van een aparte commissie moet blijven. Vanuit juridische hoek zijn er kritische opmerkingen geplaatst over de eerder gedane keuze de teruggavevraagstukken niet voor de gewone rechter te brengen. De negatieve impact die de commerciële advocatuur in sommige restitutiezaken meebrengt is inmiddels een, van verschillende kanten onderkend fenomeen. Het is de vraag of nabestaanden zich hiervan voldoende bewust zijn, zeker nu de maatschappelijke sympathie voor restitutiezaken hierdoor

nogal eens in het gedrang dreigt te komen. Het zelfonderzoek onder musea dat in 2013 grotendeels werd afgerond, beschouwen veel ondervraagden als een goede zaak. Het 'belang van openbaar kunstbezit' in restitutiekwesties is echter zeer omstreden. 'Als het aangetoonde kunstbezit onvrijwillig in oorlogstijd is kwijtgeraakt mag een eventueel publiek belang bij behoud van het werk geen rol spelen', zo luidt in grote lijnen het commentaar. In NK-zaken speelt dat argument formeel nog niet, maar de afgekondigde verruiming van de belangenafweging kan in de toekomst ook hier tot bekritiseerde adviezen leiden.

Door de respondenten is het voorstel gelanceerd om partijen in restitutieclaims te stimuleren concreet tot een onderling vergelijk te komen. Hierbij kan bijvoorbeeld een aan- of verkoopvoorstel van het kunstwerk een oplossing zijn. Nabestaanden zouden zich - mede door de tussenkomst van *intermediairs* - vaker bereid kunnen tonen om belangrijke kunstwerken tegen financiële compensatie op de huidige locatie achter te laten. De restitutiepraktijk, waarvan de zaak rond de geclaimde *Pietà* getuigde, toonde eerder aan dat deze bereidheid wel degelijk aanwezig kan zijn. Een compromis kan zo tot een voor beide kanten bevredigend resultaat leiden.³²⁰ Ook het initiatief van sommige partijen om hun verzet tegen teruggave te beperken - zoals de Gemeente Rotterdam liet zien - kan tot een meer vreedzaam procedureverloop leiden. Uit de zaak over de twee samengevoegde delen van het schilderij van Jan Steen bleek eens te meer, dat partijen die een onwenselijke afloop willen vermijden in ieder geval onderling tot oplossingen weten te komen.

Er zijn ook andere alternatieven geopperd, waarbij de gedachte aan een internationaal fonds een reële optie lijkt. De uitwerking van het idee van een *Ex Gratia fonds* kan mogelijk op weerstand stuiten als de aangewezen partijen financiële bijdragen moeten toezeggen. Hoe dan ook lijkt de gezamenlijke bereidheid en inzet om tot een bevredigende oplossing te komen een belangrijke voorwaarde voor een succesvolle afhandeling van claims. De inzet van een *mediator* kan hierbij van positieve invloed zijn.

Om het tekortgeschoten naoorlogse teruggavebeleid uit de periode 1945-1952 te kunnen corrigeren is volgens de Restitutiecommissie zelf vooral 'tijd' nodig. Tijd voor toetsing aan vastgestelde voorwaarden en criteria maar ook tijd voor herkomstonderzoek. Het is vooral deze speurtocht naar persoonlijke omstandigheden en ontstane verliezen die voor nabestaanden van zoveel waarde is gebleken. Gedegen onderzoek neemt behalve tijd ook mankracht in beslag. Daar komt bij dat doorgaans sprake is van schaarste aan gegevens. Uitwisseling van databestanden blijft voor landen die het restitutievraagstuk serieus nemen dan

³²⁰ Jaarverslag Restitutiecommissie 2008, pp. 88-90. Zo bleek in het eerdergenoemde geschil over teruggave van *Gebed voor de maaltijd* van *Toorop* dat de nabestaanden al tijdens een hoorzitting het aanbod hadden gedaan om bij restitutie de prijs te vergoeden die het Zeeuws Museum in Middelburg destijds voor het schilderij had betaald. De Restitutiecommissie nam dit aanbod serieus en bepaalde tegenover teruggave een geïndexeerde betaling van de aankoopprijs moest plaatsvinden. De aankoopprijs van fl. 150.000,- werd volgens het algemene prijsindexcijfer vastgesteld op fl. 270.000,- oftewel € 121.500,-.

ook onontbeerlijk. De aandacht voor het algemene vraagstuk van teruggave duurt voort, niet alleen wat betreft reikwijdte maar ook waar het de procedurele gang van geschillenbeslechting betreft. Inmiddels houden vijf restitutiecommissies in Europa zich tegenwoordig actief en openbaar bezig met teruggaveclaims. De internationale uitwisseling van ideeën gaat tot op heden vooral over naziroofkunst, maar inmiddels worden andere domeinen steeds vaker aangestipt. Hiermee heeft het algemene thema rond restitutie zich terecht een permanente plek in het mondiale debat verworven.³²¹

In ons land houdt het restitutiebeleid rond naziroofkunst de gemoederen nog altijd volop bezig; de meningen blijken niet eensgezind. Als overheden en andere betrokkenen zoals bijvoorbeeld musea niet het verwijt willen krijgen, blijvend te profiteren van het door de nazi's veroorzaakte onrecht, zullen zij zich met de teruggave van geroofd (kunst)bezit continu bewust en betrokken moeten inlaten. In hoeverre de minister van OCW zich in de toekomst vaker tot de Toetsingscommissie Beschermwaardigheid zal wenden, blijft daarbij de vraag. Hoewel de Restitutiecommissie zich van de uitgebrachte toetsingen weinig hoeft aan te trekken, kunnen deze toch tot beïnvloeding van de uitkomst leiden. De zo hooggeachte onpartijdigheid van de Restitutiecommissie zou daarmee in het geding kunnen komen.

De kritische vragen die onder andere in 2013 en 2018 over het Nederlandse restitutiebeleid zijn gerezen hebben terecht geleid tot de oprichting van de *Commissie Kohnstamm*, die haar evaluatieonderzoek in het laatste kwartaal van 2020 zal publiceren. De Restitutiecommissie zelf beoordeelde haar opgedane kennis en ervaring in ieder geval zodanig dat zij zich nog altijd zelf in staat acht het restitutiebeleid 'in een ruimer kader' te plaatsen.³²² Door open te staan voor in de maatschappij geuite opinies en door 'nieuwe' partijen naar voren gebrachte belangen lijkt die houding - in deze tijd van een veranderde waardering van cultuurbezit - op zich een ontwikkeling in een goede richting. Mede met het oog op de oorspronkelijke restitutiedoelstellingen blijft die attitude wel voortdurend een kritische benadering vragen. Door het verruimde gebruik van de 'open normering' van redelijkheid en billijkheid in alle claims, lijkt de Restitutiecommissie een sterke gevoeligheid te hebben ontwikkeld voor de meningen die in het publieke debat worden gedeeld. De maatschappelijke druk, die door de grootschalige teruggave van kunstwerken vanaf 2005 is ontstaan, zou in ieder geval niet moeten leiden tot een soort 'blinde vlek' bij de Restitutiecommissie. Hiermee zou een van de belangrijke, zowel nationaal als internationaal onderschreven doelstellingen van het restitutiebeleid rond naziroofkunst - het rechtzetten van decennia oud onrecht - onterecht naar de achtergrond verdwijnen.

³²¹ Jaarverslag Restitutiecommissie 2011, p. 41.

³²² Jaarverslag Restitutiecommissie 2010, p. 5.

Bibliografie

Literatuur

- G. Aalders, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*, (Nederlands Instituut voor oorlogsdocumentatie) Amsterdam 1999.
- G. Aalders, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945*, (Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie) Amsterdam 2001.
- E. Campfens (Ed.), *Fair and Just Solutions? Alternatives to Litigation in Nazi-looted Art Disputes: Status Quo and New Developments*, Den Haag 2015.
- P. den Hollander, *De zaak Goudstikker*, Amsterdam 1998.
- A. Hopmans, *Verwerving en restitutie: de zaak Toorop. Een studie naar de herkomst van twee kunstwerken/ Acquisition and Restitution: the Toorop Case. A study into the provenance of two art works*, Boijmans Studies, Rotterdam (Museum Boijmans Van Beuningen) Rotterdam 2008.
- E. Muller en H. Schretlen, *Betwist Bezit. De Stichting Nederlands Kunstbezit en de teruggave van roofkunst na 1945*, Zwolle 2002.
- H.N. Schelfhout, *'Redelijkheid en billijkheid', Monografieën BW*, Deventer 2017.
- A. Venema, *Kunsthandel in Nederland 1940-1945*, Amsterdam 1986.
- E. de Wind, *Eindstation Auschwitz. Mijn verhaal vanuit het kamp (1943-1945)*, Zwolle 2002.
- J. Webb, *Stolen. The Gallery of Missing Masterpieces*, Toronto, ON, Canada 2008. (Vertaling door R. Spruit, *Kunstroof: een museum van verdwenen meesterwerken, Jonathan Webb en het Art Loss Register*, Amsterdam 2009).
- H.C.F. Schoordijk, *Over roofkunst gesproken*, Nijmegen 2010.

Rapportages

- Ekkart et al, *Eindrapportage Commissie Ekkart, Herkomst Gezocht*, Zwolle 2006.
- Commissie Museale Verwervingen, *Rapport museale verwervingen*, 2013.
- Commissie Pechtold, *'Van terughoudend naar betrokken'*, eindrapport 2019.
- Restitutiecommissie, *Jaarverslagen 2002-2019*.

Nieuws-en opiniebladen

- Nieuw Israëlitisch Weekblad
 - M. Cornelissen, *'Miljoenenroof in kaart gebracht'*, jaargang 155 (29), 5 juni 2020.
 - B. Schut, *'Lofzang op de hypocrisie'*, jaargang 155 (31), 19 juni 2020.
 - J. ten Velden, *'Te mooi om terug te geven?'*, jaargang 155 (28), 22 mei 2020.
 - Jaaroverzicht binnenland*, jaargang 1, 18 september 2020.
- NRC Handelsblad
 - E. Campfens, *'Beantwoord onrecht met recht'*, 17 en 18 oktober 2020.
 - L. Heyting, *'Particulier kan ook bij ons terecht'*, Dick Herrmann over de toekomst van de Restitutiecommissie, 5 september 2008.
 - A. Ribbens, *'Van Engelshoven: cultureel erfgoed beter beschermen'*, 18 oktober 2019.
 - A. Ribbens, *'Al te ruime teruggave van kunst wekt weerstand'*, 4 oktober 2020.
 - A. Ribbens, *'Ik had dit nooit aan het Rijks moeten schenken'*, 19 en 20 september 2020.
- De Stentor
 - N. Megens *'Roofkunst Het Loo moet terug naar Joodse familie'*, 8 januari 2020.
- Trouw
 - S. Kooke, *'In 42 Nederlandse musea hangt mogelijk van Joden geroofde kunst'* 10 oktober 2018.
- De Volkskrant
 - L. ter Borg, *'Musea maakten zich gretig meester van oorlogskunst'*, 30 mei 1997.

Vakbladen

- Art, Antiquity and Law, E. Campfens, *'A Note in Favour of Clear Standards and Neutral Procedures'*, Vol. XXII, Issue 4, December 2017.
- Art, Antiquity and Law, E. Campfens, *'Bridging the Gap between Ethics and Law: The Dutch framework for Nazi-looted Art'*, Vol. XXV, Issue 1, April 2020.

Voordrachten

- R. Ekkart, voorzitter van de onderzoekscommissie, *Symposium Resultaten Museumonderzoek Museale Verwervingen*, 29 oktober 2013.
- M. Hammersma, Directeur-Generaal Cultuur en Media voor het ministerie OCW, *Symposium Resultaten Museumonderzoek Museale Verwervingen*, 29 oktober 2013.

Documentaires

- National Geographic, *Hunting Nazi Treasures*, vier afleveringen over de zoektocht naar de talloze door de nazi's gestolen kunstwerken, tonnen goud, trouwringen, gouden vullingen en kroonjuwelen, mei 2020

Te raadplegen op:

https://www.ziggogo.tv/dl/nl_nl/watchtv/station/24443943035/program/crid:~~2F~~2Fbds.tv~~2F370679751/listing/crid:~~2F~~2Fbds.tv~~2F370857793-imi:00100000017B98E4/location/24443942972

- NPO 2, documentaire van het journalistieke platform *Pointer* over Joods Vastgoed dat in de Tweede Wereldoorlog werd geroofd door de Duitse bezetter. In de uitzending van 27 mei 2020: de vastgoedboeken van de Duitsers.

Te raadplegen op:

https://www.npostart.nl/pointer/27-05-2020/KN_1714244?utm_medium=refferal&utm_source=tvblik

Het onlineproject van Pointer is te raadplegen op:

<https://pointer.kro-ncrv.nl/>

Codes, reglementen en verklaringen

- *Washington Conference Principles on Nazi-Confiscated Art*, 3 December 1998.

Te raadplegen op:

<https://www.state.gov/washington-conference-principles-on-nazi-confiscated-art/>

- *Terezín Declaration on Holocaust Era Assets and Related Issues*, 30 juni 2009.

Te raadplegen op:

<https://www.europa-nu.nl/id/vi6bmnl0nuwn/nieuws/verklaring-van-terezin-over-de-omgang>

- *Ethische code voor musea*, 2006.
Te raadplegen op:
<https://www.museumvereniging.nl/ethische-code-voor-musea>
- *Besluit Adviescommissie restitutieverzoeken en Tweede Wereldoorlog d.d. 16 november 2001*.
Te raadplegen op:
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stcrt-2001-248-p24-SC32398.html>
- *Reglement inzake bindend advies Restitutiecommissie*, Besluit adviescommissie restitutieverzoeken cultuurgooederen en Tweede Wereldoorlog, 2007, 2009, 2011 en 2014.
<https://www.restitutiecommissie.nl/system/files/Reglement2018.pdf>

Webpagina's

- www.musealeverwervingen.nl/1677/
- <https://museumcontact.nl/artikelen/zienswijze-museumvereniging-betreffende-naziroofkunst>
- <https://nos.nl/l/2274958>.
- <https://nos.nl/l/2334710>.
- <https://nos.nl/l/568397>.
- <https://nos.nl/l/647610>.
- <https://nos.nl/l/466009>
- <https://nos.nl/nieuwsuur>.
- <https://nrc.nl/>
- <https://www.trouw.nl/es-b1f9e1e6>.
- www.overheid.nl/officielepublicaties.
- <https://www.rijksoverheid.nl/nieuws>
- [https://www.linkedin.com/in/joiatenvelden/detail/overlay-view/urn:li:fsd_profileTreasuryMedia:\(ACoAACpfxLcB2kAkJyLIX4k24Hh6JjG7fWNaVoU.1590490519918](https://www.linkedin.com/in/joiatenvelden/detail/overlay-view/urn:li:fsd_profileTreasuryMedia:(ACoAACpfxLcB2kAkJyLIX4k24Hh6JjG7fWNaVoU.1590490519918)
- <https://www.raadvoorcultuur.nl>

- <https://www.verenigingrembrandt.nl/nl/nieuws/minder-terughoudend-meer-betrokken-commissie-pechtold-brengt-advies-uit-over-bescherming-cultuurgoederen-in-particulier-bezit>
- <https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen.html>,
- https://www.amsterdammuseum.nl/de-gouden-koets?gclid=CjwKCAjwzIH7BRABEiwAoDxxTiqvTDkoSrSQENoXypqvlmIzmPJ0lc4FhlQtnghfqZvu6RlduqLHhoCCGcQAvD_BwE
- <https://nos.nl/artikel/2348202-activisten-vrijgelaten-die-roofkunst-wilden-weghalen-uit-afrika-museum.html>,
- <https://historiek.net/duitsland-weigert-nefertiti-terug-te-geven/10189/>
- <https://www.njb.nl/blogs/ns-komt-slachtoffers-holocaust-tegemoet-naar-frans-voorbeeld/>
- <https://www.parool.nl/nieuws/ns-opent-claimloket-voor-transporten-woii~b32a4549/>
- <https://www.cjo.nl/>
- <https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:RBROT:2017:2703>
- <https://strafrechtadvocatennetwerk.nl/schuldheiling-straffen/>
- <http://www.wetrecht.nl/te-goeder-trouw/>
- <https://bescherming-cultuurgoederen.cultuur.nl/aanbevelingen/aanbevelingen>
- <https://www.verenigingrembrandt.nl/nl/nieuws/minder-terughoudend-meer-betrokken-commissie-pechtold-brengt-advies-uit-over-bescherming-cultuurgoederen-in-particulier-bezit>
- <https://bescherming-cultuurgoederen.cultuur.nl/aanbevelingen/aanbevelingen>
- https://www.afstotingsdatabase.nl/Portals/0/Images/UitsprakenTCB/TCB_Bruidsbedden-AvdN_V2017-03-03.pdf?ver=aVu3er8FweH2uXzOmP48EA%3d%3d
- <https://www.afstotingsdatabase.nl/Hoe-werkt-het>
- https://www.afstotingsdatabase.nl/Portals/0/Images/UitsprakenTCB/TCB_Collectie-Nusantara_V2017-05-15.pdf?ver=zYpQ4mJpoFFKL2cujHK5BQ%3d%3d
- <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/erfgoed/erfgoedwet>
- <https://www.museumregisternederland.nl/Portals/0/Museumnorm%202020.pdf?ver=2019-11-29-143713-323>
- www.restitutiecommissie.nl/persberichten/bindend-advies-over-schilderij-bild-mit-huern-van-wassily-kandinsky.html
- <https://duitslandinstituut.nl/artikel/23461/collectie-van-hitlers-kunstverzamelaar-gurlitt-tentoongesteld-in-bonn>
- <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stcrt-2001-248-p24-SC32398.html>

- <https://www.universiteitleiden.nl/nieuws/2018/12/evelien-campfens-nederland-gaat-gewetensvol-om-met-roofkunst>
- <https://historiek.net/het-marshallplan-of-hoe-amerika-het-westen-won/22754/>
- <https://tvblik.nl/pointer/27-mei-2020>
- https://www.npostart.nl/pointer/27-05-2020/KN_1714244?utm_medium=refferal&utm_source=tvblik,
- <https://museumcontact.nl/artikelen/zienswijze-museumvereniging-betreffende-nazi-roofkunst>
- <https://jadezra.nl/blog/2019/11/25/139-van-joden-gestolen-kunststukken-in-nederlandse-musea/>
- <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/10/07/advies-koloniale-roofkunst-moet-onvoorwaardelijk-terug-a4015033>
- <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/buitenland/artikel/4593001/ruim-6-miljoen-voor-rubens-tekening-van-prinses-christina>
- <https://www.nrc.nl/nieuws/2008/04/29/gangbare-regels-werken-niet-bij-teruggave-van-roofkunst-11530002-a1332>
- https://www.theartnewspaper.com/news/congolese-activist-tries-to-remove-african-artefact-from-the-louvre?utm_source=The+Art+Newspaper+Newsletters&utm_campaign=30ec5fe35c-EMAIL_CAMPAIGN_2020_10_23_01_55&utm_medium=email&utm_term=0_c459f924d0-30ec5fe35c-61148799,

Bijlagen

Bijlage I

Restitutieadviezen 2002 tot en met heden ³²³

RC nr	Advies inzake:	Datum advies	Uitspr	
1.1	<i>Paaslam</i> door J. Beuckelaer	25-03-2002	V	
1.2	De Gutmann-collectie	25-03-2002	V	
1.3	<i>Venus in de smidse van Vulcanus</i> naar F. Boucher	22-04-2002	V	
1.4	<i>Portret van een man met hazewindhond</i> door Thomas de Keyser en <i>De slapende herbergierster</i> naar Nicolaas Maes	07-04-2003	+/-	
1.5	<i>Portret van een vrouw met een kleine hond</i> en <i>Gezicht op de Binnen-Amstel met de Blauwbrug</i>	23-09-2002	V	
1.6	De Koenigs-collectie	03-11-2003	X	
1.7	<i>Portret van Don Luis de Requessens y Zuñiga</i>	28-10-2002	V	
1.8	<i>Stilleven met gerookte haring, oesters en rookgerei</i> door Floris van Schooten	24-04-2003	V	
1.9	<i>Stilleven met vis op schragentafel</i> door Van Beyeren	18-09-2003	X	
1.10	Kunsthandel J. Stodel	18-04-2005	+/-	Kh
1.11	<i>Rijn bij Koblenz</i> door Gerard Battem	18-09-2003	V	
1.12	Achttiende-eeuwse Frankfurtse kast	18-09-2003	V	Tk
1.13	Herri met de Bles	29-06-2005	Gia	
1.14	Drie werken van Troost en Van der Mijl uit buitenlands bezit	07-02-2005	V	
1.15	Goudstikker	19-12-2005	+/-	Kh
1.16	<i>Musicerend gezelschap</i> van Dirk Hals	15-12-2003	V	
1.17	<i>Visser te paard</i> van Jozef Israëls	22-03-2004	V	
1.18	Vier negentiende-eeuwse landschappen	18-05-2004	+/-	
1.19	Kunsthandel Vecht	30-03-2005	+/-	Kh
1.20	Drie werken van Troost en Van der Mijl uit buitenlands bezit	07-02-2005	V	

³²³ Jaarverslag Restitutiecommissie 2019, pp. 85-88.

	<i>Familieportret</i> door J.M. Quinckhard	06-03-2006	V	
1.24	<i>Venus en Amor</i> door J.A. Uytewael	07-09-2005	V	
1.25	<i>Landschap met riviertje en molens</i> van J.M. Graadt van Roggen	27-06-2005	V	
1.26	<i>Charles, Prince de Rohan Soubise</i> door J.F. Voet en vier achttiende-eeuwse Louis XV fauteuils	03-07-2006	+/-	
1.27	Een klapmutsschoteltje en het schilderij <i>Moeder en kind bij de wieg</i> van J.S.H. Kever	12-03-2007	X	Tk
1.28	<i>Pluimvee</i> van M. d'Hondecoeter en <i>De Heilige Petrus berouwvol</i> van G. Reni	24-04-2006	V	
1.29	<i>Drie mannen in een boot op wild water</i> van A.H. Lier en <i>Berglandschap met kasteel</i> van T. le Feubure	12-06-2006	V	
1.30	Een zilveren kidoesjbeker	03-04-2006	V	Tk
1.31	<i>Bostafereel met herder en vee</i> van B.C. Koekkoek	03-03-2006	V	
1.32	Tekening van Hendrick Goltzius op de achterzijde van een speelkaart	15-05-2006	V	
1.33	<i>Een meisje in pastorale kleding met een mand</i> door J. van Noordt	12-03-2007	V	
1.34	<i>Stilleven met vruchten en gevogelte</i> van J. Fyt	14-05-2007	V	
1.35	Koenigs III (Kiev claim)	14-04-2014	X	
1.36	<i>Portret van een man</i> van N. de Largillière	31-07-2006	V	
1.37	Kunsthandel Mozes Mogrobi	12-02-2007	+/-	Kh
1.38	Nalatenschap Anne Frank	24-04-2006	OV	
1.39	Von Marx-May	25-06-2007	V	
1.41	<i>Landschap met kudde bij een poel</i> van J.S. van Ruysdael	27-11-2006	V	
1.42	Hakker/Anholt	12-03-2007	V	
1.43	<i>Twee mensen in een interieur</i> naar A. van Ostade	14-05-2007	X	
1.44	<i>De Besnijdenis</i> , anoniem, voormalige toeschrijving Meester van Kappenburg	18-12-2006	V	
1.46	Kaufmann	18-12-2006	V	
1.47	Vier miskelken en een bisschopsstaf uit de	14-05-2007	V	Tk

	15e eeuw			
1.49	Kunsthandel Stodel (II)	07-04-2008	+/-	Kh
1.50	Marcus de Vries	03-12-2007	+/-	
1.51	Kunsthandel Mossel	07-01-2008	X	Kh
1.52	Een achttiende-eeuwse commode in Lodewijk XVI-stijl	12-02-2007	V	Tk
1.53	Van Brabant	04-02-2008	X	
1.54	<i>Het uitladen van de hooiwagen</i> van Isaac van Ostade	01-10-2007	V	
1.55	<i>Liggend naakt</i> van J.C.B. Sluijters	11-06-2007	X	
1.56	Een pijlenkoker van bamboe en een eikenhouten driedeurs melkkast	12-03-2007	V	Tk
1.57	Van Messel	04-02-2008	X	Kh
1.58	Een achttiende-eeuws <i>Savonnerie</i> tapijt	16-04-2007	V	Tk
1.59	Letowski	06-08-2007	X	
1.60	Een bronzen beeld <i>Steenhouwer</i> van C.E. Meunier	13-04-2011	X	Kh
1.61-A	Arnhold (A)	21-11-2011	X	
1.61-B	Arnhold (B)	17-12-2012	V	
1.62	Kunsthandel Staal	07-04-2008	X	Kh
1.63	Bord van geglazuurd porselein en decor met bloemenvaas in <i>famille rose</i>	07-01-2008	V	Kh Tk
1.64	Kunsthandel Rubens	06-05-2008	X	Kh
1.65	Nardus	06-04-2009	V	
1.66	Lachmann	03-03-2008	V	
1.67	Oppenheimer	04-02-2008	V	Kh
1.68	Weijers	01-12-2008	X	
1.69	Een tinnen <i>maccabeeën</i> lamp	03-12-2007	V	Tk
1.70	Larsen	01-07-2009	V	Tvo
1.71	Behrens	03-07-2008	V	
1.72	Dotsch	03-07-2008	X	
1.73	Von Podwinetz	02-06-2008	X	
1.75	Semmel, NK 2693 <i>Portret van een man</i> van Thomas de Keyser	01-07-2009	V	

1.76	May	10-11-2008	X	
1.77	Proehl	09-02-2009	V	
1.78	Bachstitz	14-09-2009	+/-	Kh
1.79	Heppner	09-03-2009	X	Kh
1.80	Von Pannwitz	06-04-2009	X	
1.81	Schönemann	12-10-2009	X	Kh
1.82-A	Rosenbaum (A)	31-01-2011	X	Kh
1.82-B	Rosenbaum (B)	19-12-2011	+/-	Kh
1.84	Cassirer	06-04-2009	V	Kh
1.86	Wassermann	01-12-2008	V	
1.87	Kunsthandel Van Lier, met ivoeren jachthoorn uit privécollectie	06-04-2009	+/-	Kh Tk
1.88	Bachstitz (II)	12-01-2009	X	Kh
1.89-A	Mautner (A)	12-10-2009	+/_	
1.89-B	Mautner (B)	17-12-2012	V	
1.90-A	Kunsthandel Katz (A)	01-07-2009	X	Kh
1.90-B	Kunsthandel Katz (B)	17-12-2012	+/-	Kh
1.91	Adelsberger	09-03-2009	+/-	
1.96	Stern	03-05-2010	V	Kh
1.97	Hollander	12-10-2009	V	
1.98	Kunsthandel Koch	03-06-2013	X	Kh
1.99	Glaser	04-10-2010	V	
1.100	Zadick	03-05-2010	V	
1.101	Wolf	09-11-2009	X	
1.102	Van Aldenburg Bentinck	06-09-2010	X	
1.103	S. van Leeuwen, kist van beukenhout	02-04-2012	V	Kh Tk
1.104	Perzisch medaillontapijt (Wolf/Van den Bergh)	29-03-2010	V	Mede-eigendom Tk
1.105	Rosenberg	03-05-2010	X	
1.106	De Haan	13-10-2011	X	Kh
1.107	Morpurgo (II)	05-03-2012	NO	Kh
1.108	Mathiason	31-01-2011	V	
1.109	Joseph Stodel	07-06-2010	V	

1.110	Von Goldschmidt-Rothschild	06-12-2012	X	
1.111	Mayer	07-03-2011	V	
1.112	May (II)	19-09-2011	X	
1.113	Gutmann (II)	29-06-2010	+/-	
1.114-A	Een kaststel uit de collectie Gutmann (Gutmann III-A)	06-12-2010	+/-	Tk
1.114-B	Een sculptuur uit de collectie van Fritz Gutmann (Gutmann III-B)	11-04-2011	V	
1.115-A	Herbert Gutmann (IV-A)	19-12-2011	X	Tk
1.115-B	Een Gubbio-schaal uit de collectie Gutmann (Gutmann IV-B)	18-06-2012	X	
1.116	Hiegentlich	14-11-2011	+/-	Kh
1.117	Jonas	19-12-2011	V	
4.118	Hernieuwd advies: Weijers (II)	06-09-2010	X	HA
4.119	Hernieuwd advies: De Vries (II)	06-09-2010	X	HA
1.120	Een bronzen beeld <i>Hercules</i> (Oppenheimer II)	07-06-2011	V	Kh
4.123	Koenigs (II)	12-11-2013	X	HA
4.124	Hernieuwd advies: Larsen (II)	22-03-2013	X	HA
4.125	Hernieuwd advies: Van Aldenburg Bentinck (II)	05-03-2012	X	HA
1.130	Hamburger (II): <i>Landschap met bedelaars en twee ruiters bij een ruïne</i> ; J.J. van Goyen	09-12-2013	V	
1.132-A	Abraham Katz - Kummerlé (A)	16-10-2017	X	
1.132-B	Katz - Kummerlé (B)	18-12-2017	V	Kh
1.133	Wandtapijt <i>Kuisheid met twee putti</i> (Oppenheimer III)	08-04-2013	V	Kh Tk
1.134	Goudstikker - Kummerlé collectie	02-09-2013	V	Kh
1.136	S.B. Levie	27-01-2014	V	
1.137	Hamburger	04-03-2013	X	
4.138	Hernieuwd advies Bachstitz	01-12-2015	X	HA
1.139	Stettiner	02-02-2015	X	Kh
4.142	Hernieuwd advies De Haan	18-05-2015	X	HA
1.143	Bachstitz (III)	01-12-2015	X	
1.145	Mogrobi (II)	20-07-2015	X	Kh
1.146	Witmond	18-05-2015	V	

1.147	Wandtapijt	07-03-2016	X	Tk
1.148	Juda Heijman de Vries	02-02-2015	X	
1.149	<i>Kinderen aan het strand</i> door Isaac Israëls	20-07-2016	X	
1.150	De Haan (II)	08-11-2016	X	Kh Tk
1.152	Krasicki	20-02-2017	X	
1.155	Jacobson-Granaat (II)	29-06-2016	X	
1.156	Gosschalk (II)	16-10-2017	+/-	
1.157	Herbert Gutmann, vijf delen Meissen servies (o.a. Paleis Het Loo)	14-10-2019	V	Casestudy
1.160	Hamburger (III)	29-06-2016	X	
1.164	Dr. Franz Oppenheimer	14-10-2019	V	
1.166	Berolzheimer	04-09-2017	V	
1.167	Pasteltekening door Philippus Endlich	13-11-2017	V	
4.168	Hernieuwd advies: Katz	15-11-2017	X	HA
1.169	Lierens	16-04-2019	V	TCB-advies
1.177	Schilderij <i>Winters bosgezicht</i>	16-03-2020	X	Kh

Bindend advieszaken 2002 tot en met heden

3.45	<i>Gebed voor de maaltijd</i> van Jan Toorop (Flersheim I)	07-04-2008	V	BA
3.48	<i>Thames bij London</i> van Jan Toorop (Flersheim II)	03-03-2008	V	BA
3.93	<i>Het huwelijk van Tobias en Sarah</i> van Jan Steen (Von Saher/Gemeente Den Haag)	06-10-2008	+/-	BA
3.95	<i>Road to Calvary</i> , Brunswijker Monogrammist	03-05-2010	+/-	
3.126	<i>Riviergezicht met aanlegplaats</i> van M.F. van der Hulst (Simmel/Groninger Museum)	25-04-2013	V	BA
3.127	<i>Duinlandschap met hertenjacht</i> van Gerrit Claesz. Bleker (Simmel/Gemeente Haarlem)	25-04-2013	X	BA
3.128	<i>Christus en de Samaritaanse vrouw bij de bron</i> van B. Strozzi (Simmel/De Fundatie)	25-04-2013	X	BA

3.129	Grisaille <i>Allegorie op de herfst</i> van Jacob de Wit (Gutmann/Provincie Drenthe)	03-09-2012	X	BA
3.131	<i>Madonna met wilde rozen</i> van Jan van Scorel (Sommel/Centraal Museum)	25-04-2013	X	BA
3.135	<i>Raadsel van Nijmegen</i> van Christiaan Coeuershof (Vita Israël/Gemeente Nijmegen)	20-07-2015	V	BA
3.140	Twee schilderijen van Ferdinand Bol (Hamburger/Gemeente Roosendaal)	13-04-2015	V	BA
3.141	Bild mit Häusern door Wassily Kandinsky (Lewenstein/Gemeente Amsterdam)	22-10-2018	X	Casestudy
3.144	Portret van Joan Huydecoper naar Bartholomeus van der Helst	30-03-2015	V	
3.153	Beslissing inzake elf majolica schotels`	01-02-2016	X	Tk
3.162	<i>Blick auf Murnau mit Kirche</i> door Wassily Kandinsky (Stern-Lippmann/ Gemeente Eindhoven)	29-01-2018	X	
3.163	Bronzen sculptuur <i>Mozes</i> toegeschreven aan Alessandro Vittoria (Budge/ De Fundatie)	16-04-2018	V	
3.170	Schilderij <i>Berglandschap met boomstronk</i> door Jacob van Geel (Gosschalk/ Gemeente Rotterdam)	11-11-2019	X	
3.172	Tekening <i>Judenviertel in Amsterdam</i> door Max Liebermann (Kirstein/Gemeente Amsterdam)	16-04-2019	V	
3.180	Een bronzen wijwateremmer en een bronzen kandelaar (V. Israël/Gem Rott)	13-07-2020	V	Tk

Legenda

V	= toewijzing claim
X	= afwijzing claim
+/-	= deels toewijzing, deels afwijzing claim
OV	= Onbevoegd Verklaring door de Restitutiecommissie
NO	= Niet ontvankelijkheid restitutieverzoek
Tvo	= Terugbetaling geïndexeerde verkoopopbrengst bij restitutie
Kh	= Kunsthandel-zaak
Tk	= Toegepaste kunst
Gia	= Geen inhoudelijk advies afgegeven
HA	= Hernieuwd Advies
BA	= Bindend Advies

Bijlage II: Casestudies:

Twee adviezen (2018 en 2019) van de Restitutiecommissie nader belicht

Casestudy I

'De claim van de erven Lewenstein op Bild mit Häusern van Wassily Kandinsky'

Casestudy I: De feiten

Emanuel Lewenstein (1870-1930) was directeur van de in Amsterdam gevestigde Naaimachinehandel *Lewenstein*. Uit zijn huwelijk met *Hedwig Weijermann* (1875-1937) werden twee kinderen geboren: *Robert* en *Wilhelmine*. Lewenstein verzamelde kunst met bijzondere aandacht voor werken van moderne meesters. Hoewel zijn verzameling kunstwerken niet volledig bekend is, bestond deze in ieder geval uit twee schilderijen van Wassily Kandinsky, te weten *Dat bunte Leben* en het in deze zaak geclaimde werk *Bild mit Häusern*. Zoon Robert volgde zijn vader op binnen het familiebedrijf en trouwde in gemeenschap van goederen met de Duitse *Irma Klein*; beiden waren Joods. Zij kregen geen kinderen. Irma en Robert gingen in 1938 uit elkaar, waarna Robert in 1940 met zijn nieuwe vriendin naar New York vertrok. Tijdens de oorlog leefden zij daar onder moeilijke omstandigheden nu het bedrijf Lewenstein de jaarlijkse uitkeringen aan Robert niet meer kon betalen en hij in New York niet mocht werken. Zijn ex-vrouw Irma Klein bleef tijdens de nazi-bezetting in Amsterdam. Zij werd diverse keren opgepakt en vastgehouden door de Duitsers maar wist aan deportatie te ontkomen. De formele scheiding tussen het voormalige echtpaar was pas in maart 1944 een feit. Na de oorlog kwam in juni 1947 een notariële akte van boedelscheiding tot stand en keerden Robert en zijn nieuwe echtgenote naar Nederland terug. Zij besloten echter in 1950 definitief naar de VS terug te keren. De beide kinderen Lewenstein hebben na de oorlog rechtsherstelprocedures gevoerd, onder ander voor eigendomsherstel van de aandelen van het bedrijf NV Lewenstein. Robert en zijn nieuwe vrouw kregen twee kinderen die nu als verzoekers in de procedure optreden. Irma Klein bleef na de oorlog in Amsterdam wonen. Zij had diverse keren contact met het *Stedelijk Museum Amsterdam* over de bruikleen van diverse kunstwerken. Eveneens is duidelijk geworden dat zij zich ontfermde over een zekere *Bob Stoker* die de Jodenvervolging had overleefd en als wees naar Nederland was teruggekeerd. De partner van deze Stoker treedt in deze zaak op als derde verzoeker. Het doek dat onderwerp van claim is, werd op 9 oktober 1940 aangekocht door de Gemeente Amsterdam tijdens een veiling bij veilinghuis Fredrik Muller en Co in Amsterdam. Uit door het museum overgelegde documentatie is bekend dat voor het werk fl. 160,- is betaald; inclusief opgeld bedroegen de verwervingskosten fl. 176,-. Sindsdien bevindt het werk zich in de collectie van het Stedelijk Museum Amsterdam. Naast het genoemde doek werden op de veiling

diverse andere werken aangeboden uit de nalatenschap Lewenstein. Dat bunte Leben, dat in 1933 in bruikleen door de familie Lewenstein was gegeven aan het Stedelijk Museum Amsterdam, werd echter niet door het museum aangekocht, maar door een andere partij verworven.

Casestudy I: Standpunten partijen

Nadat het museale onderzoek naar de herkomst van schilderijen in 2013 grotendeels was afgerond, deelde het Stedelijk Museum Amsterdam over het geclaimde werk mee, dat de aankoop van het schilderij van Kandinsky op een veiling bij Frederik Muller & Co in oktober 1940 'een punt van aandacht vormde'. Wellicht hield zij al rekening met een claim op het werk, toen zij op 5 maart 2013 een *blog* op haar website liet plaatsen van de hand van haar wetenschappelijk medewerker *Maurice Rummens*. Hierin laat deze zich zeer expliciet uit over de waarde van het werk voor het museum. De eerste stap leek gezet om 'collectiebelang' in restitutievraagstukken te kunnen betrekken. In zijn blog meldt Rummens dat het schilderij *Bild mit Häusern* 'een van de meest kleurrijke schilderijen uit de collectie van het museum is'. Tevens is het volgens hem een van de meeste bijzondere schilderijen nu het 'de sensatie van Kandinsky's eerste stappen in zijn pioniersstreven naar een vrijere, abstracte schilderkunst voelbaar maakt'. Over de positie van *Bild mit Häusern* in het oeuvre van de kunstenaar geeft Rummens aan, dat er sprake is van een contrast door het ontbreken van een 'natuurlijke ruimtewerking'; 'van een aantal partijen in een deel van het schilderij is niet aan te geven of ze 'de zichtbare werkelijkheid' nabootsen'. Dat is volgens Rummens een aspect dat tevoren bij Kandinsky wel het geval was'. 'Daarnaast lijkt het kleurgebruik bonter, gloeiender en minder aan natuurnabootsing gebonden dan in zijn vroegere werken. Het is in een reeks landschappen met menselijke, vaak sprookjesachtige figuren een van de eerste werken met sterke vertekeningen en abstract aandoende delen', aldus de uitgebreide verklaring over het werk.³²⁴

Casestudy I: Afweging belangen: de redelijkheid en de billijkheid

De motivatie, zoals onder meer verwoord in het door de Restitutiecommissie uitgebrachte advies en persbericht is zeker opvallend te noemen. Volgens de commissie kan de verkoop door de even Lewenstein 'weliswaar niet los worden gezien van het naziregime, echter deze verkoop staat eveneens in direct verband met de verslechterde financiële omstandigheden waarin de erven zich al voor de Duitse inval bevonden'.

³²⁴ <https://www.stedelijk.nl/nl/digdeeper/kandinsky>, geraadpleegd op 4 juni 2020.

Opmerkelijk is ook het aangevoerde argument dat de overgebleven erfgename na de oorlog geen pogingen heeft ondernomen om het schilderij terug te krijgen. De nabestaande van deze erfgename, aldus de commissie, heeft op haar beurt geen bijzondere binding met het schilderij.

In de zaak is eveneens naar voren gebracht dat de gemeente Amsterdam het schilderij destijds te goeder trouw heeft verworven. Bij die stelligheid kunnen voorzichtig vraagtekens worden geplaatst. Volgens Venema was Frederik Muller & Co het bekendste veilinghuis in Nederland en de enige met internationale erkenning. Veel belangrijke collecties kwamen bij dit huis onder de hamer. Eveneens is bekend dat dit veilinghuis de nodige Joodse collecties verkocht. Hiervoor werd dan ook een actieve wervingspolitiek bij de Duitsers gevoerd. In verschillende Amerikaanse onderzoeksrapporten werd het veilingwezen in het algemeen als ‘collaborerend’ aangeduid. Zelfs dr Mühlmann zou na de oorlog nog eens duidelijk bevestigen dat er in Nederland in ieder geval vanaf 1941 doorlopend veilingen plaatsvonden, waarop kunstvoorwerpen uit Joodse en vijandelijke vermogens werden geveild. Venema positioneert zich eveneens zeer kritisch naar het Nederlandse veilingwezen in de bezettingsjaren door zich hardop af te vragen welke eigenschappen aan de veilinghuizen kon worden toegedicht: ‘pure hebzucht, verblindheid of naïviteit?’³²⁵ Het is dan ook niet onaannemelijk dat de Gemeente Amsterdam in oktober 1940 op de hoogte was of had kunnen zijn van de mogelijk bedenkelijke activiteiten van (Nederlandse) veilinghuizen in het algemeen en Frederik Muller & Co in het bijzonder.

Het werk van Kandinsky neemt volgens de Restitutiecommissie een belangrijke plaats in binnen de collectie van het Stedelijk Museum Amsterdam; zij heeft het door het museum aangevoerde pleidooi hierin duidelijk meegenomen. De keuze om de belangen van alle partijen mee te wegen is binnen de restitutiepraktijk niet nieuw. Dat een teruggaveverzoek waarin zowel het eigendomsrecht als de onvrijwilligheid van het bezitsverlies zijn komen vast te staan, wordt afgewezen, lijkt echter een opvallende wending in de besluitvorming van de Restitutiecommissie.

Met de veelzeggende kop ‘*lofzang op de hypocrisie*’ nam het NIW in juni 2020 verbolgen afstand van de door het Stedelijk Museum Amsterdam gemaakte keuzes. ‘Het belang dat het museum wel hecht aan de levendige *Black Lives Matter*-beweging staat in schril contrast met de immorele behandeling van erfgenamen van Joodse roofkunst door datzelfde museum’. Journalist *Bart Schut* heeft het zelfs over ‘de eigen groezelige rol’ die het museum tijdens en na de oorlog speelde. ‘Als het om *Jewish Lives* gaat verschuilt het museum zich achter een hele serie juridische

³²⁵ Venema 1986, pp. 344, 345, 354, 356. Omdat het vervolgen van economische collaboratie in verband met het nodige bewijs doorgaans lastig was, bleef strafrechtelijke vervolging na afloop van de oorlog vaak uit. Behalve Frederik Muller & Co werd een andere grote speler op de kunstmarkt, *Van Marle en Bignel*, in dat verband genoemd als het belangrijkste veilinghuis dat Joods en vijandelijk bezit veilde.

argumenten'. Deze lijken volgens hem aanvechtbaar en zijn volgens Schut zeker dubieus en moreel verwerpelijk. Het lijkt hier immers om een schoolvoorbeeld te gaan van een, onder druk van het naziregime verkocht schilderij. Tijdens de bezetting, in oktober 1940, kocht de gemeente Amsterdam het schilderij voor een fractie van de werkelijke waarde, te weten voor fl. 160,-. 'Op dat moment was het werk van Kandinsky tussen de tien en twintig keer zoveel waard'. Het lijkt er volgens Schut dan ook op, dat de koper geweten moet hebben dat het hier geen vrijwillige verkoop betrof. Gebleken is bovendien dat de Gemeente Amsterdam met een andere geïnteresseerde, in een tweede werk van Kandinsky, tijdens de veiling onderling heeft afgesproken niet tegen elkaar te gaan opbieden. Zij verkregen beiden het gewenste werk, allebei voor de laagst mogelijke prijs.³²⁶ Op het schikkingsvoorstel van de erfgenamen, volgens een van de ingeschakelde advocaten *James Palmer* slechts de helft van de huidige marktwaarde, is door het museum negatief gereageerd. Men heeft afgezien van welke tegemoetkoming aan de nabestaanden dan ook. Daar is veel ophef over ontstaan, niet in het minst bij de optredende raadslieden. 'Het kan toch niet zo zijn dat 'het museum de geschiedenis wil ingaan als een instelling die in 1940 willens en wetens profiteerde van het *antisemitisme* van de nazi's en daar tachtig jaar later nog steeds de vruchten van plukt?', aldus de stevige reactie vanuit de juridische vertegenwoordiging van de erfgenamen.³²⁷ De nabestaanden hebben zich uiteindelijk niet bij het advies van de Restitutiecommissie neergelegd. De advocaat van de erfgenamen is medio januari 2020 een rechtszaak begonnen om via de gewone rechter aan te tonen dat de erven wel degelijk recht hebben op het kunstwerk; in oktober 2020 kwam daar een vordering tot teruggave bij. Dat de Restitutiecommissie roofkunst eigenlijk niet aanwezig achtte, vindt advocaat prof. dr *Axel Hagedoorn* onacceptabel. De verkoop had zonder twijfel te maken met de nazimaatregelen, nu volgens hem vaststaat dat Robert Lewenstein al voor de veiling naar Frankrijk was gevlucht en financiële transacties überhaupt niet meer mogelijk waren. Uit accountantsgegevens zou volgens Hagedorn blijken dat de financiële situatie van het bedrijf Lewenstein NV in de jaren 1939-1940 zeker niet slecht te noemen was. Daarnaast beschuldigen de raadslieden Hagedorn en Palmer de Restitutiecommissie van belangenverstrengeling vanwege vermeende banden met het Stedelijk Museum Amsterdam.³²⁸ Wat de uiteindelijke uitkomst ook zal zijn: de aanvallende houding van de advocaten en het geheel van verwijten en '*naming and schaming*' lijken de zaak weinig goed te doen en het hele restitutieproces een vervelende bijmaak te geven.

³²⁶ NIW 31, pp. 10, 11.

³²⁷ NIW 31, pp. 10, 11.

³²⁸ <https://www.parool.nl/nieuws/erfgenamen-eisen-kandinsky-terug-van-stedelijk>, geraadpleegd op 3 augustus 2020.

Casestudy II

'De claim van de nabestaanden van Herbert Gutmann op veertien delen Meissen-servies'

Casestudy II: De feiten

Herbert Gutmann, van Joodse komaf, was in de jaren dertig van de vorige eeuw opgeleid in het bankiersvak en maakte snel carrière door onder andere leiding te nemen in de *Dresder Bank*. Met zijn gezin woonde Gutmann in *Berlijn* en *Postdam*, waar hij een groeiende kunstcollectie bijeenbracht. Nadat in 1931 in Duitsland een bankencrisis uitbrak, werden door de *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (hierna: NSDAP) veel bestuurders van Joodse afkomst verantwoordelijk gesteld voor de financiële malaise. Hierbij moest ook Gutmann het ontgelden. Zo verscheen hij zelfs in negatieve zin op een verkiezingsaffiche van de NSDAP. De machtsovername van de nazi's had voor Gutmann en zijn familie veel gevolgen: hij werd ontslagen, ontving geen salaris meer en verloor bijna al zijn bestuursfuncties. Ook werd hij in 1933 gedwongen tot een aandelenoverdracht, waarvoor de nabestaanden uiteindelijk in 2015 van de Duitse autoriteiten een schadevergoeding ontvingen. Terwijl zijn inkomsten afnamen, werd Gutmann door de *Dresder bank* geconfronteerd met twee zeer grote, gefingeerde vorderingen, die de bank op hem claimde te hebben. Gutmann werd hiervoor persoonlijk aansprakelijk gesteld. Danig in het nauw gedreven besloot hij in 1934 om zijn kunstcollectie te laten veilen. De opbrengst ervan werd door de bank gedocumenteerd onder '*Graupe-Auktion*', verwijzend naar de veilingen die op 12, 13 en 14 april 1934 plaatsvonden bij veilinghuis *Paul Graupe* in *Berlijn*. In de zogenaamde *Nacht van de Lange Messen* van 30 juni 1934 werden door heel Duitsland (vermeende) vijanden van de NSDAP gevangengezet of vermoord. Ook Gutmann - aanhanger van de *Deutsche Demokratische Partei* - werd korte tijd gearresteerd. In 1936 wist hij uiteindelijk Duitsland te ontvluchten waarna hij zich vestigde in Londen. Daar overleed hij in 1942. In Duitsland werden in de jaren 1942-1945 zijn huis en resterende bezittingen geconfisqueerd.

Na de oorlog zijn door de nabestaanden compensatie- en restitutieclaims ingediend bij de Duitse autoriteiten. Voor de veertien serviesonderdelen is geen teruggave gerealiseerd noch enige financiële vergoeding ontvangen. Het betreft hier een verzoek om teruggave van twee sauskommen en twaalf borden met daarop voorstellingen van - doorgaans aan de *Verenigde Oost-Indische Compagnie* (hierna: VOC) gerelateerde - verschillende locaties in Nederland. Op de veilingcatalogus van *Graupe* staan de objecten als groep van vierentwintig stuks genoteerd; zij maakten waarschijnlijk ooit deel uit van het zogenoemde Meissen servies van *stadhouder Willem V* (1748-1806). De herkomst van de borden verwijst naar drie bronnen: *kunsthandel Van der Meer*, *kunsthandel Stodel* maar ook de *Firma Nijstad Antiquairs* wordt genoemd. De drie

betrokken musea (Paleis Het Loo in Apeldoorn, Het Rijksmuseum Amsterdam en het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen) hebben de borden op reguliere wijze aangekocht. Zo verwierf Koningin Juliana in 1976 twee van de vijf borden voor een bruikleen aan Paleis Het Loo in Apeldoorn. De twee geclaimde sauskommen zijn weliswaar op de veiling van 1934 ingebracht maar werden niet verkocht. Zij werden in 1975 door Het Loo met steun van *Vereniging Rembrandt* aangekocht. Na museaal herkomstonderzoek concludeerde Het Loo in 2015 dat beide sauskommen daadwerkelijk uit de collectie van Herbert Gutmann afkomstig zijn.

In deze zaak is de Restitutiecommissie uitgebreid ingegaan op de feiten. Grootchalig archiefonderzoek heeft ‘in hoge mate aannemelijk’ gemaakt dat Gutmann de in deze restitutiezaak geclaimde objecten in eigendom had en bij Graupe ter veiling heeft gebracht. Eveneens heeft de commissie zich beroepen op de aanbeveling dat ‘verkoop door Joodse particulieren in Duitsland vanaf 1933 als gedwongen verkoop worden beschouwd, tenzij nadrukkelijk anders is gebleken’. Nu Gutmann op een verkiezingsposter uit 1932 als vijand werd afgebeeld, zijn functies binnen de bancaire wereld moest opgeven, zijn vorderingen werden ‘geconstrueerd’ en zijn kunstcollectie moest laten veilen, kan de onvrijwilligheid van zijn bezitsverlies gevoeglijk worden aangenomen, aldus de redenering van de Restitutiecommissie.

Casestudy II: Standpunten partijen

De Staat is bij monde van de RCE in deze zaak uitgebreid ingegaan op het publieke belang van de serviesonderdelen. Zo stelde zij nadrukkelijk dat de objecten voor de musea behouden zouden moeten blijven, nu deze een belangrijk voorbeeld vormen van een directe Nederlandse opdracht aan de Meissen porseleinfabriek. ‘Het servies werd door de bewindvoerders van de VOC besteld als geschenk voor stadhouder Willem V. Het is gedecoreerd met verschillende -voor de VOC belangrijke - plaatsen, topografische afbeeldingen van Nederland en van handelsposten van de VOC’. Het oorspronkelijke servies bestond uit ruim 435 delen. Het is een van de vroegste topografische serviezen die in Meissen werden vervaardigd. Het servies is vooral van belang vanwege de opmerkelijke opdrachtverlening en de bijzondere kwaliteit van de objecten ‘die zijn vergelijk niet kent in de *Collectie Nederland*’. ‘Daarnaast zijn de thematiek, de uniciteit van de objecten en het historisch topografisch belang van grote waarde’. Voor de objecten in Paleis Het Loo bestaat volgens de Staat een specifiek belang vanwege de relatie met stadhouder Willem V, een van de vroegere bewoners van Het Loo. Het servies, inmiddels in het paleis bestaande uit 172 delen, wordt al jaren permanent getoond en krijgt een prominente rol in het in 2021 te openen *Oranje Museum* dat een belangrijk onderdeel van het verbouwde paleis zal worden. De twee sauskommen behoren tot de in totaal vijf bekende vormstukken. Drie kommen bevinden zich elders in musea. Het Loo is voornemens om delen van

het servies aan te kopen. Het bord in het Rijksmuseum Amsterdam vertelt een verhaal - de biografie van Willem V - dat kunst en geschiedenis met elkaar verbindt. De borden in het *Zuiderzeemuseum* in Enkhuizen zijn van historisch belang voor de Zuiderzeeregio, vanwege de afbeeldingen die erop zijn weergegeven.

De erven Gutmann hebben in deze zaak nadrukkelijk het door de Staat naar voren gebrachte belang betwist. Zij hebben erop gewezen dat er geen historisch bewijs is dat het servies daadwerkelijk door de bewindhebbers van de VOC is besteld als geschenk voor stadhouder Willem V.

Casestudy II: Afweging belangen: de redelijkheid en de billijkheid

Uitgangspunt is volgens de Restitutiecommissie dat Gutmann het bezit van de geclaimde goederen onvrijwillig heeft verloren door omstandigheden die direct verband houden met het naziregime. De Staat heeft de objecten daarentegen op reguliere wijze verworven en is daardoor nu eigenaar. Bij de afweging van belangen kent de Restitutiecommissie in deze zaak vooral zwaar gewicht toe aan de wijze waarop het bezit verloren is gegaan. Daarnaast benadrukt zij de aloude noodzaak 'van herstel van onrecht dat tijdens en als gevolg van het naziregime is ontstaan'. Het belang van verzoekers bij teruggave weegt volgens de Restitutiecommissie zwaarder dan het belang van de Staat bij behoud van de objecten. Het is opmerkelijk dat de Restitutiecommissie in haar advies feitelijk niet concreet toelicht waarom de balans op de door haar geschetste manier doorslaat. Zij motiveert haar beslissing slechts met een verwijzing naar de manier van bezitsverlies, hetgeen in haar relaas van het verrichte onderzoek inderdaad uitgebreid is toegelicht. Het door de Staat breed uitgemeten belang bij behoud van de objecten voor de betrokken musea krijgt in dit advies van de Restitutiecommissie relatief weinig aandacht.